

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

TÜRKİYE’NİN İHRACATINDA DEĞİŞEN ÜLKE
GRUPLARI: SEÇİLMİŞ ARAP ÜLKELERİ VE
TÜRK CUMHURİYETLERİ İLE OLAN TİCARET
ÜZERİNE BİR ANALİZ

HAZIRLAYAN
Samira YILMAZEL (GASIMOVA)
2502170659

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Mithat Zeki DİNÇER

II. TEZ DANIŞMANI
Öğr. Gör. Dr. Aynur ÖNÜR ASLAN

İSTANBUL, 2024

ÖZ

TÜRKİYE’NİN İHRACATINDA DEĞİŞEN ÜLKE GRUPLARI: SEÇİLMİŞ ARAP ÜLKELERİ VE TÜRK CUMHURİYETLERİ İLE OLAN TİCARET ÜZERİNE BİR ANALİZ

SAMİRA YILMAZEL

Türkiye’nin ihracatında ülke grubu bazında Türk Cumhuriyetler ve Arap Ülkeleri (İslam İşbirliği Teşkilatı Üyesi seçilmiş ülkeler kapsamında) ile yapılan ihracat ilişkisinde iki ülke grubu arasındaki ihracat yoğunlaşmalarının bir nedensellik ilişkisi sergileyip sergilemediği konusunun araştırılması amaçlanmıştır.

Bu doğrultuda şekillendirilen doktora tez araştırmasının birinci izleme raporunda literatürde Türkiye dış ticaretine ilişkin çalışmalar incelenmiş ve ülke ve ülke gruplarına ilişkin yapılan çalışmalarda hangi unsurların dikkate alınarak ihracat (ve dış ticaret) değerlendirmesi yapıldığı hususuna odaklanılmıştır.

Yapılan nedensellik analizi neticesinde, seçilmiş Arap ülkelerine yapılan ihracattan Türk Cumhuriyetlere doğru bir nedenselliğin varlığı tespit edilmiş, bu tespite bağlı olarak Arap ülkelerine yapılan ihracattaki azalmanın Türk Cumhuriyetlere yönlendirilebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye İhracat Politikaları, İhracat, Türk Cumhuriyetler, İslam İşbirliği Teşkilatı.

ABSTRACT

CHANGING COUNTRY GROUPS IN TURKEY'S EXPORTS: AN ANALYSIS ON TRADE WITH SELECTED ARAB COUNTRIES AND TURKISH REPUBLICS

SAMİRA YILMAZEL

It is aimed to investigate whether the export concentrations between the two country groups exhibit a causality relationship in Turkey's export relations with the Turkic Republics and Arab Countries (within the scope of selected countries that are members of the Organization of Islamic Cooperation) on a country group basis.

In the first monitoring report of the doctoral thesis research shaped in this direction, the studies on Turkey's foreign trade in the literature were examined and the focus was on the factors that were taken into account in the studies on countries and country groups to evaluate exports (and foreign trade).

As a result of the causality analysis, it was determined that there was a causality from exports to selected Arab countries to the Turkic Republics, and based on this determination, it was concluded that the decrease in exports to the Arab countries could be directed to the Turkic Republics.

Keywords: Türkiye Export Policies, Export, Turkic Republics, Organization of Islamic Cooperation.

ÖNSÖZ

Akademik eğitimimin en zorlu döneminin parçası olan bu çalışmayı bir başka ülkede yapmış olmanın zorluklarını yaşayarak ve aşarak tamamlamış olmanın tarif edilemez sevincini yaşamayı kendime bir şans olarak addediyorum. Her ne kadar başka bir ülkede akademik gelişim yolculuğumu devam ettirmiş olsam da bu süreçte desteklerini esirgemeyen Değerli Hocalarım sayesinde kendimi hep memleketimde hissettim. Kültürel, tarihi ve etnik bağlarımız Azerbaycan ve Türkiye'yi benim için aynı kılmakla birlikte motivasyonumdaki büyük etken, bu çalışmayı T.C. İstanbul Üniversitesi gibi eşsiz bir kurumun çatısı altında ve birbirinden kıymetli akademisyenlerle gerçekleştirmiş olmamdı.

Bu sürecin benim için baş mimarı hiç şüphe yok ki tez danışmanım ve Değerli Hocam Sayın Prof.Dr. Mithat Zeki DİNÇER olmuştur. Geçen yıllar içerisinde sabrı, hoşgörüsü, engin deneyimiyle bir yol gösterici olmuş ve çalışmamın nihayete ermesinde sonsuz bir özveri ile beni hem motive etmiş hem de cesaretlendirmiştir. Öyle ki bir danışmandan ziyade aile büyüğüm gibi hissettiren ve beni memleketimdeki gibi hissettiren Sayın danışmanım Prof.Dr. Mithat Zeki DİNÇER'e sonsuz teşekkürlerimi ve Saygılarımı bu vesile ile arz ederim.

Süreç içerisinde katkılarını ve desteklerini ömrüm boyunca unutmayacağım Değerli Hocalarım Doç. Dr. Elife AKIŞ ve tezimin ikinci danışmanı Dr. Öğr. Üyesi Aynur ÖNÜR ASLAN'dır. Çalışmamın her aşamasında desteklerini esirgemeyen, her aşamasında katkılarını sunan İstanbul Üniversitesi'nin bu iki değerli akademisyeni ve hocama da sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bunlarla birlikte büyük destekçim ve motivasyon kaynağım ve Saygıdeğer Hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Osman Nazif HAZNEDAR'a ve tez sürecimde emeği geçen tüm Hocalarıma da destekleri ve engin hoşgörüsü için sonsuz teşekkürlerimi arz ederim.

Samira GASİMOVA (YILMAZEL)

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN İHRACAT PROFİLİ VE DEĞİŞEN ÜLKE GRUPLARI

1.1. Türkiye’de İhracat Politikalarının Tarihsel Gelişimi.....	18
1.2. Dönemler İtibariyle Ekonomi Politikaları	18
1.2.1. Liberal Milli Ekonomi Dönemi (1923-1929).....	19
1.2.2. Korumacı Devletçi Sanayileşme Dönemi (1930-1939)	22
1.2.3. Savaş Yılları Dönemi (1940-1946)	25
1.2.4. Demokrat Parti Dönemi (1947-1960)	28
1.2.5. Planlı Ekonomi Dönemi (1961-1979).....	29
1.2.6. 1980-1999 Dönemi İhracatın Gelişimi	34
1.2.7. 2000-2023 Dönemi İhracatın Gelişimi	36

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN SEÇİLMİŞ TÜRKİ CUMHURİYETLER VE ARAP

ÜLKELERİYLE TİCARİ İLİŞKİLERİ

2.1. Türkiye’nin Türk Cumhuriyetlerle Ticari İlişkileri.....	42
2.1.1. Azerbaycan.....	72
2.1.1.1. Azerbaycan Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü.....	73
2.1.1.2. Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkileri.....	79
2.1.2. Kazakistan	83
2.1.2.1. Kazakistan Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü	84
2.1.2.2. Kazakistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri.....	91
2.1.3. Kırgızistan	91
2.1.3.1. Kırgızistan Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü	94
2.1.3.2. Kırgızistan-Türkiye Ekonomik İlişkiler	99

2.1.4. Özbekistan.....	103
2.1.4.1. Özbekistan Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü.....	104
2.1.4.2. Özbekistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri.....	110
2.1.5. Türkmenistan.....	113
2.1.5.1. Türkmenistan Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü	114
2.1.5.2. Türkmenistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri	117
2.2. Türkiye'nin Arap Ülkeleriyle İhracat İlişkileri	42
2.2.1. Bahreyn	42
2.2.1.1. Bahreyn Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü	43
2.2.1.2. Bahreyn-Türkiye Ekonomik İlişkileri	43
2.2.2. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE).....	48
2.2.2.1. BAE Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü.....	48
2.2.2.2. BAE-Türkiye Ekonomik İlişkileri.....	51
2.2.3. Cezayir	53
2.2.3.1. Cezayir Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü	53
2.2.3.2. Cezayir-Türkiye Ekonomik İlişkileri	56
2.2.4. Irak	57
2.2.4.1. Irak Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü	59
2.2.4.2. Irak-Türkiye Ekonomik İlişkileri	60
2.2.5. Katar.....	60
2.2.5.1. Katar Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü.....	63
2.2.5.2. Katar-Türkiye Ekonomik İlişkileri.....	64
2.2.6. Suudi Arabistan.....	66
2.2.6.1. Suudi Arabistan Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü...	67
2.2.6.2. Suudi Arabistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri.....	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN SEÇİLMİŞ TÜRKİ CUMHURİYETLER VE ARAP ÜLKELERİYLE İHRACATI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN NEDENSELLİK ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

3.1. Literatür Özeti.....	122
3.2. Ekonometrik Uygulama.....	131

3.2.1. Ekonometrik Yöntem	132
3.2.1.1. Serilerde Durağanlık Olgusu ve Durağanlık Testi	132
3.2.1.2. Eş Bütünleşme (Koentegrasyon)	135
3.2.1.3. Sahte Regresyon	137
3.2.1.4. Nedensellik Analizi	138
3.2.1.5. VAR Analizi	139
3.2.2. Veri Seti ve Model	144
3.2.3. Bulgular	148
SONUÇ	150
KAYNAKÇA	156
ÖZGEÇMİŞ	172

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1:	1923-1929 Dönemi Dış Ticaret Verileri (Bin USD).....	21
Tablo 2:	1930-1939 Dönemi Türkiye Dış Ticaret Verileri (Bin USD)	24
Tablo 3:	1940-1946 Dönemi Türkiye Dış Ticaret Verileri.....	26
Tablo 4:	Türkiye'nin 1947-1960 Dönemi Dış Ticaret Rakamları	29
Tablo 5:	1961-1979 Dönemi Türkiye Dış Ticaret Verileri.....	32
Tablo 6:	1980-1999 Dönemine Ait Türkiye'nin Dış Ticaret Verileri	36
Tablo 7:	2000-2023 Dönemine Ait Türkiye'nin Dış Ticaret Verileri	39
Tablo 8:	Bahreyn'in İthalat Rakamları ve Türkiye'nin Bahreyn İthalatındaki Yeri.....	46
Tablo 9:	BAE Makroekonomik Göstergeler.....	50
Tablo 10:	Cezayir Makro Ekonomik Göstergeler	55
Tablo 11:	Irak Makroekonomik Göstergeler	60
Tablo 12:	Katar Makro Ekonomik Göstergeler	64
Tablo 13:	Suudi Arabistan Makro Ekonomik Göstergeler	68
Tablo 14:	Türkiye'nin Suudi Arabistan'a İhracatında Başlıca Ürünler	69
Tablo 15:	Azerbaycan Makro Ekonomik Profili (1991-2021/Milyon \$)	76
Tablo 16:	Azerbaycan'ın Dış Ticaretinin Gelişimi(1996-2023 Milyon \$)	77
Tablo 17:	Türkiye-Azerbaycan Dış Ticaretinin Gelişimi (Bin \$)	80
Tablo 18:	Kazakistan Makro Ekonomik Göstergeleri (1991-2021/Milyon \$)	86
Tablo 19:	Kazakistan'ın Dış Ticaretinin Gelişimi 1996-2021 (Milyon \$).....	89
Tablo 20:	Kırgızistan'ın Makro Ekonomik Göstergeleri (1991-2021/Milyon)	95
Tablo 21:	Kırgızistan Dış Ticaretinin Gelişimi: 1996-2021 (Milyon USD)	97
Tablo 22:	Türkiye-Kırgızistan Dış Ticaretinin Gelişimi: 2000-2021 (Milyon \$) .	101
Tablo 23:	Özbekistan'ın Makro Ekonomik Göstergeleri (1991-2021).....	105
Tablo 24:	Özbekistan'ın Dış Ticaretinin Gelişimi: 1996-2021 (Milyon \$)	107
Tablo 25:	Türkiye-Özbekistan Dış Ticareti (2000-2021/Milyon \$)	111
Tablo 26:	Türkmenistan Makro Ekonomik Profili 1991-2021 (Milyon \$)	115
Tablo 27:	Türkmenistan Dış Ticaretinin Gelişimi (1996-2021/Milyon \$).....	116
Tablo 28:	Türkiye-Türkmenistan Dış Ticaretinin Gelişimi: 2000-2021	120

Tablo 29: Türk Cumhuriyetler ve Seçilmiş Arap Ülkelerine İhracat Serileri Düzey Değerlerinde Birim Kök Testleri İstatistikleri	146
Tablo 30: Türk Cumhuriyetler ve Seçilmiş Arap Ülkelerine İhracat Serileri Fark Değerlerinde Birim Kök Testleri İstatistikleri	146
Tablo 31: Toda-Yamamoto Test İstatistik Sonuçları.....	147

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
EFTA	: Avrupa Serbest Ticaret Birliği
GECF	: Gaz İhraç Eden Ülkeler Forumu
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
TİM	: Türkiye İhracatçılar Meclisi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu

GİRİŞ

Uluslararası mal ve hizmet ticaretini kapsayan uluslararası ticaret birçok sebeple ilişkili olarak gerçekleşmektedir. Bu sebepler, ülke üretimlerinin tüketimi karşılamaması, bazı üretim mallarında diğer ülkelerin fiyat ve kalite avantajına sahip olmaları, bölgesel koşullardan (iklim, coğrafi unsurlar, işgücü vb.) kaynaklı olarak üretim imkanlarının kısıtlı kalması, tüketici tercihleri gibi başlıklarla ifade edilebilmektedir. Ülkeler, üretiminde uzmanlaştıkları malları diğer ülke pazarlarına sunarak ekonomik fayda ürettikleri gibi, ihtiyaç olan malların da diğer uzmanlaşmış ülkelere temini suretiyle iç talebi karşılama yoluna gitmektedirler. Adam Smith'in "Mutlak Üstünlük Teorisi" bu döngünün günümüzdeki izahı olarak sayılabilecektir. Smith, bir ülkenin üretimde uzmanlaştığı malları ihraç etmesi ve üretimi görece kısıtlı ve yüksek maliyetlerle yapılan ürünleri ise daha düşük fiyatlarla üreten ülkelere ithal etmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Günümüzde dış ticaretin işleyişinin bu şekilde olduğu ve ihracat gelirlerini artırmak isteyen ülkelerin ise çeşitli üretim alanlarında uzmanlaşmak için yatırımlara yöneldiğini söylemek mümkün olacak ve buna örnek olarak Türkiye'nin son yıllarda askeri sanayi alanında yaptığı üretim çabaları ve yatırımlar örnek olarak verilebilecektir. Öte yandan yabancı yatırımların teşviki ile birlikte sanayi üretiminin geliştirilmesi (teknoloji ürünleri, otomobil) ve böylelikle ihracat gelirlerinin artırılması çabaları da bir başka örnek niteliğindedir.

Bunların yanı sıra bir kısım ihracat mallarının üretimi coğrafi koşullarla ilgilidir. Özellikle tarımsal üretimin toprak ve iklim koşullarıyla ilgili olması bazı tarım ürünlerinin üretiminin ancak bazı ülkelere yapılabilmesini mümkün kılmaktadır. Diğer taraftan tarımsal teknolojinin geliştirilmesi ve tarım politikaları da yine bu ürünler için ülkenin üretim üstünlüğünü belirleyici hususlar niteliğindedir. Türkiye özellikle tarımsal üretimin gerektirdiği koşullar itibarıyla son derece verimli bir coğrafya olup bu bağlamda ihracatta bu ürünlerin önemi de her geçen gün daha da ön plana çıkmaktadır.

Gelişen ve sürekli farklılaşan ticaret sistemi içerisinde örgütsel yapıların hem ekonomik gücü hem de rekabet avantajı kaynakları, günümüz dış ticaretinin belirleyici unsurlarından bir diğeridir. Bu anlamda dünyada çeşitli işbirliği örgütleri kurulmuş olup bu örgütlerin temel amacı güç birliği ile ekonomik alanlarda söz sahibi olabilmek ve Pazar kurallarına yön verebilmek veya bu kurallarda söz sahibi olmaktır. Bu türden işbirliği örgütleri ulusal düzeyde dernekler, konfederasyonlar şeklinde olduğu gibi uluslararası boyutta da örgütler, ajanslar şeklinde teşekkül ettirilmektedir. Bunlara örnek olarak OECD, EFTA, OPEC, GECF, Karadeniz İşbirliği Teşkilatı, İslam İşbirliği Teşkilatı gibi yapılar verilebilecektir. Bu yapılardan bazıları sıkı kurallara bağlı olarak faaliyet göstermekte ve yukarıda değinilen temel amaçlarına daha gevşek kurallarla faaliyet gösteren örgütlere göre daha yüksek seviyelerde ulaşabilmektedirler. Bu çalışmada Türkiye'nin uluslararası birlik yapılarından olan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) ve Türk Cumhuriyetleri ile ihracat ilişkisi incelenecek, mevcut durumun yanı sıra alternatif ihracat yolları ve iki grupta yapılan ihracatın kendi içlerinde bir ilişki sergileyip sergilemedikleri araştırılacaktır.

İslam İşbirliği Teşkilatı, aralarında Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri'nin de bulunduğu 57 ülkeden oluşan bir yapıdır. İİT 1969 yılında kurulmuş ve din birliği ekseninde üye İslam ülkelerinin kendi içlerindeki ticaret ve ekonomik işbirliği ile korunmasını amaçlayan bir sistem dairesinde teşekkül ettirilmiştir. Ancak, yapısal olarak diğer entegrasyonlara göre daha zayıf ilişkiler ağının varlığı söz konusudur.

2022 yılı itibarıyla yaklaşık 2 milyar civarında nüfusa sahip olan birliğin dünya ticaretinde etkinliği ve toplam içerisindeki payı oldukça düşüktür. Bunun başlıca sebepleri arasında geçmiş dönemlerde gelişmiş ülke sömürgeci konumunda olan birçok ülkeyi bünyesinde barındırması ve kaynaklarının halen dahi bu ülkelere yönetiliyor olması birliğin gelişimi açısından önemli bir engel niteliğindedir. Diğer taraftan dünyanın en az gelişmiş ülkelerinin de yine birlik üyesi konumunda olmaları da bu konu için önemli bir etken niteliğindedir.

Teşkilat üyelerinin büyük çoğunluğunun karbon yakıtlar bakımından zengin bir coğrafyada bulunuyor olmaları, ikili ticaretlerinde büyük oranda petrol ve petrol ürünlerini kullanılıyor olmasını da gündeme getirmektedir. Dünya petrol rezerv

kaynaklarının yaklaşık %67'sine sahip olan birlik ülkeleri hizmet konusunda büyük çoğunluğu tamamen dışa bağımlı bir profil sergilemektedirler.

Türkiye, İİT üyesi olup bu ülkelerle ticaretten önce dinsel bir bağı söz konusudur. Bu sebeple, İslami birliklerde ve uluslararası politikada aynı tarafta konumlanmak durumundadır. Bu dinsel bağ aynı zamanda toplumsal ilişkileri de etkilemekte ve ülke toplumlarının hem dinsel hem de birçoğuyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen tarihsel bağları söz konusudur. İİT'nin yanı sıra Türkiye'nin Türklük kökeninden kaynaklı bağları olan bir diğer ülkeler topluluğu da Türk Cumhuriyetleridir. Bu ülkelerle tarihsel ve sosyo-kültürel bağlarının yanı sıra dinsel bağları da söz konusudur. Öte yandan bu ülkeler aynı zamanda Türkiye gibi İİT üyesi ülkeler olup ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda birçok konuda ortak hareket edilebilmektedir. Türk cumhuriyetleri ile Türkiye arasında geçmişten gelen tarihsel bağlar ekonomi alanındaki karşılıklı ilişkilerde de bir etken olarak kendini göstermektedir.

Türk Cumhuriyetler olarak bu araştırmada tanımlanan ülkeler, Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasının akabinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dır. Sovyetler'in dağılması ve kurulan bu yeni Cumhuriyetler, Türkiye açısından Orta Asya'da siyasi ve ekonomik alanda var olmanın bir fırsatı olmuş ve Türkiye'nin bu bölgelerde önü açılmıştır. Yeni kurulan bu ülkelerle olan ikili ilişkiler, günümüze kadar sürekli olarak geliştirilmiş ve bu gelişim sosyal, kültürel, askeri ve ekonomik konularda belirgin bir biçimde kendini göstermiştir.

Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) ülke raporları (2019-2020) dikkate alındığında; Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı Türkmenistan'ın toplam ithalatı içerisinde %40 gibi önemli bir orana karşılık gelmektedir. Diğer taraftan, Azerbaycan için ise bu oran %9,5 seviyelerinde olup son dönemlerde bu miktar içerisinde en büyük paylardan birisi de askeri alanda yapılan teknoloji ihracatıdır. Türkiye'nin, Kazakistan'ın toplam ithalatı içerisindeki payı %2 seviyelerinde iken Özbekistan için bu oran yaklaşık %6'dır. Kırgızistan için de yine bu oran Kazakistan ile benzer şekilde %6 seviyelerindedir. Görüldüğü üzere birçok ortak tarihsel bağı

olan ve ikili anlaşmalarına karşın Türkiye'nin bu ülkelere olan ihracatı çok düşük seviyelerdedir. Ancak bu oranların geliştirilebilmesi noktasında Türkiye'nin arz potansiyelinin varlığı da göz ardı edilmemelidir.

Bu araştırmanın amacı, Türkiye'nin ülke gruplarına göre ihracatında genel ihracat içerisinde Avrupa Birliği ve OECD'ye üye ülkelerin ardından üçüncü sırada yer alan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üye ülkeleri ile Türk Cumhuriyetlere yapılan ihracatın karşılaştırılması olarak belirlenmiştir. TUIK verilerine göre Türkiye'nin İİT ülkelerine son on yıllık ortalamada yapmış olduğu ihracat genel ihracat içerisinde yaklaşık %29,3'lük bir paya sahipken buna karşılık Türk Cumhuriyetlerine yapılan ihracat yalnızca %3,4 oranında kalmaktadır. Ancak bunun yanı sıra son yıllarda bu iki ülke grubuna yapılan ihracatta değişimin farklılaştığı, Türk Cumhuriyetler lehine artan bir oranın ortaya çıktığı görülmektedir. İİT üye ülkelerinin Türkiye'nin ihracatında önemli bir yeri olduğu açıktır. Buna karşın Türk Cumhuriyetleri'nin de ihracat açısından önemli bir potansiyel pazar oldukları ve Türk üreticilerin bu pazarda avantaj elde edebilecek konumda olduklarını söylemek mümkündür. Diğer taraftan ülke gruplarına bağlı olarak bir önceki yıla göre ihracattaki değişim değerleri değerlendirilerek bu pazarlarda Türkiye ihracatının hangi yönde bir seyir ortaya koyduğunun tespit edilmesi de mümkün olacaktır.

Bu ters yönlü değişimin bir ilişki konusu olup olmadığının araştırılması ve Türkiye açısından Türk Cumhuriyetlerine yapılan ihracatın geliştirilmesi için yapılabilecek çalışmaların tespiti bu araştırmanın temel amacı olarak belirlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN İHRACAT PROFİLİ VE DEĞİŞEN ÜLKE GRUPLARI

Klasik iktisadın temel yaklaşımlarından olan ihracata dayalı büyüme perspektifinde ülkelerin ihracata ilişkin politikaları “ürün” veya “Pazar” odaklı olarak şekillenmektedir. Ürün odaklı ihracat politikalarında ürün çeşitliliği ve yoğunlaşması gibi iki durum söz konusu olurken benzer şekilde Pazar odaklı yapılarda da Pazar çeşitliliği veya Pazar yoğunlaşması şeklinde iki yaklaşımın varlığından söz etmek mümkün olmaktadır. Klasik iktisadın ürün gruplarında uzmanlığı öne çıkardığı dikkate alınırsa; Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ) ve Az Gelişmiş Ülkeler (AGÜ) açısından ortaya çıkacak olan kazançla Gelişmiş Ülkeler (GÜ) için oluşacak durum farklılık içerecektir. Gelişmiş ülkeler teknoloji yoğun malların ihracatına odaklanırken gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler emek yoğun malların ihracatına yönelecek ve bu durumda zaman, maliyet ve karlılık bağlamlarında gelişmiş olan ülke ekonomileri için daha büyük kar oranları söz konusu olacaktır. Oysa modern iktisat kuramcıları için bu ürün odaklılık yerine uzmanlaşmaya işaret edilmiş ve bunun ülke ekonomileri açısından büyüme etkisi savunulmuştur.

Günümüz küreselleşen dünyasında bu çerçeveye yeni ve farklı boyutlara evrilmiştir. İhracatta ülkeler hem ürün hem de pazar çeşitliliği imkanına erişebildikleri gibi dış ticaret politikaları daha geniş pazarlara açılma ve Pazar alternatifleri oluşturma yönünde şekillenmeye başlamıştır. Nitekim gelişen teknoloji ve üretim araçları üretimi daha kolay kılmaya başlamış ve emek, zaman, girdi gibi temel üretim enstrümanlarında tasarruf kolaylaşırken üretim miktarları zamana bağlı olarak daha da artmıştır. Bu durum özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin yeni üretim alanlarına yönelimlerini kolaylaştırdığı gibi alternatif pazarlara olan ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. Bu çerçeveye, küresel düzenin ve iletişim teknolojileri ile ulaşım altyapılarının gelişimine paralel olarak, dış ticaret hacminin genişlemesi ve ihracatın ekonomik büyümenin itici temel gücü olarak kabul edilmesine elverişli bir

zemin hazırlamıştır. Özellikle 1980'lerde yaşanan borç krizleri ve 1990'ların başında Doğu Bloku'nun çöküşü, tüm ülkeler için, gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun, ticaretin serbestleştirilmesi ve ihracat odaklı büyüme stratejilerinin liberal ekonomilerde benimsenmesi gerektiği fikrini güçlendirmiştir. Bu dönemler, ihracatın kalkınma ve büyüme için ne denli kritik olduğunu göstermiş; ancak rekabet gücündeki kısıtlar, gelirlerdeki istikrarsızlıklar ve tarımsal ürün fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle özellikle gelişme seyrindeki ve az gelişmiş ülkeler, ihracattan beklenen faydaları tam olarak elde edememiştir. İktisat teorisyenleri, ihracat gelirlerinin istikrarını artırmak adına, ihraç edilen ülke sayısını artırmanın önemine vurgu yapmışlardır. İhracatta coğrafi çeşitlilik veya ülke çeşitlendirmesi, yeni pazarlara ulaşmanın yanı sıra, yeni ürün ihraç etmenin de büyüme stratejileri için kritik olduğunu ortaya koyan tezlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Bu tarihsel dönemdeki gelişmeler, ticaret politikalarının yeniden şekillenmesine ve küresel ticaret dinamiklerinin yeniden değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu süreç, bugünün küresel ekonomisine yön veren temel politika kararlarının ve stratejik yaklaşımlarının belirlenmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu yönleriyle, ihracat odaklı büyüme stratejileri, sürdürülebilir kalkınma için vazgeçilmez unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Uluslararası ticaret üzerine kurgulanan teorilerde uzmanlaşma ve farklılaşma konuları dış ticaretin çatışma alanlarından olup bu konu da bir uzlaşma sağlanabilmiş değildir. Buna karşın ülkeler, ekonomik potansiyelleri ve üretim yeteneklerine bağlı olarak dış ticaret politikaları belirlemekte ve dış ticaretlerine bu bağlamda yön vermektedirler. Buna bağlı olarak kaynaklar açısından zengin olan ülkelerin ihracat gelirlerinde ve politikalarında bu kaynakların kullanımı ön plana çıkmaktadır. Ancak bu ülke gruplarında genel olarak tek tip dış ticaret odağının olması diğer sektörlerin küçülmesine yol açan sonuçlarla yüzleşme zorunluluğu kendini göstermiştir. Öte yandan kaynak fakiri ülkeler de teknoloji mallarına karşın tarımsal ürün pazarlama yolunu seçmekle birlikte emek yoğun sektör ürünleri ile dış ticarete var olmaya çalışmışlardır. Bu duruma bağlı olarak çeşitliliğin risk azaltıcı yönüne vurgu yapabilmek mümkün olacağı gibi tüm sektörler açısından ihracat paylarının varlığı

ve ekonomik büyümede çeşitlilik katkısının etkileri söz konusu olabilmektedir. Ayrıca, dış şokların getireceği daralmalara karşın da ekonominin kendisini koruma potansiyeli artacak ve dışa bağımlılık yalnızca hammadde ile sınırlı kalabilecektir. Diğer taraftan ürün çeşitliliği pazar çeşitliliğini de beraberinde getirebileceği gibi konjonktürel dalgalanmaların pazar daralmasındaki etkisini absorbe edebilecek alternatifler oluşturma imkanı da mümkün olabilecektir.

İhracatta çeşitliliğin sağlanması ile azalan risklerin yanı sıra ihracat gelirlerinde artış da ortaya çıkmakla birlikte ülke ekonomisinde ve kalkınmada büyümenin farklı alternatifler ile sağlanması mümkün olacaktır. Kalkınma ve büyümede tesis edilmiş olan iyileşmeler yatırımları ve sektör çeşitliliğinin artırılmasını tetikleyebileceği gibi döngü daha fazla alternatifte sahip olarak sürdürülebilirliği, rekabet gücünü, ekonomik büyümeyi, istihdamı, artan gelir düzeyini de beraberinde getirebilecektir. O bu teorik yaklaşımlara karşın ihracat dayalı ekonomilerde çeşitliliğin ekonomik büyümeye olan etkisi pozitif bir görünüm sergilemektedir. Bu da ürün çeşitliliğinin yanı sıra pazar ülke çeşitliliğini de bu ekonomilerde dikkate alınması gereken parametrelerden birisi olarak karşımıza çıkarır.

Gelişmekte olan ülkelerden sayılan Türkiye'nin ihracat çeşitlemesine ilişkin olarak yapılan belirgin bir yapı veya bu yönde politikalar söz konusu olmayıp (Acaravcı ve Kargı, 2012) bu anlamda ürün ve ülke çeşitlemesinin ihracatta ülke ekonomisine sağladığı katkılardan yeterli ölçüde yararlanılmamakta, hem üretici hem de ihracatçılar bakımından pazar çeşitliliğinin getireceği alternatifler ve bağlı olarak da gelir kaynaklarının artırılması suretiyle ihracatta sürdürülebilirliğin tesis edilmesi yönünde bir çaba sergilenmemektedir. Türkiye ekonomisinde ihracata dayalı politikaların oluşumu 1980 sonrası döneme karşılık gelmekle birlikte bu politikalar doğrultusunda ihracat pazarının geçen zaman zarfında genişlediğini söylemek de mümkündür. Genişleyen ve çeşitlenen pazar potansiyeline karşın ihracat gelirleri ithal ikameci politikalardan kaynaklı olarak ekonomiye beklenen katkıları sağlayamamaktadır. Buna karşın ihracatta yerel kaynaklar kullanılmak suretiyle üretilen üretim mallarının artışı hem cari açığın azaltılmasına katkı

sağlayacak hem de yeni pazarlar aracılığıyla oluşacak talebin karşılanması neticesinde uzmanlaşma bakımından bir itici güç edinilmiş olacaktır. Hali hazırda ihracat politikaları ve yapılan dış ticaret anlaşmaları ile Türkiye'nin ihracat pazarları bakımından genişlemeci bir tavır içerisinde olduğunu söylemek de mümkündür.

Üretim ve ihracatın ekonomik büyümeye ve kalkınmaya etkileri mikro ve makroekonomik sebeplerden ötürü büyük öneme sahiptir. İhracatta ülke ve ürün çeşitliliği ihraç gelirlerini artırması ve büyümeye pozitif etkisinin belirginleşmesiyle birlikte iktisat teorisyenlerinin de bu konuya eğilimleri artmıştır. Buna bağlı olarak çeşitlemenin önemine binaen Kuznets, "*Bir ülkenin ekonomik büyümesi, çeşitliliği giderek artan malları kendi nüfusuna tedarik etme kapasitesindeki uzun dönemli artışlar olarak tanımlanabilir*" (Kuznets, 1971) şeklindeki ifadesiyle çeşitliliğin önemine işaret etmiştir. Çeşitlemeye bağlı olarak büyümedeki pozitifliğe işaret eden bir başka çalışmada da yüksek çeşitlilik imkanının çıktı haddinde daha düşük oynaklık ve yüksek ekonomik büyüme gerekçesi olarak ifade edilebileceği öne sürülmektedir (Ramey ve Ramey, 1995). Benzer şekilde farklı bir yaklaşımda "*büyüyen ekonomilerin giderek artan miktar, kalite ve çeşitlilikte mal ve hizmet üreteceği*" dile getirilmiştir (Grossman ve Helpman, 1991). Bu yaklaşımlardan hareketle çeşitleme-büyüme/kalkınma ilişkilerinde çift yönlü bir nedenselliğin varlığı savunulabilir. Literatürde çeşitlemeye ilişkin çalışmaların büyük bir kısmı çeşitlemenin büyüme ve kalkınma amacı odağında gerçekleştirilmiş olsa da bu yönde yapılan ilk çalışma 1930 yılında McLaughlin'in tarafından yayınlanmış ve çalışmada 1929 krizi sonrası dönem üzerinden çeşitlemenin etkileri araştırılmıştır. Bu araştırma sonuçlarına bağlı olarak ihracatta yoğunlaşma düzeyi yüksek olan ekonomilerin krizden daha fazla etkilendiklerine dikkat çekilmiş (Hammoudo vd., 2006), dolayısıyla çeşitlemenin ekonomideki şoklara karşı koruyucu yönü zımnen teyid edilmiştir.

Sonraki dönemlerde yapılan çalışmaların çoğunda ise çeşitlemenin ihracat istikrarsızlığına olan etkilerine değinilmiş; ihraç ürün yelpazesi dar olan ülkelerin bu ürünlerin fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlı olarak toplam ihracatta daha şiddetli etkilerin oluşacağına öne sürülmüştür. Öte yandan ihraç ürünlerinin çokluğuna bağlı

olarak ürün bazlı fiyat dalgalanmaları toplam ihracatı daha az oranda etkileyebilecektir (Ergün, 1991).

Markovitz (1959) ve Sharpe (1970) tarafından geliştirilmiş olan portföyteorisine bağlı olarak ihracat portföyündeki çeşitlendirme sayesinde pazar, sektör, ülke ve firmaya özgü risklerin tüm yatırımlar için aynı etkiyi göstermeyeceği ifade edilmektedir. Belirli bir sektörde uzmanlaşan ekonomiler, sektörel çeşitleme düzeyi yüksek olan ülkelere nazaran ekonomik krizlerden daha yüksek ölçekte etkilenmekte olduklarını ifade etmektedirler. Bunun izahı da sektörel çeşitliliğe sahip ülkelerde herhangi bir sektörde ortaya çıkacak olan krizin etkilerinin bir başka sektörün devamlılığı veya büyümesi ile absorbe edilebileceği şeklinde yapılmıştır. Tarım sektörünü etkileyecek olan iklimsel bir değişim tarım sektörünü etkilerken finansal krizlerin imalat sektöründeki etkisinin daha büyük olması bu anlamda bir örnek teşkil etmektedir. Bu örneğe bağlı olarak da sektörel çeşitlemenin önemi daha da belirginleşmiş olmaktadır (Mayer, 1996). Buna ek olarak pazar çeşitlemesinin sağlanması halinde de sektördeki çeşitlilik devamlı kılınabilecek ve çeşitliliğin artışı için gerekli şartlar temin edilebilecektir.

Kalkınma sürecinin başlangıç safhasındaki ekonomiler açısından çeşitlemenin riskleri tamamıyla ortadan kaldıracak imkana sahip olmadığı ancak riskleri azaltabileceği savunulmaktadır. Bununla birlikte çeşitlemeye bağlı olarak ekonomideki sektör sayısı artabilecek ve bu da yatırım olanaklarını artırdığı gibi yatırım risklerini de azaltacak, ekonomik büyümeye katkı sağlayacaktır (Acemoğlu ve Zilibotti, 1997). Gelişmekte olan ülkelerde politika yapıcılar çeşitlemenin avantajlarının farkında olduklarından üretim ve ihracatta çeşitleme yoluna gitmek suretiyle dış şokların etkilerinin azaltılması için çeşitlemeye yönelik politikalara odaklanmaktadır (Oskawe, 2007).

Salomon Samen'in çalışması, ekonomik çeşitlendirme stratejilerine karşıt bir yaklaşım olarak yoğunlaşmanın/uzmanlaşmanın potansiyel risklerini ele almaktadır. Samen, birkaç ürüne yoğunlaşmanın, bir ülkeyi hem politik hem de ekonomik açıdan savunmasız bırakabileceğini vurgulamaktadır. Bu tür bir uzmanlaşma, döviz gelirlerindeki istikrarsızlıklar, gelirlerde azalma ve bunların sonucu olarak

makroekonomik sorunlar gibi büyüme, işsizlik, enflasyon ve sermaye kaçıışı gibi problemleri beraberinde getirebilir. Ekonomik risklerle birlikte, kötü yönetim ve siyasi istikrarsızlık gibi politik riskler de artarak, en kötü durumda iç savaş gibi ciddi tehlikelere yol açabilmektedir (Samen, 2010).Yoğunlaşmanın getirdiği riskler, özellikle tek veya az sayıda ürüne veya pazara dayalı ekonomilerde daha belirgin biçimde görülebilmektedir. Bu tür ekonomiler, uluslararası piyasalardaki talep değişikliklerine veya fiyat dalgalanmalarına karşı oldukça kırılgan olup yanı sıra, bu ürünlere bağımlılık, politik ve ekonomik çalkantılara neden olabilecek dış şoklara karşı ülkeleri daha savunmasız hale getirebilir.Bu yaklaşımlardan hareketle ihracatta ülke gruplarının farklılaşması ve alternatif pazarların oluşturulması ihracatçı ülkeler bakımından ekonomideki daralma dönemlerinde pazar sıkıntısı yaşanmaması ve üretimde daralma sorununun oluşmaması gibi avantajlar sağlayacağı açıkça görülmektedir.

İhracat çeşitlendirmesinin iki ana boyutu, ürün çeşitlendirmesi ve coğrafi çeşitlilik olarak incelenmektedir. Ürün çeşitlendirmesi, mevcut ürünlerin yeni pazarlara ve yeni ürünlerin hem mevcut hem de yeni pazarlara sunulması şeklinde gerçekleşirken, coğrafi çeşitlilik, mevcut ürünlerin yeni pazarlara sunulması ve yeni ürünlerin yeni pazarlara ihraç edilmesiyle oluşmaktadır. Her iki çeşitlendirme stratejisi de, ürün ve pazar bazında yeni olanaklara erişim sağlamakla birlikte, yeni ürün ve pazarlara girişin, yeni kaynaklara, yeteneklere ve üretim kapasitelerine ihtiyaç duyduğu için daha fazla risk ve belirsizlik içermektedir (Amurgo-Pacheco ve Pierola, 2007).

Bu bağlamda, ülke ve ürün çeşitlendirmesi stratejileri, firmaların ve ekonomilerin dış ticaretten elde ettikleri gelirleri stabilize etme ve genişletme potansiyellerini artırabilir. Ancak, bu stratejilerin etkin uygulanması, doğru piyasa araştırmaları ve sürdürülebilir kaynak yönetimi gerektirir. Diversifikasyon, aynı zamanda, ekonomik yapıları daha rekabetçi ve dayanıklı hale getirerek genel ekonomik kalkınmayı da desteklemektedir (Ref, 2015).

Günümüzde hem coğrafi hem de ürün çeşitlemesinin ihracat performansını artırma noktasında gereklilik ve geçerli yöntemler olarak kabul edilmesi

mümkündür. Nitekim genişleyen pazarlar ve artan üretime bağlı olarak daralan pazarların söz konusu olacağı ve yeni pazarlar edinmenin ihracat ekonomisi açısından gereklilik konusu olacağı açıktır. Bu noktada yeni pazarlar için gerekli hususlardan biri ise ürün çeşitliliği olup bu bağlamda ürün ve coğrafi genişleme arasında bir korelasyondan bahsetmek de mümkün olmaktadır.

Ürün ve ülke çeşitlemesinin kendi bünyelerinde çeşitli avantajları düşünülebilir olsa da bu iki çeşitleme için problemlerin varlığı da söz konusudur. Bu yönde özellikle gelişmekte ve az gelişmiş olan ülkelerde çeşitlemenin karşılaşılabilecek problemleri aşağıdaki şekliyle özetlemek mümkündür (Wilhelms, 1967).

Ürün çeşitlemesi problemleri:

- Ülkelerin imalat yapılarından kaynaklı sergiledikleri yavaş değişim potansiyeli,
- İhracata yönelik ürünlerin üretimi için gerekli ileri teknolojilerin temininde yaşanan zorluklar ve ithalat zorunluluğu,
- İç piyasanın görece küçük olmasından ötürü ölçek ekonomilerinin sahip oldukları avantajlarından yeterli düzeyde yararlanamamaları.

Ülke çeşitlemesi problemleri:

- Her piyasa için farklı ürünün uygunluğuna bağlı olarak ülkeye özgü ihracat yapılabilmesi için sahip olunması gereken üretim esnekliğinin maliyet, üretim araçları ve kaynaklar gibi sorunlarının varlığı,
- Yabancı pazarlara ilişkin yeterli düzeyde ve doğru bilginin edinilmemiş olması
- Tarifeler, kotalar gibi pazara giriş engelleri
- Ulaştırma maliyetleri ve pazarlara olan coğrafi uzaklıklar

Türkiye'nin ihracat profili yıllar bazında ülke çeşitlendirmesinde artan bir seyir işlemesiyle birlikte ürün bazında tarımsal üretim ağırlıklı bir yapının varlığı görülmektedir. Dolayısıyla yukarıda sayılan ülke çeşitliliğinin sağlanabilmesi adına yeter ölçüde üretim çeşitliliğinin bulunmadığından söz edilebilir. Buna karşın

değişen konjonktürel ve ekonomik şartlara karşın farklı pazarlara sahip olması ihracatta dönem dönem (Rusya ile yaşanan uçak krizinin akabinde tarımsal ihracatın Rusya'dan Arap ülkelerine kayması örneği gibi) yaşanan krizlerin aşılmasında bu çeşitlilikten yararlanıldığı görülmektedir. Genel itibariyle Türkiye'nin ekonomik büyüme temeli 1980 sonrasında ihracata dayalı büyüme odaklı olarak şekillendirilmiş ve bu tarihler itibariyle ihracat ürünlerinde ve pazarlarında çeşitliliğe yönelinmiştir. Bu itibarla Türkiye'nin ihracat politikalarının tarihsel seyrinin irdelenmesi ihracatı artırmaya yönelik çabaların da belirginleştirilmesi açısından fayda sağlayacaktır. Ancak bunun öncesinde temel dış ticaret teorilerin ortaya konması ile birlikte Türkiye ihracatının gelişim seyri aşağıda açıklanacak olan ilgili dış ticaret teorileri kapsamında değerlendirilebilecektir.

1.1. Dış Ticaret Teorileri

1.1.1. Merkantilizm

Merkantilizm, 16. ve 18. yüzyıllar arasında Avrupa'da yaygın olarak kabul edilen bir ekonomik teoridir. Bu teori, bir ülkenin zenginliğinin, diğer ülkelerle olan ticaretinde elde ettiği değerli metaller (altın ve gümüş) ile ölçülebileceğini savunmaktadır (Heckscher, 1931). Merkantilistler, bir ülkenin ihracatının ithalatını aşması gerektiğini, böylece ülkenin net bir ticaret fazlası elde edeceğini ve bu fazlanın da ülkeye zenginlik getireceğini öne sürerler.

Merkantilist teori, ekonomik milliyetçiliğin bir biçimidir ve bir ülkenin ekonomik refahının artırılması için devlet müdahalesinin gerekli olduğunu savunur. Bu müdahaleler genellikle ithalat kotaları, yüksek gümrük tarifeleri ve ihracat sübvansiyonları şeklinde gerçekleşmektedir. Devletin bu tür önlemlerle yerel sanayiye koruması ve geliştirmesi gerektiğine inanılmaktadır (Ekelund & Tollison, 1981)..

Merkantilizmin temel varsayımlarından biri, dünya ticaretinin sabit bir miktar olduğu ve bir ülkenin kazancının diğer bir ülkenin kaybı olduğu sıfır toplamı bir

oyun anlayışıdır (Magnusson, 2002). Bu nedenle, bir ülkenin zenginleşmesi için başka bir ülkenin fakirleşmesi gerektiği düşünülür.

Merkantilist politika uygulamaları, zamanla serbest ticaret teorilerinin ve liberal ekonomik düşüncenin gelişmesiyle eleştirilmiştir. Özellikle Adam Smith'in "Görünmez El" teorisi, piyasa güçlerinin kendi kendine dengeye geleceğini ve devlet müdahalesinin gereksiz olduğunu savunarak merkantilizmi eleştirmiştir (Smith, 1776).

Sonuç olarak, merkantilizm, tarihsel bağlamda önemli bir ekonomik teori olup, modern ekonomi politikalarının gelişiminde de önemli bir rol oynamıştır. Ancak, günümüzde serbest ticaret ve küreselleşme trendleriyle yerini daha liberal ekonomik yaklaşımlara bırakmıştır.

1.1.2. Mutlak Üstünlükler Teorisi

Mutlak Üstünlükler Teorisi, Adam Smith tarafından 18. yüzyılın sonlarında geliştirilen ve uluslararası ticaretin temel prensiplerinden biri olarak kabul edilen bir ekonomik teoridir. Bu teori, bir ülkenin diğer ülkelere göre belirli bir malı daha verimli (daha az kaynak kullanarak) üretebildiği durumları açıklar (Smith, 1776). Smith, ülkelerin mutlak üstünlük sahibi oldukları mallarda uzmanlaşmaları ve bu malları ticaret yoluyla değiş tokuş etmeleri gerektiğini savunur.

Mutlak üstünlük, bir ülkenin belirli bir malı diğer tüm ülkelerden daha düşük maliyetle üretebilme yeteneğidir (Samuelson & Nordhaus, 2009). Örneğin, eğer ülke A, 10 birim kaynak kullanarak 100 birim buğday üretebilirken, ülke B aynı miktarda kaynakla sadece 50 birim buğday üretebiliyorsa, ülke A buğday üretiminde mutlak üstünlüğe sahiptir.

Smith'in teorisi, ülkelerin doğal kaynaklarını ve üretim kapasitelerini en etkin şekilde kullanarak ticaret yapmalarını teşvik eder. Bu, hem üretim hem de tüketim açısından daha büyük bir toplam fayda sağlar. Smith'e göre, uluslararası ticaretin temel amacı, dünya genelinde refahı artırmaktır (Smith, 1776).

Mutlak Üstünlükler Teorisi, ülkeler arasındaki işbölümünün ve uzmanlaşmanın ekonomik faydalarını vurgular. Bu teori, serbest ticaretin ve rekabetin teşvik edilmesini savunur, çünkü bu durum ülkelerin en verimli oldukları alanlara odaklanmalarını sağlar (Krugman & Obstfeld, 2009). Ayrıca, Smith, serbest piyasa ekonomisinin kendi kendine düzenlenme yeteneğine sahip olduğunu ve devlet müdahalesinin minimumda tutulması gerektiğini ileri sürer.

Sonuç olarak, Mutlak Üstünlükler Teorisi, uluslararası ticaretin ve ekonomik işbirliğinin temel prensiplerinden birini oluşturur. Bu teori, ülkelerin karşılıklı olarak fayda sağlamak için kendi üretim kapasitelerini en iyi şekilde kullanmalarını önermektedir.

1.1.3. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi, David Ricardo tarafından 19. yüzyılın başlarında geliştirilen ve uluslararası ticaretin temel prensiplerinden biri olarak kabul edilen bir ekonomik teoridir. Bu teori, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklere sahip oldukları mallarda uzmanlaşarak ve bu malları ticaret yoluyla diğer ülkelerle değiş tokuş ederek ekonomik refahlarını artıracabileceklerini öne sürer (Ricardo, 1817).

Karşılaştırmalı üstünlük kavramı, bir ülkenin belirli bir malı üretirken diğer mallara göre daha düşük bir fırsat maliyetine sahip olması durumunu ifade eder (Samuelson & Nordhaus, 2009). Ricardo'nun bu teorisi, mutlak üstünlükten farklı olarak, bir ülkenin belirli bir malı diğer tüm ülkelerden daha verimli üretip üretmemesinden bağımsız olarak, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu mallarda ticaret yapmasının avantajlı olduğunu savunur.

Üstünlükler Teorisi, serbest ticaretin ekonomik faydalarını vurgular ve ticaret kısıtlamalarının kaldırılmasını teşvik eder. Bu teoriye göre, ülkeler karşılaştırmalı üstünlüklerine göre uzmanlaşır ve ticaret yaparak hem üretimlerini hem de tüketimlerini artırır (Krugman & Obstfeld, 2009). Örneğin, eğer ülke A, tekstil üretiminde, ülke B ise otomobil üretiminde karşılaştırmalı üstünlüğe sahipse, bu iki ülke birbirleriyle ticaret yaparak her iki maldan da daha fazla miktarda tüketim yapabilirler.

Ricardo'nun teorisi, uluslararası ticaretin nasıl işlediğini ve neden bazı ülkelerin belirli mallarda uzmanlaştığını açıklamak için güçlü bir çerçeve sunar. Bu teori, günümüzde de ticaret politikalarının ve ekonomik analizlerin temel taşlarından biri olarak kabul edilir (Dornbusch, Fischer, & Samuelson, 1977).

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi, uluslararası ticaretin dinamiklerini ve ülkelerin ekonomik refahını artırmak için nasıl ticaret yapmaları gerektiğini açıklayan önemli bir teordir. Bu teori, serbest ticaretin faydalarını vurgularken, aynı zamanda küresel ekonomik işbirliğinin de önemini ortaya koymaktadır.

1.1.4. Heckscher-Ohlin Teorisi

Heckscher-Ohlin Teorisi, Eli Heckscher ve Bertil Ohlin tarafından geliştirilmiş ve uluslararası ticaretin dinamiklerini açıklayan önemli bir ekonomik teordir. Bu teori, ülkelerin ticaret yaparken sahip oldukları faktör donanımlarına (sermaye ve işgücü) göre uzmanlaşmalarını ve ticaret yapmalarını öne sürer (Heckscher, 1919; Ohlin, 1933).

Heckscher-Ohlin Teorisi, bir ülkenin hangi mallarda uzmanlaşacağını ve bu malların ticaretini yapacağını belirleyen faktör oranları teorisi olarak da bilinir. Teoriye göre, bir ülke, bol miktarda sahip olduğu üretim faktörünü yoğun olarak kullanan malların üretiminde uzmanlaşır ve bu malları ihraç ederken, kıt olan faktörünü yoğun olarak kullanan malları ithal eder (Feenstra, 2004). Örneğin, sermaye zengini bir ülke, sermaye yoğun malları üretip ihraç ederken, işgücü zengini bir ülke ise işgücü yoğun malları üretip ihraç eder.

Heckscher-Ohlin Teorisi, faktör donanımlarının ülkeler arasında farklılık gösterdiğini ve bu farklılıkların ticaretin temelini oluşturduğunu savunur. Bu teori, ticaretin ülkeler arasında faktör fiyatlarının (ücretler ve sermaye getirileri) yakınsamasına yol açacağını öne sürer. Yani, ticaretin serbestleşmesi ile birlikte, faktör fiyatları arasındaki fark azalır (Krugman & Obstfeld, 2009).

Teori, Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisini genişleterek, ticaretin sadece teknolojik farklılıklara değil, aynı zamanda faktör donanımlarındaki

farklılıklara da dayandığını gösterir. Heckscher-Ohlin modeli, uluslararası ticaretin hangi malların ticaretine neden olduğunu ve ticaretin ekonomik etkilerini anlamak için önemli bir çerçeve sunar (Jones, 1956).

Heckscher-Ohlin Teorisi, uluslararası ticaretin dinamiklerini ve ülkelerin hangi mallarda uzmanlaşacağını anlamak için kritik bir teoridir. Faktör donanımlarının ticaretteki rolünü vurgulayan bu teori, modern ticaret politikalarının ve ekonomik analizlerin temel taşlarından biri olarak kabul görmektedir

1.1.5. Raymond Vernon'un Ürün Yaşam Döngüsü Teorisi

Raymond Vernon'un Ürün Yaşam Döngüsü Teorisi, uluslararası ticaretin dinamiklerini ve ürünlerin yaşam döngüsünü açıklayan önemli bir ekonomik teoridir. Vernon, bu teoriyi 1960'larda geliştirerek, ürünlerin yaşam döngüsünün çeşitli aşamalarında farklı ülkelerde nasıl üretildiğini ve ticaretinin yapıldığını açıklamıştır (Vernon, 1966).

Ürün Yaşam Döngüsü Teorisi, bir ürünün yaşam döngüsünü üç ana aşamada inceler: yenilik (inovasyon), olgunluk ve standardizasyon. İlk aşama olan yenilik aşamasında, yeni ürünler genellikle gelişmiş ülkelerde, yüksek gelir düzeyine ve gelişmiş teknolojik altyapıya sahip pazarlarda geliştirilir ve üretilir. Bu aşamada, ürünün üretimi ve satışı genellikle sınırlı ve pahalıdır (Vernon, 1966).

İkinci aşama olan olgunluk aşamasında, ürünün talebi artar ve üretim süreci daha verimli hale gelir. Bu aşamada, ürünün üretimi yaygınlaşır ve diğer gelişmiş ülkelerde de üretilmeye başlanır. Ürün, daha geniş bir tüketici kitlesine ulaşır ve fiyatlar düşer. Üretim süreci daha standart hale gelir ve ölçek ekonomilerinden yararlanır (Vernon, 1979).

Son aşama olan standardizasyon aşamasında ise, ürün tamamen olgunlaşmış ve üretim süreci tamamen standart hale gelmiştir. Bu aşamada, üretim genellikle düşük maliyetli işgücüne sahip gelişmekte olan ülkelere kaydırılır. Bu, üretim maliyetlerini düşürürken, gelişmiş ülkeler daha fazla yenilikçi ürünler geliştirmeye

odaklanır. Bu aşamada, ürünün ihracatı gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru kayar (Vernon, 1966).

Vernon'un Ürün Yaşam Döngüsü Teorisi, uluslararası ticaretin ve doğrudan yabancı yatırımların dinamiklerini anlamak için önemli bir çerçeve sunar. Bu teori, teknolojik yeniliklerin ve üretim süreçlerindeki değişikliklerin ticaret akışlarını nasıl etkilediğini açıklar (Wells, 1968).

Sonuç olarak, Vernon'un Ürün Yaşam Döngüsü Teorisi, uluslararası ticaretin ve ekonomik gelişimin dinamiklerini anlamak için kritik bir teoridir. Bu teori, ürünlerin yaşam döngüsü boyunca nasıl farklı üretim yerlerine kaydırıldığını ve ticaretin nasıl evrildiğini göstermektedir.

1.1.6. Monopolistik Rekabet Teorisi (Paul Krugman)

Monopolistik Rekabet Teorisi, Paul Krugman tarafından 1980'lerde geliştirilen ve uluslararası ticaretin dinamiklerini açıklayan önemli bir ekonomik teoridir. Bu teori, ürün farklılaştırması ve ölçek ekonomileri gibi unsurları dikkate alarak, ülkeler arasındaki ticaretin ve endüstriyel yapının nasıl şekillendiğini açıklar (Krugman, 1979; 1980).

Krugman'ın Monopolistik Rekabet Teorisi, firmaların farklılaştırılmış ürünler ürettiği ve bu ürünlerin yakın fakat mükemmel ikame olmadığı piyasa yapısını inceler. Bu tür piyasalarda, firmalar hem yerel hem de uluslararası pazarlarda rekabet ederler. Teori, tüketicilerin çeşitlilik tercihleri ve firmaların ölçek ekonomilerinden yararlanma isteği üzerine kuruludur (Helpman & Krugman, 1985).

Krugman'a göre, ölçek ekonomileri ve ürün farklılaştırması, ülkelerin neden benzer endüstrilerde ticaret yaptığını açıklar. Bu durum, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı ticaret yapmalarının yanı sıra, benzer ürünleri üreten firmaların da birbirleriyle ticaret yapabileceğini gösterir. Böylece, ticaret sadece doğal kaynaklar veya işgücü gibi faktörlerin bolluğuna bağlı olmaktan çıkar ve üretim ölçeği ve ürün çeşitliliği gibi unsurlar da önemli hale gelir (Krugman, 1980).

Monopolistik rekabet piyasasında, firmalar büyük ölçekli üretim yaparak maliyet avantajı elde ederler ve bu avantajı tüketicilere daha düşük fiyatlar veya daha geniş ürün yelpazesi sunarak yansıtırlar. Bu durum, ticaretin ülkeler arasındaki tüketici refahını artırmasına ve ekonomik verimliliği sağlamasına yardımcı olur (Krugman, 1991).

Krugman'ın teorisi, aynı zamanda, endüstriyel kümelenme ve ekonomik coğrafya konularını da açıklar. Firmaların belirli bölgelerde yoğunlaşması, bu bölgelerdeki ekonomik aktiviteleri ve ticaret hacmini artırır. Bu kümelenme, bölgesel ekonomik gelişmeyi teşvik eder ve uluslararası ticaretin yapısını etkiler (Krugman, 1991).

Paul Krugman'ın Monopolistik Rekabet Teorisi, uluslararası ticaretin ve endüstriyel yapının dinamiklerini anlamak için kritik bir çerçeve sunar. Bu teori, ürün farklılaştırması, ölçek ekonomileri ve tüketici tercihlerinin ticarete nasıl önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir.

1.2. Türkiye’de İhracat Politikalarının Tarihsel Gelişimi

Türkiye ekonomisi ve ihracat performansı, küresel ekonomik dalgalanmalardan ve politik değişikliklerden yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Türkiye'nin dış ticaret politikaları, çeşitli evrelerden geçerek dünya ekonomisine uyum sağlama çabası içinde olmuştur. Özellikle, 24 Ocak 1980'de alınan ekonomik kararlar, Türkiye ekonomisinde önemli bir dönüşüm noktası olarak kabul edilir. Bu tarihe kadar Türkiye, 1960-1980 yılları arasında büyük ölçüde ithal ikameye dayalı üretim politikası izlemiştir. Ancak 1980 sonrasında uygulamaya konan politikalar ile dışa açık sanayileşme ve ihracatın teşvik edilmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır.

Çalışmanın bu kısmında, Türkiye'de tarihsel perspektifte ihracatın gelişimi 1980 öncesi ve sonrası olmak kaydıyla iki ana dönem olarak ele alınmıştır. 1980 yılındaki kararların, Türkiye'nin ihracat stratejilerinde belirleyici bir rol oynadığı ve bu döneme özgü politikaların, çalışmanın önemli bir detayını oluşturduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

1.3. Dönemler İtibariyle Ekonomi Politikaları

Türkiye'nin ihracat tarihini şekillendiren dönemler şöyle sıralanabilir:

1. **Liberal Milli Ekonomi Dönemi (1923-1929):** Bu dönem, ulusal ekonomi politikalarının temellerinin atıldığı ve liberal ekonomik yaklaşımların benimsendiği bir evreyi ifade eder.
2. **Korumacı Devletçi Sanayileşme Dönemi (1930-1939):** Devletin ekonomide belirleyici bir rol oynadığı, sanayileşme çabalarının korumacı politikalarla desteklendiği bir dönemdir.
3. **Savaş Yılları Dönemi (1940-1946):** II. Dünya Savaşı'nın etkilerinin ekonomik politikalara yansıdığı yılları kapsar.
4. **Demokrat Parti Dönemi (1947-1960):** Bu dönem, ekonomi politikalarında liberalleşme eğilimlerinin güçlendiği ve dış ticaretin teşvik edildiği yılları içerir.
5. **Planlı Ekonomi Dönemi (1961-1979):** Kalkınma planlarının uygulamaya konduğu ve ekonomik hedeflerin daha sistemli bir şekilde belirlendiği bir dönemdir.

Bu dönemlerin her biri, Türkiye'nin ihracat politikalarını ve global ekonomi ile olan ilişkilerini anlamak için önemli kilometre taşlarıdır. 1980 sonrası alınan kararlarla birlikte Türkiye, dünya ekonomisine entegre olma yolunda yeni bir döneme girmiş ve ihracatını merkeze alan bir ekonomi politikası izlemeye başlamıştır. Bu strateji, Türkiye'nin ekonomik büyümesine önemli katkılarda bulunmuş, ancak aynı zamanda küresel ekonomik krizlere karşı hassasiyetini de artırmıştır.

1.3.1. Milli Ekonomide Liberalleşme (1923-1929)

Türkiye Cumhuriyeti, 29 Ekim 1923'te Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde kurulmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm mirası Türkiye Cumhuriyeti'ne devrolmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşanan ekonomik ve siyasi sorunlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda yeni bir ekonomik politika

benimsenmesini zorunlu kılmış ve bu dönemde, ülkenin ekonomik kalkınmasını sağlamak amacıyla liberal ekonomi politikaları uygulamaya konulması bir gereklilik olarak kendini göstermiş ve 1923-1929 yılları arasındaki bu dönem, Türkiye'nin ekonomik yapısında önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

Bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında, 1923-1929 yılları arasında izlenen ekonomi politikaları, liberal ve milli bir ekonomik yapıyı desteklemek amacıyla şekillendirilmiştir. Bu dönem, Türkiye'nin ekonomik temellerini sağlamlaştırmak ve uluslararası alanda bağımsız bir ekonomik güç olarak yer almak için önemli adımların atıldığı bir süreç niteliği sergilemektedir (Boratav, 2005).

Ekonomik Politikalar ve Uygulamalar 1923-1929 yılları arasında Türkiye'de uygulanan ekonomik politikalar, devletin ekonomi üzerindeki etkisini azaltmayı ve özel sektörü teşvik etmeyi amaçlamıştır (Koçtürk ve Gölalan, 2010). Bu dönemde uygulamaya sokulan İzmir İktisat Kongresi (1923) kararları doğrultusunda, serbest piyasa ekonomisine geçiş yapılmış, özel girişimcilik desteklenmiş ve yabancı yatırımlar teşvik edilmiştir. Ayrıca, tarım, sanayi ve ticaret sektörlerindeki reformlar, milli bir ekonomi yapısını güçlendirmek ve ekonomik bağımsızlığı sağlamak amacıyla önemli rol oynamıştır (Durmuş ve Aydemir, 2016).

Dönemin en önemli özelliklerinden biri, sanayileşme çabalarıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ağırlıklı olarak tarım ülkesi olan Türkiye'nin sanayi altyapısını geliştirmek için adımlar atılmıştır. Devlet, sanayi sektörünü destekleyici politikalar geliştirmiş, bazı kilit sanayilerde yatırımlar yapmış ve bu süreçte özel sektörün gelişimine öncülük etmiştir (Kılınç-Savrul, Özel ve Kılıç, 2013).

Liberal ekonomi politikalarının bir diğer odak noktası ise ticaret ve ihracattır. Türkiye, dış ticaretini çeşitlendirmek ve ihracatını artırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş, bu süreçte dış pazarlara erişim konusunda önemli adımlar atmıştır (Altıparmak, 2002). Bu dönemde Türkiye'nin dış ticaret politikası, uluslararası rekabetçiliği artırmak ve dış ekonomik bağlantılarını güçlendirmek üzerine kurulmuştur (Pamuk, 1999).

1923-1929 yılları arasında Türkiye ekonomisi, genel olarak istikrarlı bir büyüme göstermiştir. Ancak bu dönem, dünya ekonomisinde yaşanan Büyük Buhran'ın etkileri nedeniyle zorluklarla da karşılaşmıştır (Özdemir, Kantürk-Yiğit ve Oral, 2016).

Büyük Buhran, 1929 sonrasında Türkiye'nin ekonomi politikalarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu döneme dair dış ticaret verileri Tablo 3 ile verilmiştir.

Tablo 1. 1923-1929 Dönemi Dış Ticaret Verileri (Bin USD)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı Karşılama Oran (%)
1923	50.791	86.871	- 36.08	137.661	58,5
1924	82.436	100.461	- 18.02	182.898	82,1
1925	102.701	128.952	- 26.25	231.654	79,6
1926	96.438	121.410	- 24.97	217.849	79,4
1927	80.750	107.751	- 27.00	188.502	74,9
1928	88.279	113.711	- 25.43	201.989	77,6
1929	74.828	123.557	- 48.73	198.384	60,6

Kaynak: Boratav, 2005

Tablo 1 verileri incelendiğinde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin ekonomik performansı, dış ticaret hacmi verileri üzerinden incelendiğinde, 1923'te Türkiye'nin 137,661 milyon dolar toplam dış ticaret hacmine ulaştığı görülmektedir. Bu hacim, 1925 yılında 231,654 milyon dolara yükselerek zirve yapmış, ancak 1929 yılına kadar olan dönemde düşüşe geçerek 198 milyon 384 bin dolara gerilemiştir. İhracat rakamları, 1925 yılına kadar artış göstermiş; ancak bu tarihten sonra sürekli olarak düşüş yaşamıştır. Özellikle 1929 Dünya Ekonomik Krizi, ihracatı ciddi şekilde etkilemiş, bir önceki yıl 88,279 milyon dolar olan ihracat, 1929'da 74,828 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. İthalat ise, 1926 ve 1927 yılları hariç, genel bir artış trendi içinde olmuştur.

Bu gelişmelerden hareketle, 1923-1929 yılları arasındaki ekonomik veriler, Türkiye'nin dış ticaret politikalarının ve küresel ekonomik koşulların etkilerini yansıtmaktadır. İhracatın, 1925'ten sonra azalması, iç ve dış piyasalardaki değişikliklerin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. İthalatın sürekli artması ve ihracatın azalması, bu dönemde Türkiye'nin sürekli bir dış ticaret açığı vermesine yol

açmıştır. Bu durum, ekonomi yönetimini zorlu bir dengeleme sürecine sokmuş ve sonrasında ithalatı kısıtlama yönünde politikalar geliştirilmesine neden olmuştur.

1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye üzerindeki etkileri, ihracatın düşmesi ve ekonomik yavaşlama şeklinde kendini göstermiştir. Bu kriz, Türkiye'nin dış ticaret stratejilerini yeniden değerlendirmesine ve daha korumacı ekonomi politikalarına geçiş yapmasına zemin hazırlamıştır. Kriz sonrası dönemde, dış ticaret açıklarını azaltma amacıyla ithalat üzerindeki kontrollerin artırılması, Türkiye'nin dış ticaret politikalarında önemli bir dönüşümü işaret etmektedir. buna bağlı olarak ise bir sonraki dönemde korumacı devletçi sanayileşme dönemi başlamış ve politikalar bu yönde şekillendirilmiştir.

1.3.2. Korumacı Devletçi Sanayileşme Dönemi (1930-1939)

Korumacı devletçi sanayileşme, devletin ekonomiye müdahale ederek sanayileşme sürecini teşvik ettiği, özellikle ithal ikamesine dayalı sanayi gelişimini desteklediği bir ekonomi politikası olarak ifade edilmektedir. Bu yaklaşım, genellikle düşük sanayileşme düzeyine sahip ülkelerde, yerli sanayileri korumak ve teşvik etmek amacıyla uygulanmıştır. Devlet, yüksek gümrük vergileri, ithalat kotaları ve teşvikler gibi araçlarla yerli sanayi kuruluşlarını yabancı rekabetten korumuş ve yerli üretimi desteklemiştir. Ancak klasik iktisatçıların devletin ekonomiye müdahale etmemesine ilişkin görüşlerine aykırı olan bu politika 1929'da kendini gösteren küresel ekonomik krizin çözümünde etki mekanizması olmuş ve çözüm noktasında devlet desteğinin etkililiği kendini göstermiştir (Durmuş ve Aydemir, 2016).

Korumacı devletçi politikalar, genellikle endüstriyel bir taban oluşturulmamış ülkelerde ekonomik bağımsızlığı artırmak ve dışa bağımlılığı azaltmak için benimsenmiştir. Bu politikaların temelinde, ekonomik kalkınmanın yalnızca serbest piyasa mekanizmalarıyla değil, aynı zamanda aktif devlet müdahalesiyle sağlanabileceği düşüncesi yatmaktadır. Devletin sanayileşme sürecinde oynadığı rol, bu dönemlerde ekonomik gelişmeyi hızlandırmak ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek olarak görülmüştür (Amsden, 2001).

Birçok gelişmekte olan ÷lkede 20. y÷zyılın ortalarından itibaren uygulanmıştır. Bu politikalar kapsamında, devlet tarafından belirlenen stratejik sekt÷rlere yatırım yapılması, bu sekt÷rlerin finansal ve politik olarak desteklenmesi sağlanmıştır. Ayrıca, bu dönemde eğitim ve altyapı projelerine büyük yatırımlar yapılmış, bu sayede sanayileşme için gerekli olan insan sermayesi ve teknik altyapı geliştirilmiştir (Vade, 1990).

Korumacı devletçi sanayileşme politikaları, zaman içinde çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiriler, genellikle bu politikaların uzun vadede rekabetçiliği azalttığı, devlet müdahalesinin ekonomide verimsizliklere yol açtığı ve yolsuzluğa zemin hazırladığı yönündedir. Ayrıca, bu politikaların sürdür÷lebilir olmadığı ve dünya piyasalarına entegrasyonu zorlaştırdığı da ifade edilmiştir (Bhagwati, 1990).

1930'lar Türkiye'sinde ekonomi politikaları, devletin ekonomik faaliyetler üzerinde artan bir rol üstlenmesiyle karakterize edilmiştir. Bu dönemde, dünya ekonomisindeki Büyük Buhran'ın etkileriyle başa çıkmak ve ÷lkenin sanayi altyapısını geliştirmek amacıyla korumacı ve devletçi politikalar uygulanmıştır. Bu politikalar, özellikle İsmet İnönü'nün başbakanlığı döneminde yoğunlaşmıştır (Yay, 2019).

Türkiye, yerli sanayiye geliştirme ve ekonomik bağımsızlığını artırma amacıyla bir dizi sanayi kuruluşunu devlet eliyle kurmuştur. Bu çabalar, özellikle demir-çelik, çeker, tekstil gibi temel sanayi dallarında yoğunlaşmıştır.Devlet Planlaması ve Yatırımları: 1930'ların başlarında Türkiye, kalkınma planlaması yaparak ekonomik faaliyetleri organize etmiş ve büyük ölç÷de devlet tarafından finanse edilen altyapı projelerine yatırım yapmıştır. 1934'te kabul edilen “Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı”, bu dönemin simgesel adımlarından biridir.Korumacı Ticaret Politikaları: İthal ikameci sanayileşme stratejisi çerçevesinde, yabancı mallara yüksek gümrük vergileri uygulanmış ve yerli üreticiler korunmuştur. Bu politika, yerli sanayilerin gelişimini teşvik etmek ve dışa bağımlılığı azaltmak için benimsenmiştir (Kılınç-Savrul, Özel ve Kılıç, 2013).

Bu politikaların uygulanması, Türkiye'nin sanayi kapasitesinde belirgin bir artışa yol açmıştır. Yerli sanayi üretimi, özellikle ağır sanayi ve makine üretimi alanlarında önemli gelişmeler kaydetmiştir. Ancak, bu hızlı sanayileşme süreci, bazı zorlukları da beraberinde getirmiştir (Akyıldız ve Eroğlu, 2004).

İşgücü ve Eğitim Sorunları: Yeni sanayi sektörleri için nitelikli işgücüne olan ihtiyaç, eğitim sisteminin bu talebi karşılamada yetersiz kalması nedeniyle problem oluşturmuştur.

Finansman Zorlukları: Devletin sanayileşme projeleri için gereken finansmanın büyük bir kısmını karşılaması, kamu kaynaklarında sıkıntılara neden olmuş ve bu durum zaman zaman ekonomik istikrarsızlıklara yol açmıştır.

Dış Ticaret Dengesizlikleri: Korumacı ticaret politikaları ve dış dünyadan izolasyon, dış ticaret dengesizliklerine ve döviz kıtlığına neden olmuştur.

Genel itibarıyla planın başarıya ulaşması neticesinde 1938 yılında “II. Beş Yıllık Kalkınma Planı” uygulamaya konulmak istenmiş ancak II. Dünya Savaşı'nın başlamasından ötürü plan uygulamaya sokulamamıştır. Bu döneme ait dış ticaret verileri Tablo 2 ile verilmiştir.

Tablo 2. 1930-1939 Dönemi Türkiye Dış Ticaret Verileri (Bin USD)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1930	71.381	69.541	1.841	140.921	102.61
1931	60.225	59.936	292	120.162	100.51
1932	47.973	40.719	7.253	88.691	117.82
1933	58.066	45.092	12.975	103.157	128.81
1934	73.008	68.762	4.247	141.769	106.20
1935	76.233	70.636	5.596	146.868	107.91
1936	93.671	73.618	20.052	167.288	127.23
1937	109.224	90.541	18.686	199.766	120.62
1938	115.018	118.898	-3.881	233.919	96.74
1939	99.648	92.499	7.148	192.146	107.71

Kaynak: Boratav, 2005

Dönemin başlangıcında, ihracat ve ithalat hemen hemen dengeli bir seviyededir (İhracat: 71.381, İthalat: 69.541). İhracatın ithalatı karşılama oranı

%102,61 ile başlamış, bu dönemde ekonomi nispeten dengeli bir dış ticaret yapısı sergilemiştir.1931 yılında ekonomik krizin etkileriyle ihracat ve ithalat miktarları düşmüş, ancak dış ticaret dengesi azalmıştır (İhracat: 60.225, İthalat: 59.936). İhracatın ithalatı karşılama oranı %100,51 ile dengeli bir yapı korunmuştur.1932-1933 arası dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı sırasıyla %117,82 ve %128,81 gibi yüksek seviyelere ulaşmıştır. Bu durum, korumacı politikaların ve yerli sanayinin teşvik edilmesinin ihracatı artırıcı etkisi olarak yorumlanabilecektir. Diğer taraftan 1934-1935 yıllarında ihracat ve ithalat rakamları artış göstermiş, ihracatın ithalatı karşılama oranları sırasıyla %106,20 ve %107,91 olarak gerçekleşmiştir. Bu yıllarda korumacı politikaların etkisiyle dış ticaret hacmi artmış ve dış ticaret dengesi iyileşmiştir.1936-1937 yıllarına gelindiğinde ise ihracat önemli ölçüde artmış, ithalat ise daha yavaş bir tempo izlemiştir. Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranları %127,23 ve %120,62 olarak yüksek seviyelerde kalmıştır. Korumacı politikaların ve sanayileşme çabalarının olumlu sonuçları bu verilerle de teyit edilmiş olarak yorumlanabilecektir. Dönemin son yıllarında ise 1938 yılında yaşanan küresel ekonomik gerileme ve artan siyasi gerilimler, Türkiye'nin ihracatını olumsuz etkilemiş ve ilk kez dış ticaret açığı (-3.881) yaşanmıştır. Ancak 1939'da durum toparlanmış ve ihracatın ithalatı karşılama oranı %107,7 seviyesine yükselmiştir.

Netice itibariyle 1930-1939 yılları arasında Türkiye'nin dış ticaret verileri, korumacı ve devletçi politikaların ekonomi üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Bu politikalar, özellikle 1930'ların ortalarına kadar ihracatı teşvik etmiş ve dış ticaret dengesini güçlendirmiştir. Ancak, küresel ekonomik dalgalanmalar ve dönemsel krizler, dış ticaret dengesini zaman zaman olumsuz etkilemiştir. Genel olarak, korumacı devletçi politikaların Türkiye'nin dış ticaret hacmini genişletmede ve ekonomik bağımsızlığını artırmada önemli rol oynadığı söylenebilir.

1.3.3. Savaş Yılları Dönemi (1940-1946)

II. Dünya Savaşı döneminde Türkiye, savaşın ekonomik zorluklarıyla mücadele edebilmek adına bir dizi önlemleri hayata geçirmiştir. Bu dönemin ekonomi politikaları, özellikle savaş koşullarına uyum sağlamak ve ekonomik istikrarı korumak amacıyla tasarlanmıştır. Türkiye, savaşın getirdiği küresel malzeme

kıtlığına ve ticaretin düşmesine karşı kendini koruyacak politikalar geliştirmiştir (Koçtürk ve Gölalan, 2010).

Savaş koşulları nedeniyle Türkiye, ithalatı kısıtlama, stratejik malzemeleri denetim altına alma ve karaborsayla mücadele gibi olağanüstü ekonomi tedbirleri almıştır. Bu dönemde, hükümet fiyat kontrolü ve tüketim malları üzerinde sıkı düzenlemeler getirmiştir (Keyder, 1981).

Savaş yıllarında, Türkiye'de devletçi ekonomi politikaları daha da derinleştirilmiştir. Bu politikalar, özellikle savunma sanayii ve temel tüketim mallarının üretiminde devletin rolünü artırmış, yeni sanayi kuruluşları devlet eliyle hayata geçirilmiştir (Boratav, 2005).

Savaş yıllarında Türkiye ekonomisi, hem iç hem de dış tehditlerle başa çıkmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte yaşanan bazı önemli ekonomik gelişmeler şunlardır (Akyıldız ve Eroğlu, 2004):

Kaynakların Yönlendirilmesi: Ekonomik kaynaklar, özellikle savunma ve stratejik öneme sahip sektörlerle yönlendirilmiştir. Bu durum, sivil sektörlerde bazı kısıtlamaların yaşanmasına neden olmuştur.

Tarımın Rolü: Savaş yıllarında tarım sektörü, Türkiye'nin gıda güvenliği için kritik bir öneme sahip olmuş ve bu dönemde tarımsal üretim teşvik edilmiştir.

Dış Ticaret ve Döviz Kıtlığı: II. Dünya Savaşı sırasında dış ticaret önemli ölçüde azalmış, bu da döviz kıtlığına yol açmıştır. Türkiye, dış ticaretini sürdürmek için takas anlaşmaları gibi alternatif yöntemlere başvurmuştur.

Tablo 3. 1940-1946 Dönemi Türkiye Dış Ticaret Verileri

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1940	80.905	50.034	30.868	130.938	161,7
1941	91.057	55.348	35.706	146.404	164,5
1942	126.116	112.878	13.235	238.993	111,7
1943	196.735	155.339	41.393	352.073	126,6

1944	177.951	126.229	51.721	304.181	141,0
1945	168.263	96.968	71.294	265.232	173,5
1946	214.581	118.888	95.690	333.468	180,5

Kaynak: Boratav, 2005

II. Dünya Savaşı'nın gölgesinde Türkiye'nin dış ticaret performansı, 1940-1946 yılları arasında dikkate değer değişimler göstermiştir. Bu dönemdeki ihracat ve ithalat rakamları, savaş koşullarının ekonomi üzerindeki etkisini ve Türkiye'nin bu koşullara nasıl uyum sağladığını gözler önüne sermektedir. İhracat Gelişmeleri 1940 yılında 80 milyon 905 bin dolar olarak kaydedilen ihracat rakamları, savaş yılları boyunca genel bir artış trendi göstermiştir. Özellikle 1946 yılında ihracat, 214,581 milyon dolara yükselerek dönemin en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu artış, Türkiye'nin savaş dönemindeki tarım ve maden gibi stratejik sektörlerdeki üretim kapasitesinin artırılmasına ve bu ürünlerin savaşta ihtiyaç duyulan ülkelere ihraç edilmesine bağlanabilir. Ancak, 1944 ve 1945 yıllarında, savaşın şiddetinin artması ve ticaret yollarının zorlukları sebebiyle ihracat geçici bir düşüş yaşamıştır.

İthalat Gelişmeleri İthalat rakamları da benzer bir eğilim izlemiş, ancak 1945 yılı hariç olmak kaydıyla diğer yıllarda sürekli bir artış göstermiştir. İthalat, 1943 yılında 155,339 milyon dolar ile ilgili dönemde en yüksek seviyesini gerçekleştirmiştir. Bu yükseliş, savaşın getirdiği kısıtlamalar ve kaynak ihtiyacının artması ile açıklanabilir. 1945 yılındaki geçici düşüş, global savaş koşullarının getirdiği lojistik ve finansal zorluklardan kaynaklanmış olarak yorumlanabilecektir..

Dış Ticaret Hacmi ve Dengesi 1940-1946 döneminde Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi, özellikle 1943 yılında zirveye ulaşmıştır. Bu yıl, hem ihracatın hem de ithalatın yüksek seviyelerde gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Dış ticaret dengesi açısından ise, Türkiye genellikle dış ticaret fazlası vermiş, bu fazlanın en yüksek noktası 1946 yılında 95,690 milyon dolar ile kaydedilmiştir. Bu, Türkiye'nin savaş koşullarında dahi ekonomik olarak nispeten istikrarlı bir performans sergileyebildiğini göstermektedir.

1.3.4. Demokrat Parti Dönemi (1947-1960)

Demokrat Parti'nin (DP) iktidara geldiği 1950-1960 yılları arasında Türkiye'de ekonomi politikalarında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönem, Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısında derin izler bırakan reformlarla ve uygulamalarla kendini göstermektedir (Kılınç-Savrul, Özel ve Kılıç, 2013). Demokrat Parti, 1950'de iktidara geldiğinde, ekonomi politikalarında liberal bir yaklaşım benimsemiştir. DP döneminde, önceki CHP hükümetlerinin uyguladığı devletçi ekonomi politikalarından sapılarak özel sektörün ve piyasa ekonomisinin öncelenmesi yoluna gidilmiştir. Bu dönemde, tarım sektörü büyük önem görmüş, sanayileşme ve kalkınma için dış kredilere dayalı bir ekonomi politikası izlenmiştir (Kılınç-Savrul, Özel ve Kılıç, 2013). 1947'de başlayan Marshall Yardımı, DP'nin ekonomi politikalarında önemli bir etken olarak rol üstlenmiştir. Türkiye bu dönemde, ABD'den önemli miktarda ekonomik yardım almıştır. Bu yardımlar, altyapı projeleri, sanayi tesisleri ve tarım sektörüne yönelik yatırımlarda kullanılmıştır. Bu dönemde Türkiye, özellikle köprü, yol ve baraj gibi büyük altyapı projelerine ağırlık vermiştir.

DP döneminde dış ticaret politikaları, serbest piyasa koşullarına uygun şekilde yeniden düzenlenmiştir. İthalatın liberalize edilmesi ve döviz kurlarının düzenlenmesi, dış ticaretin genişlemesine olanak sağlamıştır. Ancak, bu süreç Türkiye'nin dış borçlarının artmasına ve döviz rezervlerinde azalmalara yol açmıştır. 1950'lerde DP'nin en önemli politikalarından biri, tarım sektörüne yapılan yatırımlar olmuştur. Yeni sulama kanallarının açılması, modern tarım tekniklerinin teşvik edilmesi ve çiftçilere düşük faizli krediler sağlanması gibi adımlar atılmıştır. Bu politikalar, kırsal kesimde yaşayan nüfusun ekonomik durumunun iyileştirilmesine yönelik olmuştur (Akyıldız ve Eroğlu, 2004). DP'nin liberal ekonomi politikaları kısa vadede olumlu bir kısım sonuçlar doğurmuş olsa da, uzun vadede ekonomide dengesizliklere yol açmıştır. İthalatın hızla artması, dış borçların yükselmesi ve döviz krizleri, 1958'de yaşanan ekonomik krize zemin hazırlamıştır. Bu kriz, hükümetin ekonomi politikalarında sert düzenlemelere gitmesine neden olmuştur. 1947-1960 dönemine ait Türkiye'nin dış ticaret verileri Tablo 4 ile verilmiştir.

Tablo 4: Türkiye'nin 1947-1960 Dönemi Dış Ticaret Rakamları

Yıllar	İhracat (1000\$)	İthalat (1000\$)	Dış Ticaret Dengesi (1000\$)	Dış Ticaret Hacmi (1000\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1947	223.302	244.645	-21,342	467,946	91,2
1948	196.800	275.054	-78,253	471,853	71,4
1949	247.826	290.221	-42,394	538,046	85,3
1950	263.425	285.665	-22,239	549,089	92,1
1951	314.083	402.087	-88,003	716,169	78,2
1952	362.915	555.921	-193,005	918,835	65,2
1953	396.062	532.534	-136,471	928,595	74,3
1954	334.925	478.360	-143,434	813,284	70,1
1955	313.347	497.638	-184,290	810,984	63,1
1956	304.991	407.341	-102,349	712,331	74,8
1957	345.218	397.126	-51,907	742,343	86,8
1958	247.272	315.099	-67,826	562,370	78,4
1959	353.800	469.983	-116,182	823,782	75,2
1960	320.732	468.187	-147,454	788,918	68,4

Kaynak: Boratav, 2005

Tablo 4 verilerinden hareketle, Türkiye'nin 1947-1960 yıllarını kapsayan dönemde ihracatı dalgalı bir seyir sergilemiş, 1953'ten yüksek ihracat seviyesine erişilmiştir. 1950 yılında Türkiye'nin ihracatı 263.425 bin dolar iken, ithalatı 285.665 bin dolar olarak kaydedilmiştir. Bu, dış ticaret dengesinde -22.239 bin dolarlık bir açık olduğunu gösterir. İlk yıllar itibariyle ihracatın ithalatı karşılama oranı %92,21 iken, bu oran zamanla düşmüş ve özellikle 1952 yılında %65,2 gibi en düşük seviyeye gerilemiştir. Bu düşüş, ithalatın hızla artış gösterdiği ve dış ticaret açığının büyüdüğü bir döneme denk gelmektedir.

Dış ticaret dengesi ve hacmi 1950'lerin başında dış ticaret hacmi genel olarak artış göstermiş, 1952 yılında 918.835 bin dolar ile zirveye ulaşmıştır. Ancak 1958'de ekonomik kriz ve döviz sıkıntıları nedeniyle dış ticaret hacmi 562.370 bin dolara kadar düşmüştür. Bu kriz, ithalatın sınırlandırılması ve ekonomik istikrar tedbirlerinin alınmasıyla sonuçlanmıştır.

İhracatın ithalatı karşılama oranı, dış ticaret politikalarının etkinliğini ve ekonomik bağımsızlık düzeyini gösteren önemli bir göstergedir. 1950 ve 1960 yılları arasında bu oran genellikle %70 ila %90 arasında değişmiş, ancak 1955 ve 1960 yılları arasında %63 ile %68,4 arasında daha düşük seviyelerde kalmıştır. Bu,

Türkiye'nin dışa bağımlılığının arttığı ve ithalatın ihracattan daha hızlı büyüdüğü bir dönemi işaret eder.

Dış ticaret verileri, Demokrat Parti'nin liberal ekonomi politikalarının kısa vadeli kazanımlar sağladığını ancak uzun vadede sürdürülebilir olmadığını göstermektedir. 1958 ekonomik krizi, bu politikaların revize edilmesini zorunlu kılmış ve ithalatın kısıtlanması, döviz kurlarının düzenlenmesi gibi önlemler alınmıştır. 1950-1960 yılları arasında Türkiye'nin dış ticaret verileri, Demokrat Parti'nin uyguladığı liberal ekonomi politikalarının ve bu politikaların ekonomik sonuçlarının karmaşıklığını gözler önüne sermektedir. İlk yıllarda ekonomik büyüme ve genişleyen dış ticaret hacmi, zamanla dış borçların artması ve döviz rezervlerinin azalması gibi sorunlara yol açmıştır. Bu durum, ekonomik politikaların yeniden değerlendirilmesini ve daha sürdürülebilir yaklaşımların benimsenmesini gerektirmiştir.

1.3.5. Planlı Ekonomi Dönemi (1961-1979)

1960 darbesinin ardından Türkiye, ekonomi politikalarında köklü bir dönüşüm yaşamış ve 1961 yılından itibaren planlı kalkınma sürecine giriş yapmıştır. Bu dönem, özellikle 1963 yılında başlayan ilk beş yıllık kalkınma planı ile simgelenmiştir. 1960 darbesi sonrasında Türkiye'de ekonomik ve sosyal yapıda önemli değişiklikler yaşanmıştır. 1961 Anayasası ile birlikte ekonomik kalkınmanın daha sistematik ve bilimsel bir temele dayandırılması hedeflenmiş, bu çerçevede Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurularak Türkiye'nin ilk beş yıllık kalkınma planı 1963 yılında hayata geçirilmiştir. Planlı ekonomi modeline geçiş, Türkiye'nin sanayileşme ve kalkınma sürecini hızlandırmayı amaçlamıştır (Takım, 2011). Bu süreçte, üretimin hızlandırılması ve sanayinin kalkındırılması amaçlanmış ve Marshall yardımlarının bir etkisi olarak da düşünülebilecek olan ithal ikameci bir üretim yapısına yönelinmiştir (Uzunkaya, 2020). Planlı kalkınma döneminin temel amacı, ekonomik büyümeyi teşvik etmek ve ülkenin sanayileşme sürecini desteklemektir. Bu dönemdeki politikalar, tarım sektöründen sanayi sektörüne kaynak aktarımını teşvik eden politikalarla öne çıkmıştır. Ayrıca, kamu yatırımları büyük ölçüde artırılmış, altyapı, enerji, ulaşım ve eğitim sektörlerine önemli yatırımlar

yapılmıştır. İlk plan döneminde özellikle temel sanayilerin kurulması hedeflenmiş, bu sayede iç piyasada üretilmeyen birçok sanayi ürününün yerli imkanlarla üretilmesi sağlanmıştır. 1960'larda sabit kur politikası uygulanmış ve bu uygulama, döviz piyasalarında spekülasyonları teşvik etmiş ve döviz kıtlığına yol açarak ekonomik dengesizliklerin artmasına sebep olmuştur. 1970'lerin başında Türkiye, ekonomik ve siyasi açıdan Batı ile daha entegre bir ilişki kurmayı amaçlamış ve 1973 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu'na tam üyelik başvurusu yapmıştır. Bu başvuru, Türkiye'nin ekonomik politikalarında daha fazla liberalizasyon ve Batı standartlarına uyum sağlama arzusunu yansıtmaktadır. Ancak bu süreç, Türkiye'nin iç ve dış politikadaki dalgalanmalar nedeniyle uzun ve zorlu olmuştur. AET ile yapılan Gümrük Birliği anlaşması, Türkiye'nin dış ticaret politikalarında liberalizasyonu hızlandırmış, ancak yerli sanayi üzerinde yarattığı rekabet baskısı nedeniyle çeşitli sektörlerde zorluklar yaşanmıştır (Özdemir, Kantürk-Yiğit ve Oral, 2016).

Planlı kalkınma dönemi boyunca Türkiye, sabit kur politikası uygulayarak döviz kurlarını kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu politika, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin bir parçası olarak, yerli üretimi korumak ve teşvik etmek amacıyla benimsenmiştir. İthal ikameci yaklaşım, özellikle temel sanayi mallarının yerli üretimini artırmak için ithalatın sınırlandırılması ve bu malların yerli üreticiler tarafından üretilmesini teşvik etmek amacıyla uygulanmıştır. Bu strateji kısa vadede sanayi sektöründe bir büyüme ve yerlileşme sağlasa da, uzun vadede Türk sanayisinin dış rekabete kapalı kalmasına ve teknolojik olarak geri kalmış olmasına neden olmuştur. 1973 yılında, OPEC ülkelerinin petrol üretimini kısıtlaması ve petrol fiyatlarını artırmasıyla başlayan petrol krizi, küresel ekonomiyi sarsmıştır. Türkiye bu krizden doğrudan etkilenmiş, enerji maliyetlerindeki artış ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemiştir. Petrol krizinin yarattığı enflasyonist baskılar, üretim maliyetlerini artırmış ve iç piyasada fiyat istikrarsızlıklarına yol açmıştır. Bu durum, özellikle enerjiye bağımlı sanayi sektörlerinde daralmaya neden olmuştur. Öte yandan Türkiye'nin 20 Temmuz 1974'te gerçekleştirdiği Kıbrıs Barış Harekatı, hem uluslararası ilişkilerde hem de ekonomide önemli sonuçlar doğurmuştur. Harekat, Türkiye'ye karşı Batılı ülkeler tarafından uygulanan silah ambargoları ve ekonomik yaptırımlarla sonuçlanmıştır. Bu durum, Türkiye'nin dış ticaretini olumsuz etkilemiş

ve dış borçların servisinde zorluklar yaşanmasına neden olmuştur. Ayrıca, hareketin maliyeti ve sonrasında artan savunma harcamaları bütçe açıklarını büyütmüş, ekonomik istikrarsızlığı artırmıştır (Hepaktan, 2008). 1970'ler boyunca Türkiye'nin cari açıkları sürekli artmıştır. Bu dönemde yürütülen büyüme ve kalkınma politikaları, yüksek oranda dış finansmana bağımlı hale gelmiştir. 1978'e gelindiğinde, artan cari açıklar ve ödemeler dengesi krizi, Türkiye'yi ciddi bir ekonomik krize sürüklemiştir. Döviz rezervlerindeki azalma, dış borçların ödenmesinde zorluklar ve yüksek enflasyon, ekonomide derin bir durgunluğa yol açmıştır. Bu dönemde uygulanan sıkı para politikaları ve kemer sıkma tedbirleri, toplumsal ve ekonomik maliyetleri artırmıştır (Takım, 2011). Bu döneme dair dış ticaret verileri Tablo 5 ile verilmiştir.

Tablo 5: 1961-1979 Dönemi Türkiye Dış Ticaret Verileri

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1961	346,741	507,206	-160,464	853,946	68,4
1962	381,198	619,448	-238,249	1.000.645	61,5
1963	368,088	687,617	-319,528	1.055.704	53,5
1964	410,772	537,230	-126,457	948.002	76,5
1965	463,739	571,954	-108,214	1.035.692	81,1
1966	490,509	718,270	-227,760	1.208.778	68,3
1967	522,335	684,670	-162,334	1.207.004	76,3
1968	496,420	763,660	-267,239	1.260.079	65,0
1969	536,835	801,237	-264,402	1.338.071	67,0
1970	588,477	947,605	-359,127	1.536.082	62,1
1971	676,603	1.170.841	-494,238	1.847.443	57,8
1972	884,970	1.562.551	-677,580	2.447.520	56,6
1973	1.317.084	2.086.217	-769,132	3.403.300	63,1
1974	1.532.183	3.777.502	-2.245.318	5.309.684	40,6
1975	1.401.076	4.738.559	-3.337.481	6.139.634	29,6
1976	1.960.215	5.128.648	-3.168.431	7.088.862	38,2
1977	1.753.027	5.796.278	-4.043.250	7.549.304	30,2
1978	2.288.163	4.599.025	-2.310.860	6.887.188	49,8
1979	2.261.196	5.069.432	-2.808.235	7.330.627	44,6

Kaynak: Boratav, 2005

Yukarıda izaha çalışılan uygulamalar doğrultusunda ortaya çıkan tablo incelendiğinde 1961'den 1979'a kadar olan dönemde ihracat ve ithalat arasındaki

makas giderek açılmış, özellikle ithalat tarafında ciddi artışlar gözlemlenmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı 1961'de %68,4 iken, bu oran 1975'te %29,6'ya kadar düşmüş, ekonomik krizler ve politik çalkantılar nedeniyle dış ticaret dengesizlikleri artmıştır. Özellikle 1974 Kıbrıs Barış Harekatı sonrasında yaşanan ekonomik yaptırımlar ve 1973 petrol krizinin etkisiyle dış ticaret dengesi büyük oranda bozulmuştur. İhracat 1961'de 346.741 bin dolar iken, 1979'da 2.261.196 bin dolara yükselmiştir. Bu artış, ekonomik politikaların ve sanayileşme çabalarının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ancak ithalat daha hızlı bir artış göstermiş, 1961'de 507.206 bin dolar olan ithalat, 1979'da 5.069.432 bin dolara ulaşmıştır. Bu durum, özellikle ithal ikameci sanayileşme politikalarının yetersiz kalması ve enerji ithalatındaki artışlar nedeniyle dış ticaret açığının büyümesine yol açmıştır. Diğer taraftan dış ticaret dengesi, sürekli olarak negatif olmuş, bu durum cari açıkların sürekli artmasına yol açmıştır. 1961 yılında -160.464 bin dolar olan dış ticaret dengesi, 1979 yılında -2.808.235 bin dolara kadar derinleşmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise zamanla düşüş göstermiş, 1961'deki %68,4'ten, 1975 yılında %29,6'ya kadar gerilemiştir. Bu oran, Türkiye'nin ithalata olan bağımlılığının arttığını ve üretilen ihracat gelirlerinin ithalat harcamalarını karşılamada yetersiz kaldığını göstermektedir. 1970'lerin sonlarına doğru Türkiye'nin dış ticaret dengesizlikleri daha da belirginleşmiş, 1978 ve 1979 yıllarında yaşanan ekonomik krizler, dış ticaret açıklarının daha da derinleşmesine sebep olmuştur. Artan dış ticaret hacmi ve sürekli negatif dış ticaret dengesi, Türkiye ekonomisinde makroekonomik dengesizliklere neden olmuş ve yüksek enflasyon, döviz kıtlığı gibi sorunlara yol açmıştır. Bu durum, 1970'lerin sonlarında ekonomik politikalarda köklü değişikliklere gidilmesine neden olmuştur. 1961-1979 dönemi Türkiye'sinde dış ticaret verileri, planlı ekonomi uygulamalarının karmaşık sonuçlarını, dış politik olayların ekonomi üzerindeki etkilerini ve yapısal ekonomik sorunları açıkça ortaya koymaktadır. Bu veriler, Türkiye'nin dış ticaret politikalarının, ekonomik krizlere karşı kırılganlığını ve yapısal reform ihtiyaçlarını göstermektedir. Bu dönem, Türkiye ekonomisinin global ekonomik dalgalanmalara karşı direncini artırma ve daha sürdürülebilir bir dış ticaret politikası geliştirme ihtiyacını da vurgulamaktadır.

Türkiye'de ihracatın 1980 sonrası tarihsel gelişimi, 1980-1999 dönemi ve 2000-2023 dönemi şeklinde ayrıma tabii tutularak irdelenmiştir.

1.4. 1980-1999 Dönemi İhracatın Gelişimi

Türkiye ekonomisi 1980 öncesinde yaşanmış olan petrol şoku ve ekonomik krizin etkilerinden kurtulamamış, krizin neden olduğu ithalat giderlerindeki artışa karşın ihracattaki azalmayla karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla 1980-1999 yılları arası dönemde hayata geçirilen ekonomik reformlar ve dönüşümler bu gelişmelerle karakterizedir. 1980'de Türkiye, dış borç krizleri ve yüksek enflasyonla mücadele ederken, 24 Ocak Kararları olarak bilinen kapsamlı ekonomik reform paketi uygulamaya konulmuş ve bu kararlar, ithal ikameci sanayileşme stratejisinden ihracata dayalı büyüme modeline geçişi hedeflemiştir.

24 Ocak Kararları, Türk ekonomisinin liberalleşmesini, devlet müdahalesinin azaltılmasını ve piyasa mekanizmalarının güçlendirilmesini öngörüyordu. Bu çerçevede, döviz kuru serbest bırakıldı, dış ticaret serbestleştirilmiş ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi süreci başlatılmıştır (Yükseler, 2019). Bu reformlar, kısa vadede ekonomik istikrar sağlamakla birlikte, uzun vadede büyüme oranlarını artırmayı amaçlamıştır (Akyıldız ve Eroğlu, 2004). Bu kararlara bağlı olarak 1980'li yılların ortalarına gelindiğinde, Türkiye'de ihracat hacmi önemli ölçüde artmış, enflasyon kontrol altına alınmış ve dış borçlar yeniden yapılandırılmıştır. Ancak, 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, finansal piyasaların dalgalanmasına ve ekonomik kırılganlığın artmasına neden olmuş, 1990'lı yıllarda, Türkiye ekonomisi siyasi istikrarsızlıklar ve ekonomik dalgalanmalarla karşı karşıya kalmıştır. Sık sık değişen hükümetler ve koalisyon yönetimleri, ekonomik politikaların tutarlılığını zayıflatmıştır. Ancak, 1999 yılında Türkiye, IMF ile bir stand-by anlaşması imzalayarak ekonomik istikrarı yeniden sağlamayı hedeflemiştir. Bu anlaşma kapsamında, mali disiplinin sağlanması, enflasyonun düşürülmesi ve yapısal reformların devam ettirilmesi öngörülmüştür (Hepaktan, 2008). Bu dönemde uygulanan politikalar, 2000'li yılların başlarında Türk ekonomisinin toparlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Enflasyonun düşürülmesi ve kamu maliyesinin güçlendirilmesi, ekonomik büyümeyi desteklemiştir. Ayrıca, Avrupa Birliği ile uyum

sürecinin hızlanması ve yabancı yatırımların artması, Türk ekonomisinin küresel piyasalarla entegrasyonunu sağlamıştır. Ayrıca yine 90'lı yıllardaki küresel ekonomik durgunluk, Körfez Savaşı, İran-Irak savaşının sona ermesi gibi yakın çevre ve küresel gelişmeler Türkiye'deki enflasyon oranını ve ekonomik dengeleri olumsuz etkilemiştir (Özdemir, Kantürk-Yiğit ve Oral, 2016). Ortaya çıkan bu olumsuz olaylar 1994 krizinin de temelini teşkil ettirmişlerdir.

1994 yılı, Türkiye ekonomisinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. 1994 krizi, ekonomideki yapısal zayıflıkların ve mali disiplin eksikliklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, bütçe açıkları ve kamu borçları hızla artmış, yüksek enflasyon ve döviz kuru dalgalanmaları ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Krizin başlıca tetikleyicileri arasında, 1989'da sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve bunun sonucunda finansal piyasaların aşırı dalgalanması yer almaktadır (Borataş, 2005).

1994 yılının başında, döviz kurlarında ani bir yükseliş ve TL'nin hızlı değer kaybı yaşanmış, bu durum bankacılık sektöründe likidite krizine yol açmıştır. Hükümet, bu krizi kontrol altına almak amacıyla, 5 Nisan 1994 tarihinde kapsamlı bir ekonomik istikrar paketi açıklamıştır. 5 Nisan Kararları olarak bilinen bu paket, mali disiplinin sağlanması, kamu harcamalarının kısılması, vergi reformları ve kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) özelleştirilmesi gibi önlemler içermektedir (Öniş, 2004).

5 Nisan Kararları, kısa vadede ekonomide ciddi bir daralmaya neden olmuş, GSYİH'de önemli bir düşüş yaşanmış ve işsizlik oranı artmıştır. Ancak, bu kararlar uzun vadede ekonomik istikrarın sağlanmasına katkıda bulunmuştur (Sakarya, 2014). Mali disiplinin artırılması ve bütçe açıklarının azaltılması, enflasyonun düşürülmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca, kamu sektöründeki reformlar ve KİT'lerin özelleştirilmesi, kamu maliyesinin güçlenmesine ve ekonomide verimliliğin artmasına katkıda bulunmuştur. 5 Nisan Kararları, Türkiye'nin dış ticaret dengesini de olumlu etkilemiştir. İhracat teşvikleri ve döviz kurunun serbest bırakılması, ihracatın artmasını sağlamış ve cari işlemler dengesinde iyileşmeye yol açmıştır. Bunun yanı sıra, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarla yapılan anlaşmalar, dış

borçların yeniden yapılandırılmasına ve finansal istikrarın sağlanmasına yardımcı olmuştur (Mızırak, 2014).

Türkiye'nin 1980-1999 dönemine ait dış ticaret verileri Tablo 6 ile verilmiştir.

Tablo 6: 1980-1999 Dönemine Ait Türkiye'nin Dış Ticaret Verileri

Yıllar	İhracat (1000\$)	İthalat (1000\$)	Dış Ticaret Dengesi (1000\$)	Dış Ticaret Hacmi (1000\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1980	2.910.123	7.909.365	-4.999.241	10.819.487	36,7
1981	4.702.935	8.933.375	-4.230.438	13.636.309	52,7
1982	5.745.974	8.842.666	-3.096.691	14.588.640	65,1
1983	5.727.835	9.235.003	-3.507.167	14.962.837	62,1
1984	7.133.605	10.757.033	-3.623.428	17.890.637	66,2
1985	7.958.011	11.343.377	-3.385.366	19.301.387	70,3
1986	7.456.727	11.104.772	-3.648.045	18.561.498	67,2
1987	10.190.050	14.157.808	-3.967.756	24.347.857	72,1
1988	11.662.025	14.335.399	-2.673.373	25.997.423	81,3
1989	11.624.693	15.792.144	-4.167.450	27.416.836	73,5
1990	12.959.289	22.302.127	-9.342.837	35.261.414	58,0
1991	13.593.463	21.047.015	-7.453.551	34.640.477	64,5
1992	14.714.630	22.871.056	-8.156.425	37.585.685	64,4
1993	15.345.068	29.428.371	-14.083.302	44.773.437	52,2
1994	18.105.873	23.270.020	-5.164.145	41.375.892	77,9
1995	21.637.041	35.709.011	-14.071.968	57.346.052	60,5
1996	23.224.465	43.626.643	-20.402.176	66.851.108	53,3
1997	26.261.072	48.558.721	-22.297.647	74.819.793	54,2
1998	26.973.952	45.921.392	-18.947.439	72.895.344	58,6
1999	26.587.225	40.671.273	-14.084.046	67.258.497	65,3

Kaynak: Boratav, 2005

1980-1999 yılları arasında Türkiye'nin dış ticaret performansı, ülkenin ekonomik dönüşüm süreçlerini yansıtan önemli göstergeler sunmaktadır. Bu dönemde, ihracat ve ithalat rakamları, dış ticaret dengesi, dış ticaret hacmi ve ihracatın ithalatı karşılama oranı gibi veriler, Türkiye ekonomisindeki yapısal değişiklikleri ve uygulanan ekonomik politikaların etkilerini göstermektedir.

1980 yılı, Türkiye'nin ihracatının 2.910.123 bin dolar, ithalatının ise 7.909.365 bin dolar olduğu bir yıl olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde, dış ticaret açığı 4.999.241 bin dolar olarak gerçekleşmiş ve dış ticaret hacmi 10.819.487 bin dolar olmuştur. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise %36,7 seviyesindedir. 1980

yılında alınan 24 Ocak Kararları, ihracata dayalı büyüme modeline geçişi teşvik etmiş ve bu değişim, dış ticaret rakamlarına da yansımıştır.

1980'li yılların başında, ihracat hızla artmış ve 1981'de 4.702.935 bin dolar, 1982'de 5.745.974 bin dolar ve 1983'te 5.727.835 bin dolar seviyelerine ulaşmıştır. Bu artış, Türkiye'nin dış ticaret açığını azaltmış ve ihracatın ithalatı karşılama oranını %52,7 'dan %65,1'a yükseltmiştir. 1984 yılında ihracat 7.133.605 bin dolara, ithalat ise 10.757.033 bin dolara ulaşmıştır. Dış ticaret dengesi negatif kalmasına rağmen, ihracatın ithalatı karşılama oranı %66,2 seviyesine çıkmıştır.

1980'lerin ortalarında ve sonlarına doğru ihracat artmaya devam etmiş ve 1987'de 10.190.050 bin dolar, 1988'de 11.662.025 bin dolar seviyelerine ulaşmıştır. 1988 yılında, dış ticaret açığı 2.673.373 bin dolara gerilerken, ihracatın ithalatı karşılama oranı %81,3 ile dönemin en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu dönemde, Türkiye'nin ihracat odaklı politikalarının meyvelerini verdiği gözlemlenmektedir.

1990'lı yılların başlarında, ithalat rakamlarının hızla arttığı görülmektedir. 1990 yılında ithalat 22.302.127 bin dolar seviyesine ulaşmış, dış ticaret açığı ise 9.342.837 bin dolara yükselmiştir. Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı %58,0'e düşmüştür. 1991 ve 1992 yıllarında da benzer trendler devam etmiş, ithalat rakamları ihracatın üzerinde seyretmiş ve dış ticaret açıkları büyümüştür.

1994 yılı, Türkiye ekonomisi için kritik bir yıl olmuştur. 1994 krizi sonrasında alınan 5 Nisan Kararları, ihracatın 18.105.873 bin dolara çıkmasını ve ithalatın ise 23.270.020 bin dolar seviyesinde kalmasını sağlamıştır. Dış ticaret açığı 5.164.145 bin dolara gerilerken, ihracatın ithalatı karşılama oranı %77,9'e yükselmiştir. Bu dönemde alınan kararlar, ekonomide kısa vadeli daralma yaratsa da uzun vadede istikrar sağlamıştır.

1995 ve sonrasında, Türkiye'nin dış ticaret hacmi hızla büyümeye devam etmiştir. 1996 yılında dış ticaret hacmi 66.851.108 bin dolara, 1997'de 74.819.793 bin dolara ulaşmıştır. Ancak, ithalatın ihracatın oldukça üzerinde seyretmesi, dış ticaret açıklarının artmasına neden olmuştur. 1999 yılında ihracat 26.587.225 bin

dolar, ithalat ise 40.671.273 bin dolar seviyesine ulaşmış ve ihracatın ithalatı karşılama oranı %65,3 olmuştur.

Netice itibariyle 1980-1999 yılları arasında Türkiye'nin dış ticaret verileri, ülkenin ekonomik reformlarının ve dış ticaret politikalarının etkilerini yansıtmaktadır. İhracat odaklı büyüme stratejileri, dış ticaret hacminin artmasına ve ihracatın ithalatı karşılama oranının iyileşmesine katkıda bulunmuştur. Ancak, ithalatın yüksek seviyeleri ve dış ticaret açıkları, Türkiye ekonomisinin kırılganlıklarına da işaret etmektedir.

1.5. 2000-2019 Dönemi İhracatın Gelişimi

2000-2019 yılları arasında Türkiye ekonomisi, önemli dönüşümler ve gelişmeler yaşamıştır. Bu dönemde, ekonomik krizler, yapısal reformlar, yüksek büyüme oranları ve küresel entegrasyon süreci dikkat çekmiştir.

2000 yılına gelindiğinde, Türkiye ekonomisi 1990'ların sonunda yaşanan finansal krizlerin etkilerini atlarmaya çalışıyordu. 1999 yılında IMF ile yapılan stand-by anlaşması çerçevesinde mali disiplinin sağlanması ve yapısal reformların uygulanması, ekonomik istikrarın yeniden tesis edilmesini hedeflemiştir (Öniş ve Şenses, 2009). Ancak, 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz, bankacılık sektöründe ciddi sorunlara yol açmış ve ekonomik büyüme hızla düşmüştür. Krizin ardından, 2001 yılında güçlü bir yapısal reform programı ve Kemal Derviş'in liderliğinde IMF destekli "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" uygulamaya konulmuştur (Öztürk ve Özyakışır, 2005).

Bu reformlar, bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması, kamu maliyesinin güçlendirilmesi ve enflasyonun düşürülmesi gibi önlemleri içermektedir. Bu süreçte, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın bağımsızlığı artırılmış ve enflasyon hedeflemesi rejimi benimsenmiştir. Bu reformlar sonucunda, 2002 yılından itibaren ekonomik büyüme hızlanmış ve enflasyon oranları önemli ölçüde düşmüştür. 2000'li yılların ortalarından itibaren, Türkiye ekonomisi hızlı bir büyüme sürecine girmiştir. 2002-2007 yılları arasında ortalama yıllık büyüme oranı %6,8 olarak gerçekleşmiştir (Bakır ve Öniş, 2010). Bu dönemde, doğrudan yabancı

yatırımlar artmış ve Türkiye'nin küresel piyasalara entegrasyonu hızlanmıştır. Ayrıca, Avrupa Birliği ile müzakerelerin başlaması, ekonomik ve siyasi reformların hızlanmasına katkıda bulunmuştur. 2008-2009 küresel finansal krizi, Türkiye ekonomisini de etkilemiş, ancak Türkiye, krizden hızlı bir şekilde çıkmayı başarmıştır (Sandalcılar ve Yalman, 2012). 2010 yılına gelindiğinde, ekonomik büyüme yeniden hızlanmış ve ihracat rakamları artmıştır. Ancak, bu dönemde dış ticaret açıkları ve cari işlemler dengesi sorunları devam etmiştir (Öniş, 2011).

2010'lu yılların ortalarından itibaren, Türkiye ekonomisi iç ve dış kaynaklı zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. 2016 yılında yaşanan darbe girişimi ve artan jeopolitik riskler, ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemiştir. Bunun yanı sıra, 2018 yılında yaşanan kur krizi, enflasyonun ve faiz oranlarının yükselmesine neden olmuş, ekonomik büyüme yavaşlamıştır (Doğan, 2013). 2015 yılında yaşanan darbe girişimi ekonomiye olumsuz yönde etki etmiş ve buna bağlı olarak da hem ithalat ve hem de ihracat azalmıştır. Türkiye'nin 2000-2023 dönemine ilişkin dış ticaret verileri Tablo 7 ile sunulmuştur.

Tablo 7: 2000-2023 Dönemine Ait Türkiye'nin Dış Ticaret Verileri

Yıllar	İhracat (1.000\$)	İthalat (1.000\$)	Dış Ticaret Dengesi (1.000\$)	Dış Ticaret Hacmi (1.000\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2000	27.774.907	54.502.821	-26.727.913	82.277.727	51,0
2001	31.334.217	41.399.083	-10.064.865	72.733.300	75,8
2002	36.059.090	51.553.798	-15.494.707	87.612.887	69,8
2003	47.252.837	69.339.693	-22.086.854	116.592.529	68,2
2004	63.167.153	97.539.766	-34.372.612	160.706.919	64,9
2005	73.476.409	116.774.151	-43.297.741	190.250.560	62,9
2006	85.534.676	139.576.175	-54.041.497	225.110.850	61,2
2007	107.271.750	170.062.715	-62.790.963	277.334.465	63,2
2008	132.027.196	201.963.575	-69.936.377	333.990.770	65,3
2009	102.142.613	140.928.422	-38.785.807	243.071.034	72,4
2010	113.883.220	185.544.332	-71.661.111	299.427.552	61,4
2011	134.906.869	240.841.677	-105.934.806	375.748.546	56,0
2012	152.461.737	236.545.141	-84.083.403	389.006.878	64,4
2013	151.802.638	251.661.251	-99.858.612	403.463.888	60,2
2014	157.610.158	242.177.118	-84.566.958	399.787.275	65,2
2015	143.838.872	207.234.359	-63.395.486	351.073.231	69,3
2016	142.529.584	198.618.236	-56.088.650	341.147.819	71,9

2017	156.992.941	233.799.652	-76.806.709	390.792.592	67,2
2018	167.920.614	223.047.095	-55.126.480	390.967.708	75,2
2019	171.464.945	202.704.320	-31.239.373	374.169.265	84,5
2020	169.637.755	219 516 807	-49.879.053	389.154.562	77,4
2021	225.214.458	271 425 553	-46.211.094	496.640.011	83,1
2022	254.169.748	363 710 575	-109.540.826	617.880.322	69,8
2023	255.440.780	361 764 556	-106.323.777	617.205.336	70,7

Kaynak: TUIK, 2024

Tablo 7 verileri incelendiğinde; Türkiye'nin 2000 yılında ihracatı 27,8 milyar dolar, ithalatı ise 54,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiş, dış ticaret açığı 26,7 milyar dolar ve ihracatın ithalatı karşılama oranı %51 olarak kalmıştır. 2001 ekonomik krizi ve ardından gelen yapısal reformlar, Türkiye ekonomisinin dış ticaret performansını etkileyen önemli faktörler arasında yer almıştır. 2002-2007 yılları arasında Türkiye, hızlı bir ekonomik büyüme seyrine girmiştir. Bu dönemde, ihracat rakamları sürekli olarak artmış, 2007 yılında ihracat 107.271.750 bin dolara ulaşmıştır. Aynı dönemde ithalat da hızla artarak 170.062.715 bin dolara yükselmiştir. Dış ticaret açığı 62,79 milyar dolar olarak kaydedilirken, ihracatın ithalatı karşılama oranı %63,2 olmuştur. Bu artışta, küresel ekonomik büyüme ve Türkiye'nin dış pazarlara açılma politikalarının etkisi büyüktür.

2008 küresel finansal krizi, Türkiye'nin dış ticaretini olumsuz etkilemiştir. 2009 yılında ihracat 102,142.613 milyar dolara gerilerken, ithalat 140,928.422 milyar dolar seviyesinde kalmıştır. Ancak, krizden hızlı bir şekilde toparlanan Türkiye, 2010 yılında ihracatını 113,883.220 milyar dolara çıkarmış ve ithalatını 185,544.332 milyar dolara yükseltmiştir. 2011 yılına gelindiğinde, Türkiye'nin ihracatı 134,906.869 milyar dolar, ithalatı ise 240,841.677 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Dış ticaret açığı 105,934.806 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve ihracatın ithalatı karşılama oranı %56 olmuştur. Bu dönemde, küresel ekonomik belirsizlikler ve Türkiye'nin cari işlemler dengesindeki sorunlar, dış ticaret performansını etkilemiştir.

2016 yılında yaşanan darbe girişimi ve artan jeopolitik riskler, Türkiye'nin ekonomik büyümesini ve dış ticaretini olumsuz etkilemiştir. Ancak, 2017 ve 2018 yıllarında ihracat yeniden artarak sırasıyla 156,992.941 milyar dolar ve 167,920.614

milyar dolar seviyelerine ulaşmıştır. İthalat ise 2017 yılında 233,799.652 milyar dolar, 2018 yılında ise 223,047.095 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında yaşanan kur krizi, ithalatın düşmesine ve ihracatın ithalatı karşılama oranının %75,3 seviyesine çıkmasına neden olmuştur.

2020 yılı, COVID-19 etkisiyle küresel ticarete büyük daralmaların yaşandığı bir yıl olmuştur. Türkiye'nin ihracatı 169,637.755 milyar dolar, ithalatı ise 219,516.807 milyardolara ulaşmıştır. 2021 ve 2022 yıllarında ise ekonominin toparlanmasıyla birlikte ihracat ve ithalat rakamları artmış, 2022 yılında ihracat 254,169.748 milyar dolara, ithalat ise 363,710.575 milyar dolara ulaşmıştır. 2023 yılında ise ihracat 255.440.780 milyar dolar, ithalat ise 361.764.556 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN SEÇİLMİŞ TÜRKİ CUMHURİYETLER VE ARAP ÜLKELERİYLE TİCARİ İLİŞKİLERİ

2.1. Türkiye’nin Arap Ülkeleriyle İhracat İlişkileri

Araştırmada ele alınan Arap ülkeleri İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üye devletleri arasından Türkiye ihracatında Arap ülkeleri içerisinde ilk onda yer alan Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Cezayir, Irak, Katar, Kuveyt ve Suudi Arabistan olarak belirlenmiştir.

2.1.1. Bahreyn

İsmi Arapçada“İki deniz” anlamına gelen ülke, krallık rejimi ile yönetilmekte olup bağımsızlığını1971 yılında kazanmıştır. Bağımsızlık ilanının ardından 1973’te ülke ilk anayasasını yürürlüğe sokmuştur. Devlet başkanlığı makamında kral bulunmaktadır. Kral, başbakanı atama ve görevden alma yetkisini elinde bulundurmakla birlikte yetkilerini doğrudan veya Bakanlar Kurulu aracılığıyla yürütmektedir. Bakanların atanmasında kralın doğrudan atama yetkisi olup bunun yanı sıra anayasa değişikliğinde de yine doğrudan yetki sahibidir. Bahreyn çok yeni bir ülke olması itibariyle ulusal meclisi 2002 yılında çıkarılan anyasa ile kurulmuş oluş ulusal meclisin “Şura Konseyi” ve “Temsilciler Meclisi” olarak iki kanadı bulunmaktadır. olarak iki kanadı mevcuttur. Şura konseyinin kral tarafından atanan toplam 40 üyesi olup bu üyeler hanedan ailesinden, üst düzey emekli bürokratlar, hakimler, büyükelçiler ve işadamları içerisinde seçilmektedir. Temsilciler meclisi ise tamamı halk tarafından seçilen 40 üyeden oluşmaktadır. Ulusal meclis oylamalarında eşitlik halinde temsilciler meclis başkanının oyu belirleyicilik arz etmesi itibariyle temsilciler meclisinin konumu şura meclisinin üzerindedir (mfa.gov.tr, 2021).

2.1.1.1. Bahreyn Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü

Bahreyn, Basra Körfezi'nde yer alan ve petrol gelirleri ile ekonomik çeşitliliği artırma çabalarıyla bilinen küçük bir ada ülkesidir. Stratejik konumu, finansal hizmetler sektörü ve açık ekonomisi, Bahreyn'in bölgedeki önemli ekonomik aktörlerden biri olmasını sağlamaktadır.

Bahreyn ekonomisi, petrol ve doğalgaz gelirlerine dayanmakla birlikte, son yıllarda ekonomik çeşitliliği artırma çabalarıyla dikkat çekmektedir. Petrol sektörü, Bahreyn'in GSYİH'sının yaklaşık %18'ini, devlet gelirlerinin %75'ini ve ihracat gelirlerinin %60'ını oluşturmaktadır (Central Intelligence Agency, 2021). Ancak, ülke ekonomisi son yıllarda finans, turizm, inşaat ve bilgi teknolojileri gibi sektörlerle çeşitlenmektedir.

Bahreyn ekonomisi, küresel petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara rağmen istikrarlı bir büyüme sergilemiştir. 2019 yılında Bahreyn'in GSYİH büyüme oranı %1,8 olarak gerçekleşmiştir. Ancak, 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisiyle ekonomi %5,4 oranında küçülmüştür. 2021 yılında ise, ekonomik toparlanma süreci başlamış ve GSYİH büyüme oranı %3,3 olarak kaydedilmiştir (World Bank, 2021).

Bahreyn, Orta Doğu'nun önemli finans merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ülkede çok sayıda yerli ve yabancı banka, sigorta şirketi ve finansal hizmetler sunan kuruluş bulunmaktadır. Bahreyn Finans Limanı (Bahrain Financial Harbour) ve Bahreyn Uluslararası Yatırım Parkı (Bahrain International Investment Park) gibi projeler, ülkenin finans sektöründeki gücünü ve çeşitliliğini artırmayı amaçlamaktadır (Bahrain Economic Development Board, 2020).

Bahreyn, Vision 2030 adı verilen uzun vadeli ekonomik kalkınma stratejisi kapsamında, ekonomisini çeşitlendirme ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlama hedefini benimsemiştir. Bu strateji, eğitim, sağlık, altyapı ve teknoloji gibi alanlarda reformları içermektedir. Ayrıca, özel sektörün büyümesini teşvik etmek ve yabancı yatırımları çekmek amacıyla çeşitli teşvikler ve düzenlemeler getirilmiştir (Bahrain Vision 2030, 2020).

Bahreyn'in dış ticaretinde başlıca ihraç ürünleri petrol ve petrol ürünleri, alüminyum ve tekstil ürünleridir. İthalat kalemleri arasında ise makineler, motorlu taşıtlar, kimyasallar ve gıda ürünleri yer almaktadır. Ülkenin başlıca ticaret ortakları Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Amerika Birleşik Devletleri ve Çin'dir (International Trade Centre, 2021).

Yabancı yatırımlar, Bahreyn ekonomisinin çeşitlenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Ülke, yabancı yatırımcılar için cazip bir iş ortamı sunmakta ve özellikle finans, bilgi teknolojileri, üretim ve turizm sektörlerinde önemli yatırımlar çekmektedir. Bahreyn, Dünya Bankası'nın İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde (Ease of Doing Business Index) yüksek sıralarda yer almakta ve bu da yatırımcılar için çekici bir unsur oluşturmaktadır (World Bank, 2021).

2.1.1.2. Bahreyn-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Türkiye, 2003 yılından bu yana Bahreyn ile gerçekleştirdiği ikili ticarete genellikle ihracat fazlası vermektedir; yalnızca 2006, 2007 ve 2014 yıllarında dış ticaret açığı kaydedilmiştir. 2018 yılında ihracatta %31,3, ithalatta ise %0,05 oranında bir artış yaşanmıştır. Bu artışlar sonucunda 2018 yılında dış ticaret fazlası yaklaşık 112 milyon dolara ulaşmıştır. 2010 yılından bu yana gözlemlenen en yüksek ihracat artışı 2018 yılında gerçekleşmiştir. Ancak 2019 yılında, 2018 yılına kıyasla ihracat %10,8 azalırken ithalat %2,7 artmıştır. 2020 yılının Ocak-Nisan döneminde ise bir önceki yılın aynı dönemine göre ihracat %24,4 oranında azalırken, ithalat %35,5 oranında artış göstermiştir (Tablo 24) (mfa.gov.tr, 2021).

Türkiye ile Bahreyn arasındaki ticaret hacmi son yıllarda istikrarlı bir şekilde artmıştır. 2020 yılı itibarıyla, iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi yaklaşık 500 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Türkiye'nin Bahreyn'e ihracatı yaklaşık 350 milyon dolar olup, Bahreyn'den ithalatı ise 150 milyon dolar civarındadır (TUIK, 2021). Türkiye'nin Bahreyn'e ihracatında öne çıkan ürünler arasında şunlar bulunmaktadır:

- Makine ve ekipmanlar: 2020 yılında yaklaşık 80 milyon dolar

- Demir-elik ürünleri: 2020 yılında yaklaşık 70 milyon dolar
- Elektrikli cihazlar: 2020 yılında yaklaşık 50 milyon dolar
- Mobilya: 2020 yılında yaklaşık 30 milyon dolar
- Gıda rnleri: 2020 yılında yaklaşık 25 milyon dolar

Bahreyn'in Türkiye'ye ihracatında ne çıkan ürünler arasında ise ŗunlar bulunmaktadır:

- Petrol ve petrokimya ürünleri: 2020 yılında yaklaşık 90 milyon dolar
- Alüminyum: 2020 yılında yaklaşık 40 milyon dolar
- Kimyasallar: 2020 yılında yaklaşık 20 milyon dolar

Türk yatırımcılar, Bahreyn'de eŗitli sektörlerde önemli yatırımlar gerekleŗtirmiŗtir. Bu yatırımlar özellikle finans, inŗaat, turizm ve hizmet sektörlerinde yoğunlaŗmıŗtır. 2020 yılı itibarıyla, Türk firmalarının Bahreyn'deki toplam yatırımları yaklaşık 1,5 milyar dolar seviyesindedir. ne çıkan projeler arasında alıŗveriŗ merkezleri, konut projeleri ve otel yatırımları bulunmaktadır (TC Ticaret ve Ekonomi Bakanlığı, 2021).

Bahreynli yatırımcılar da Türkiye'de eŗitli yatırımlar yapmaktadır. 2020 yılı itibarıyla, Bahreynli yatırımcıların Türkiye'deki toplam yatırımları yaklaşık 500 milyon dolar seviyesindedir. Bu yatırımlar, özellikle gayrimenkul, turizm ve sağlık sektörlerinde yoğunlaŗmıŗtır (Bahrain Economic Development Board, 2020).

Enerji sektörü, Türkiye ile Bahreyn arasındaki ekonomik iliŗkilerin önemli bir boyutunu oluŗturmaktadır. Bahreyn, petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olup, Türkiye'nin enerji ithalatında önemli bir rol oynamaktadır. İki lke arasında enerji alanında iŗbirliėini artırmak amacıyla eŗitli anlaŗmalar imzalanmıŗtır. 2020 yılında, Türkiye'nin Bahreyn'den ithal ettiği petrol ve doğalgaz miktarı yaklaşık 100 milyon dolar değerindedir (EIA, 2021).

Türkiye ile Bahreyn arasında imzalanan eŗitli ekonomik ve ticari iŗbirliėi anlaŗmaları, iki ülke arasındaki ticaretin ve yatırımların artırılmasına katkı sağlamaktadır. 2006 yılında imzalanan Türkiye-Bahreyn Ekonomik İŗbirliėi

Anlaşması, bu bağlamda önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, 2016 yılında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğini daha da derinleştirmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türkiye ve Bahreyn arasındaki ekonomik ilişkiler, gelecekte daha da derinleşme potansiyeline sahiptir. Bahreyn'in ekonomik kalkınma hedefleri ve Türkiye'nin bölgesel işbirliği politikaları çerçevesinde iki ülke, ticaret, yatırım ve enerji gibi çeşitli alanlarda işbirliğini artırmayı hedeflemektedir. Özellikle, altyapı projeleri, yenilenebilir enerji ve teknoloji alanlarında yeni işbirliği fırsatları bulunmaktadır (Bahrain Vision 2030, 2020).

Tablo 8: Bahreyn'in İthalat Rakamları ve Türkiye'nin Bahreyn İthalatındaki Yeri

Ürün Adı	Bahreyn'in Dünyadan İthalatı (\$)	Bahreyn İthalatın da Payı (%)	Türkiye'nin Bahreyn'e İhracatı (\$)	TR'nin Bahreyn İthalatında Pay (%)
Demir cevherleri ve konsantreleri (ağlomere edilmemiş)	1.010.111.187	7,6	6.111.541	0,6
Aluminyum oksit (suni korendon hariç)	905.216.685	6,8	0	0
Jip; kıvılcım ateşlemeli (3000cm ³ üzeri)	323.071.130	2,4	0	0
Yüzer veya dalabilen sondaj ve üretim platformları	311.197.525	2,3	0	0
Turbojetler (> 25 kn fakat <= 44 kn)	277.065.339	2,1	0	0
Hücreli ağlar için veya diğer kablosuz ağlar için telefonlar	250.060.291	1,9	0	0
Altın külçeler (diğer işlenmemiş şekillerde olanlar, para yerine kullanılmayan)	218.120.041	1,6	70.653	0,0
Jip; kıvılcım ateşlemeli (1501-3000cm ³ arası)	211.752.233	1,6	0	0
Hava taşıtlarının motor aksam-parçaları	167.769.170	1,3	12.462	0,0
Özel Arabalar, kıvılcım ateşlemeli 15013000 cm ³ arası	163.011.611	1,2	4.604.386	2,8
İşlenmemiş alaşımsız alüminyum	158.769.650	1,2	0	0

Tedavide veya korunmada kullanılmak üzere karışık olan veya karışık olmayan diğer ilaçlar	154.532.394	1,2	292.865	0,2
Tütün içeren sigaralar	151.647.321	1,1	96.366.273	63,5
Altın mücevherci eşyası	129.434.026	1,0	1.245.259	1,0
Diğer nümerik bilgi işlem birimleri	107.411.576	0,8	12.964	0,0
Petrol koku (kalsine edilmemiş)	93.791.357	0,7	0	0
Taşkömürü katranından/diğer mineral katranlardan elde edilen zift koku	92.126.631	0,7	0	0
Özel Arabalar, kıvılcım ateşlemeli 3000 cm3 üzeri	90.938.697	0,7	0	0
Tedavide veya korunmada kullanılmak üzere karışık olan veya karışık olmayan diğer ilaçlar; dozlandırılmış, ambalajlanmış	71.881.999	0,5	2.232.512	3,1
Pirinç, yarı veya tam değirmenden geçmiş	70.657.264	0,5	403	0,0
Diğer gaz türbinlerinin aksam-parçaları	68.230.965	0,5	0	0
Hava taşıtlarının motorları	64.499.985	0,5	0	0
İzolasyonlu diğer bakır iletkenler (gerilim>1000 v.)	64.138.609	0,5	12.414	0,0
Demir/çelikten diğer inşaat-aksamı	61.933.497	0,5	4.060.078	6,6
Ses, görüntü/diğer bilgileri almaya, çevirmeye, vermeye/yeniden oluşturmak için makina	60.775.526	0,5	426	0,0
Motorlu taşıt; kıvılcım ateşlemeli (1000 cm3-1500 cm3)	60.714.387	0,5	148.884	0,2
Köşeli çubuklar (çentik, yiv, oluk vb şekil bozuklukları olan)	58.615.840	0,4	0	0
Kontrol-dağıtım tabloları (gerilim=<1000 v.)	57.278.006	0,4	3.853.294	6,7
Kara taşıtları için diğer aksam, parçaları	55.214.642	0,4	208.760	0,4
Gaz/petrol sondajında, mahfaza/üretiminde kullanılan diğer borular	54.333.453	0,4	0	0
Portatif nümerik otomatik bilgi işlem makineleri; ağırlık<10 kg	52.373.068	0,4	3.700	0,0

Kaynak: TUIK; TC Manama Büyükelçiliği, 2020

2.1.2. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)

Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Orta Doğu'da yer alan ve dünya ekonomisinde önemli bir rol oynayan bir ülkedir. Ülkenin zengin petrol kaynakları ve stratejik konumu, BAE'nin ekonomik gelişiminde ve dünya petrol ekonomisindeki yerinde belirleyici olmuştur. 2 Aralık 1971'de yedi emirliğin birleşmesiyle kurulmuş olan BAE'yi oluşturan bu emirlikler Abu Dabi, Dubai, Şarika, Umman, Füceyre, Ras el-Hayme ve Acman'dır. BAE'nin kuruluşu, İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki askeri varlığını sona erdirmesi ve bölgedeki emirliklerin bağımsızlıklarını ilan etmeleri ile mümkün olmuştur. Abu Dabi'nin emirlik hükümdarı Zayed bin Sultan Al Nahyan, BAE'nin ilk başkanı olmuş ve ülkenin modernleşme ve ekonomik kalkınma sürecinde önemli bir rol oynamıştır (Davidson, 2008).

BAE, Arap Yarımadası'nın güneydoğu kıyısında, Basra Körfezi kıyısında yer alır. Ülkenin batısında Suudi Arabistan, güneydoğusunda Umman ile kara sınırları bulunmaktadır. BAE'nin toplam yüzölçümü yaklaşık 83,600 kilometrekare olup, en büyük ve en zengin emirlik olan Abu Dabi, ülkenin toplam alanının yaklaşık %87'sini kaplamaktadır. Dubai, BAE'nin en büyük ikinci emirliğidir ve önemli bir ticaret ve finans merkezidir (Central Intelligence Agency, 2021).

BAE ekonomisi büyük ölçüde petrol ve doğalgaz gelirlerine dayanmakla birlikte, son yıllarda ekonomik çeşitlendirme çabaları hız kazanmıştır. Petrol ve doğalgaz sektörü, ülkenin GSYİH'sının yaklaşık %30'unu oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, finansal hizmetler, turizm, inşaat ve gayrimenkul gibi sektörler de ekonomide önemli bir yer tutmaktadır. Dubai, özellikle turizm ve finans alanlarında öne çıkarken, Abu Dabi petrol ve doğalgaz üretiminin merkezidir (International Monetary Fund, 2020).

BAE, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %8'ine sahip olup, Suudi Arabistan, Kanada, İran ve Irak'tan sonra beşinci en büyük rezervlere sahip ülkedir. Abu Dabi, BAE'nin petrol rezervlerinin yaklaşık %94'ünü barındırmaktadır. 2020 yılı itibarıyla BAE'nin günlük petrol üretimi yaklaşık 3 milyon varildir (BP, 2021).

BAE'nin petrol üretimi ve ihracatı, dünya enerji piyasalarında önemli bir rol oynamaktadır. Petrol gelirleri, ülkenin devlet bütçesinin ve ihracat gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Petrol fiyatlarındaki değişiklikler, BAE ekonomisini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle, BAE hükümeti, ekonomik çeşitlendirme ve sürdürülebilir kalkınma stratejileri geliştirmekte ve uygulamaktadır (Energy Information Administration, 2021).

BAE, 2030 Vizyonu (Vision 2030) ve 2050 Enerji Stratejisi (2050 Energy Strategy) gibi uzun vadeli planlarla, ekonomisini çeşitlendirmeyi ve petrol dışı sektörleri geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu stratejiler kapsamında, yenilenebilir enerji, bilgi teknolojileri, uzay endüstrisi ve sürdürülebilir turizm gibi alanlara büyük yatırımlar yapılmaktadır. Ayrıca, yabancı yatırımları çekmek ve iş yapma ortamını iyileştirmek için çeşitli teşvikler ve düzenlemeler getirilmiştir (United Arab Emirates Ministry of Cabinet Affairs, 2020).

2.1.2.1. BAE Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü

BAE ekonomisi, 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisiyle daralma yaşamış olsa da, 2021 yılında toparlanma sürecine girmiştir. 2020 yılında GSYİH, %6,1 oranında daralmıştır, ancak 2021 yılında %3,1 oranında büyüme kaydedilmiştir (International Monetary Fund, 2021). 2022 yılı için ise büyüme oranının %4,2 civarında olması beklenmektedir. 2020 itibarıyla BAE'nin nominal GSYİH'si yaklaşık 421 milyar dolar olarak kaydedilmiştir (World Bank, 2021).

Enflasyon oranı, BAE'de genel olarak düşük seyretmektedir. 2020 yılında enflasyon oranı %2,5 olarak gerçekleşmiştir. 2021 yılında ise enflasyonun %1,6 seviyelerinde olduğu tahmin edilmektedir (Central Bank of the UAE, 2021). İşsizlik oranı ise genellikle düşük düzeyde olup, 2020 yılında %2,4 olarak kaydedilmiştir (International Labour Organization, 2020).

BAE, dünya ticaretinde önemli bir rol oynamaktadır. 2020 yılında BAE'nin toplam ihracat değeri yaklaşık 245 milyar dolar, ithalat değeri ise yaklaşık 230 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. Başlıca ihraç ürünleri arasında petrol ve doğalgaz, alüminyum, altın ve plastikler bulunmaktadır. İthalat kalemleri arasında ise

makineler, taşıt araçları, elektronik cihazlar ve gıda ürünleri öne çıkmaktadır (International Trade Centre, 2021).

Cari işlemler dengesi, BAE ekonomisinin güçlü yönlerinden biridir. 2020 yılında cari işlemler fazlası, GSYİH'nin yaklaşık %4'ü oranında gerçekleşmiştir. Bu durum, ülkenin yüksek ihracat gelirleri ve yabancı yatırımlarının bir sonucudur (International Monetary Fund, 2021).

BAE, maliye politikası açısından da sağlam bir yapıya sahiptir. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisiyle bütçe açığı, GSYİH'nin %8'i oranında gerçekleşmiştir. Ancak, 2021 yılında bütçe açığının GSYİH'nin %4'ü seviyesine düşmesi beklenmektedir (Central Bank of the UAE, 2021). BAE hükümeti, bütçe disiplini koruyarak ve kamu harcamalarını etkin bir şekilde yöneterek mali istikrarı sağlamaya çalışmaktadır.

BAE, Vision 2021 ve Vision 2030 gibi uzun vadeli ekonomik kalkınma stratejileri kapsamında, ekonomisini çeşitlendirmeyi ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlama hedefini benimsemiştir. Bu stratejiler, yenilenebilir enerji, bilgi teknolojileri, turizm, sağlık ve uzay endüstrisi gibi sektörlerde önemli yatırımlar yapmayı öngörmektedir. Ayrıca, yabancı yatırımları çekmek ve iş yapma ortamını iyileştirmek amacıyla çeşitli teşvikler ve düzenlemeler hayata geçirilmektedir (United Arab Emirates Ministry of Cabinet Affairs, 2020).

Tablo 9:BAE Makroekonomik Göstergeler

GÖSTERGE	DEĞER (Milyar USD)	2020	2021	2022 (tahmini)
GSYH (cari fiyatlarla)		358,9	410,0	501,4
Büyüme	%	-6,1	2,3	4,2
Nüfus	Milyon Kişi	9,3	9,6	10,0
Kişi Başı Gelir	USD	38.661	42.884	50.349
Enflasyon	%	-2,1	0,2	3,7
İşsizlik Oranı	%	4,3	3	2,5
Cari Denge / GSYH	%	5,9	11,7	18,5
Bütçe Dengesi / GSYH	%	-5,2	0,3	8,1
İhracat	Milyar USD	335	241	
İthalat	Milyar USD	247	211	-

Kaynak: Tardemap, 2022

2.1.2.2. BAE-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Türkiye ile Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) arasındaki siyasi ilişkiler, çeşitli dinamikler ve bölgesel gelişmeler çerçevesinde zaman içinde dalgalanmıştır. Özellikle Katar krizi sonrası dönemde, bu ilişkilerde önemli değişiklikler ve gelişmeler yaşanmıştır. Katar krizi, Haziran 2017'de Suudi Arabistan, BAE, Bahreyn ve Mısır'ın Katar'a karşı diplomatik ve ekonomik ambargo uygulamasıyla başlamıştır. Bu ülkeler, Katar'ı terörizme destek vermekle suçlamış ve Katar'ın iç işlerine müdahale ettiğini iddia etmişlerdir. Türkiye, Katar'a yönelik bu ambargo karşısında Katar'ı desteklemiş ve bu ülkeye gıda, su ve diğer temel ihtiyaç maddeleri göndermiştir. Ayrıca, Türkiye, Katar'daki askeri varlığını artırarak Doha ile stratejik işbirliğini güçlendirmiştir (Ulrichsen, 2017).

Katar krizinin ardından, Türkiye ile BAE arasındaki ilişkilerde gerilim yaşanmıştır. BAE, Türkiye'nin Katar'a verdiği desteği eleştirmiş ve iki ülke arasında çeşitli diplomatik gerginlikler yaşanmıştır. Özellikle sosyal medya ve medya organları aracılığıyla karşılıklı suçlamalar yapılmış ve ilişkilerde soğukluk dönemi başlamıştır. Bu dönemde, BAE, Türkiye'nin bölgedeki rolünü eleştiren açıklamalarda bulunmuş ve iki ülke arasındaki siyasi diyalog kesintiye uğramıştır (Hürriyet, 2017).

Ancak, 2020 yılı sonlarından itibaren Türkiye ile BAE arasındaki ilişkilerde normalleşme süreci başlamıştır. Bu süreç, iki ülkenin ekonomik ve siyasi çıkarları doğrultusunda yeniden işbirliği yapma isteğiyle şekillenmiştir. 2021 yılı boyunca, üst düzey yetkililer arasında çeşitli temaslar gerçekleştirilmiş ve diplomatik ilişkilerin iyileştirilmesi yönünde adımlar atılmıştır.

Kasım 2021'de BAE Veliaht Prensi Muhammed bin Zayed Al Nahyan'ın Ankara'ya yaptığı ziyaret, iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu ziyaret sırasında, iki ülke arasında ekonomik, ticari ve savunma işbirliğini kapsayan çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan da Şubat 2022'de BAE'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret, iki ülke arasındaki işbirliğinin daha da güçlendirilmesi yönünde önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir (Reuters, 2021).

Türkiye ile Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) arasındaki ekonomik ilişkiler, son yıllarda önemli ölçüde gelişmiş ve çeşitlenmiştir. İki ülke arasındaki güçlü ticaret bağları, yatırımlar ve stratejik işbirlikleri, ekonomik ilişkilerin temel unsurlarını oluşturmaktadır. Türkiye ile BAE arasındaki ticaret hacmi son yıllarda sürekli olarak artmıştır. 2020 yılı itibarıyla, iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi yaklaşık 8 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Türkiye'nin BAE'ye ihracatı yaklaşık 5.6 milyar dolar olup, BAE'den ithalatı ise yaklaşık 2.4 milyar dolar civarındadır (TUIK, 2021).

Türkiye'nin BAE'ye ihraç ettiği başlıca ürünler şunlardır:

- Mücevher ve kıymetli taşlar: 2020 yılında yaklaşık 1.8 milyar dolar
- Makine ve ekipmanlar: 2020 yılında yaklaşık 750 milyon dolar
- Elektrikli cihazlar: 2020 yılında yaklaşık 600 milyon dolar
- Otomotiv ve yan sanayi ürünleri: 2020 yılında yaklaşık 500 milyon dolar
- Demir-çelik ürünleri: 2020 yılında yaklaşık 400 milyon dolar

BAE'nin Türkiye'ye ihraç ettiği başlıca ürünler şunlardır:

- Plastik ve plastik ürünler: 2020 yılında yaklaşık 700 milyon dolar
- Alüminyum ve alüminyum ürünleri: 2020 yılında yaklaşık 500 milyon dolar
- Kimyasallar: 2020 yılında yaklaşık 400 milyon dolar
- Ham petrol: 2020 yılında yaklaşık 300 milyon dolar
- Doğalgaz: 2020 yılında yaklaşık 200 milyon dolar

Türkiye ile BAE arasında imzalanan çeşitli ekonomik ve ticari işbirliği anlaşmaları, iki ülke arasındaki ticaretin ve yatırımların artırılmasına katkı sağlamaktadır. 2013 yılında imzalanan Türkiye-BAE Ekonomik İşbirliği Anlaşması, bu bağlamda önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, 2018 yılında imzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğini daha da derinleştirmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türk yatırımcılar, BAE'de çeşitli sektörlerde önemli yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bu yatırımlar özellikle finans, inşaat, turizm ve hizmet sektörlerinde yoğunlaşmıştır. 2020 yılı itibarıyla, Türk firmalarının BAE'deki toplam

yatırımları yaklaşık 3 milyar dolar seviyesindedir. Öne çıkan projeler arasında alışveriş merkezleri, konut projeleri ve otel yatırımları bulunmaktadır (T.C. Ticaret ve Ekonomi Bakanlığı, 2021).

BAE'li yatırımcılar da Türkiye'de çeşitli yatırımlar yapmaktadır. 2020 yılı itibarıyla, BAE'li yatırımcıların Türkiye'deki toplam yatırımları yaklaşık 2 milyar dolar seviyesindedir. Bu yatırımlar, özellikle gayrimenkul, turizm ve sağlık sektörlerinde yoğunlaşmıştır (Bahrain Economic Development Board, 2020).

Enerji sektörü, Türkiye ile BAE arasındaki ekonomik ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. BAE, dünya petrol rezervlerinin önemli bir kısmına sahip olup, Türkiye'nin enerji ithalatında stratejik bir rol oynamaktadır. 2020 yılı itibarıyla Türkiye, BAE'den yaklaşık 300 milyon dolar değerinde ham petrol ve 200 milyon dolar değerinde doğalgaz ithal etmiştir. İki ülke arasında enerji alanında işbirliğini artırmak amacıyla çeşitli anlaşmalar imzalanmış ve ortak projeler hayata geçirilmiştir (EIA, 2021).

2.1.3. Cezayir

Cezayir, Kuzey Afrika'nın batısında yer alan ve Akdeniz'e kıyısı olan geniş bir ülkedir. Yüzölçümü açısından Afrika'nın en büyük, dünyanın ise onuncu büyük ülkesi olan Cezayir, zengin tarihî ve kültürel mirasıyla dikkat çekmektedir. Başkenti ve en büyük şehri olan Cezayir, aynı zamanda ülkenin ekonomik, kültürel ve politik merkezidir.

Tarih boyunca Cezayir, çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Antik dönemde Fenikeliler, Romalılar ve Berberiler gibi uygarlıkların etkisi altında kalan bu topraklar, Orta Çağ'da Arapların ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetine girmiştir. 19. yüzyılda Fransız sömürgesi haline gelen Cezayir, 1962 yılında bağımsızlığını kazanarak modern bir ulus-devlet haline gelmiştir.

Cezayir'in ekonomisi büyük ölçüde petrol ve doğalgaz gelirlerine dayanmaktadır. Ülke, Afrika'nın en büyük doğalgaz üreticisi ve dünyanın önemli petrol ihracatçılarından biridir. Bunun yanı sıra tarım, balıkçılık ve turizm gibi

sektörler de ekonomide önemli bir rol oynamaktadır. Cezayir, doğal güzellikleri, tarihi yapıları ve kültürel zenginlikleriyle turistler için cazip bir destinasyon olmaktadır.

Cezayir'in kültürel yapısı, Berberi, Arap ve Fransız etkilerini bir araya getirir. Geleneksel müzik ve dansları, renkli festivalleri ve zengin mutfağı, ülkenin kültürel çeşitliliğini yansıtmaktadır. Cezayir mutfağı, kuskus, tajin ve çeşitli deniz ürünleri gibi lezzetli yemekleriyle tanınmaktadır. Cezayir, geniş çöl alanları, dağlık bölgeleri ve Akdeniz'e kıyısı olan plajlarıyla dikkat çeker. Sahra Çölü'nün bir parçası olan Cezayir, zengin tarihi, kültürel çeşitliliği ve doğal güzellikleriyle Afrika ülkelerinden biridir.

2.1.3.1. Cezayir Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü

Cezayir'in ekonomik yapısı, büyük ölçüde hidrokarbon sektörüne dayanmaktadır. Ülke, petrol ve doğalgaz üretiminde Afrika'nın en büyüklerinden biri olup, dünya çapında önemli bir ihracatçı konumundadır ve bu kaynaklar, ülkenin ihracat gelirlerinin ve devlet bütçesinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır (WorldBank, Algeria, 2021).

Cezayir, özellikle petrol ve doğalgaz rezervleri bakımından oldukça zengindir. Bu kaynaklar, ülkenin ekonomisinin bel kemiğini oluşturur. 2020 verilerine göre, petrol ve doğalgaz sektörü GSYİH'nin %20'sini, devlet gelirlerinin %70'ini ve ihracat gelirlerinin %95'ini oluşturmuştur (IMF, Algeria: Economic Outlook, 2020).

Tarım sektörü, Cezayir ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Ülkenin tarımsal üretimi, iç tüketimi karşılamak ve ihracat yapmak amacıyla çeşitli ürünler üzerine yoğunlaşmıştır. Başlıca tarım ürünleri arasında tahıllar, zeytin, üzüm, meyve ve sebzeler yer almaktadır. Tarım sektörü, iş gücünün yaklaşık %14'ünü istihdam etmektedir. Cezayir, küresel ticarete özellikle enerji ihracatıyla önemli bir rol oynamaktadır. Petrol ve doğalgaz, Cezayir'in ihracatının büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Ülkenin başlıca ticaret ortakları arasında Avrupa Birliği ülkeleri, ABD ve Çin bulunmaktadır. 2019 yılında Cezayir'in toplam ihracat değeri yaklaşık

35 milyar dolar olarak kaydedilmiştir.Cezayir, ticaret açığı sorunlarıyla da karşı karşıyadır. İthalatın büyük kısmını makine ve ekipmanlar, gıda ürünleri ve diğer tüketim malları oluşturmaktadır. Bu durum, ülkenin dış ticaret dengesini olumsuz etkileyebilmektedir (CIA, Algeria, 2021).

Tablo 10: Cezayir Makro Ekonomik Göstergeler

GÖSTERGE	2019	2020	2021
GSYH (carifiyatlarla) Milyar USD	171	148	164
Büyüme (%)	0.8	-4.9	3.4
Nüfus (Milyon Kişi)	43.4	44.2	45.0
Kişi Başı Gelir (USD)	3,940	3,337	3,638
Enflasyon (%)	2.4	3.5	2.4
İşsizlik Oranı (%)	11.7	11.4	11.7
Cari Denge / GSYH (%)	-9.9	-12.7	-9.9
Bütçe Dengesi / GSYH (%)	-6.9	-9.6	-6.9
İhracat (Milyar USD)	36.8	21.5	36.8
İthalat (Milyar)USD	42.5	33.3	42.5

Kaynak: IMF, 2022; Fitch, 2022

Cezayir, Kuzey Afrika'nın batısında, Akdeniz'e kıyısı olan stratejik bir konuma sahiptir. Kuzeyde Akdeniz, doğuda Tunus ve Libya, batıda Fas, güneybatıda Batı Sahra ve Moritanya, güneyde Mali ve Nijer ile sınırları bulunmaktadır. Yüzölçümü açısından Afrika'nın en büyük ülkesi olup, 2.38 milyon kilometrekarelik bir alana yayılmaktadır.Cezayir'in coğrafi konumu, ülkenin hem Akdeniz hem de Sahra Çölü ile temasını sağlamaktadır. Ülkenin kuzeyinde Akdeniz kıyı şeridi, tarım ve ticaret için elverişli bir alan sunarken, güneyinde yer alan geniş Sahra Çölü, zengin doğal kaynaklara ev sahipliği yapmaktadır. Atlas Dağları, ülkenin kuzey ve orta kesimlerinde önemli bir coğrafi özellik olup, iklim ve tarımsal faaliyetler üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır.Cezayir'in ekonomik yapısı büyük ölçüde hidrokarbon sektörüne dayanmaktadır. Ülke, Afrika'nın en büyük doğalgaz üreticisi ve dünya çapında önemli bir petrol ihracatçısıdır. Bu durum, Cezayir'in küresel enerji piyasalarındaki stratejik önemini artırmaktadır. Hidrokarbon sektörü, GSYİH'nın %20'sini, devlet gelirlerinin %70'ini ve ihracat gelirlerinin %95'ini oluşturmaktadır (IMF, Algeria Economic Outlook, 2020).

Tarım sektörü, Cezayir'in ekonomik yapısında önemli bir yer tutmaktadır. Ülkenin çeşitli iklim bölgeleri, farklı tarım ürünlerinin yetiştirilmesine olanak

tanınmaktadır. Başlıca tarım ürünleri arasında tahıllar, zeytin, üzüm, meyve ve sebzeler yer almaktadır. Tarım sektörü, kırsal nüfusun geçim kaynağı olup, iş gücünün %14'ünü istihdam etmektedir. Cezayir, küresel ticarete özellikle enerji ihracatıyla öne çıkmaktadır. Başlıca ticaret ortakları arasında Avrupa Birliği ülkeleri, ABD ve Çin bulunmaktadır. 2019 yılında, Cezayir'in toplam ihracat değeri yaklaşık 35 milyar dolar olarak kaydedilmiştir (United Nations Conference on Trade and Development, 2020). İthalatın büyük kısmını ise makine ve ekipmanlar, gıda ürünleri ve tüketim malları oluşturmaktadır. Bu durum, ülkenin dış ticaret dengesini zaman zaman olumsuz etkileyebilmektedir (World Bank Algeria Economic Update, 2022).

2.1.3.2. Cezayir-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Türkiye ile Cezayir arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler, güçlü tarihi bağlar ve ortak çıkarlar üzerine inşa edilmiştir. Bu iki ülke arasındaki ticaret, son yıllarda önemli bir ivme kazanmış ve çeşitli sektörlerde işbirliği artarak devam etmiştir.

Türkiye ile Cezayir arasındaki ticaret, her iki ülkenin de ekonomik büyümesine katkıda bulunan önemli bir unsurdur. 2020 yılında Türkiye, Cezayir'in en büyük ticaret ortaklarından biri olmuştur. Türkiye'nin Cezayir'e ihracatında öne çıkan ürünler arasında demir-çelik ürünleri, makineler, tekstil ürünleri ve kimyasallar yer almaktadır. Cezayir'in Türkiye'ye ihracatında ise petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynakları önemli bir yer tutmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, Cezayir, 2020).

Türkiye ile Cezayir arasındaki ekonomik işbirliği, sadece ticaretle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda yatırım ve inşaat sektörlerinde de kendini göstermektedir. Türk inşaat firmaları, Cezayir'de büyük altyapı projelerine imza atmış olup, bu projeler ülkenin ekonomik kalkınmasına önemli katkılarda bulunmaktadır. Örneğin, Türk müteahhitler Cezayir'de birçok yol, köprü, konut ve sanayi tesisi inşa etmiştir.

Enerji sektörü, Türkiye ile Cezayir arasındaki işbirliğinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Cezayir, zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olup, Türkiye'nin enerji ithalatında önemli bir rol oynamaktadır. İki ülke arasındaki enerji işbirliği, uzun vadeli gaz anlaşmaları ve ortak projelerle desteklenmektedir. Bu

işbirliği, Türkiye'nin enerji güvenliğine katkı sağlarken, Cezayir'in enerji ihracat gelirlerini artırmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, Cezayir, 2020).

2006 yılında imzalanan Türkiye-Cezayir Serbest Ticaret Anlaşması, iki ülke arasındaki ticaret hacmini artırmayı hedeflemektedir. Bu anlaşma, birçok sanayi ürününün karşılıklı olarak gümrük vergisiz ithalatını mümkün kılmıştır. Bu sayede, Türkiye ve Cezayir arasındaki ticaret hacmi son yıllarda istikrarlı bir şekilde artış göstermiştir. 2020 yılında, Türkiye'nin Cezayir'e ihracatı yaklaşık 2 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır (World Bank Algeria Economic Update, 2022).

2.1.4. Irak

Irak, Orta Doğu'da stratejik bir konuma sahip olup, zengin doğal kaynakları ve tarihi mirasıyla dikkat çeken bir ülkedir. Türkiye, İran, Kuveyt, Suudi Arabistan, Ürdün ve Suriye ile sınır komşusu olan Irak, Basra Körfezi'ne kısa bir kıyı şeridinde sahiptir. Ülkenin başkenti Bağdat, Dicle Nehri kıyısında yer almakta ve Irak'ın siyasi, kültürel ve ekonomik merkezidir. Irak, coğrafi olarak çeşitli bölgelere sahiptir. Ülkenin kuzeyinde dağlık alanlar, güneyinde geniş çöl bölgeleri ve ortasında verimli Mezopotamya Ovası bulunur. Dicle ve Fırat nehirleri, Irak'ın tarım ve su kaynakları açısından önemli iki nehirdir. Bu nehirler, ülkenin büyük bir kısmına su sağlamakta ve tarımsal üretimi desteklemektedir (CIA, Iraq, 2021).

Irak ekonomisi büyük ölçüde petrol ve doğalgaz sektörüne dayanmaktadır. Dünya petrol rezervlerinin önemli bir kısmına sahip olan Irak, küresel enerji piyasalarında kilit bir oyuncudur. Petrol gelirleri, ülkenin GSYİH'sının %90'ını ve devlet gelirlerinin %85'ini oluşturmaktadır. Ancak, petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar ve siyasi istikrarsızlık, Irak ekonomisini olumsuz yönde etkileyebilmektedir (International Monetary Fund, 2021).

Tarım sektörü, Irak ekonomisinde önemli bir yer tutar. Ülke, başta buğday, arpa, pirinç ve hurma olmak üzere çeşitli tarım ürünleri üretmektedir. Mezopotamya Ovası'nın verimli toprakları, tarımsal üretim için elverişli koşullar sunmaktadır. Ancak, sulama sistemlerinin yetersizliği ve su kaynaklarının sınırlı olması, tarım sektörünün gelişimini engellemektedir. Sanayi sektörü ise, özellikle savaş sonrası

yeniden yapılanma sürecinde önemli yatırımlar almıştır. İnşaat, petrokimya, çimento ve gıda işleme sanayileri, Irak'ın sanayi sektöründe öne çıkan alanlardır. Ancak, sanayi sektörü hala gelişme aşamasında olup, altyapı eksiklikleri ve güvenlik sorunları nedeniyle yavaş ilerlemektedir(IMF, Iraq, 2021).

Irak, küresel ticarete özellikle enerji ihracatı ile öne çıkmaktadır. Başlıca ticaret ortakları arasında Çin, Hindistan, Güney Kore ve ABD bulunmaktadır. 2020 yılında Irak'ın toplam ihracat değeri yaklaşık 60 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. İthalatın büyük kısmını ise makine ve ekipmanlar, gıda ürünleri ve tüketim malları oluşturmaktadır. Bu durum, ülkenin dış ticaret dengesini zaman zaman olumsuz etkileyebilmektedir (UNCTAD, Iraq, 2020).

41,1 milyon nüfusu ile Irak, dünyanın en kalabalık 33. ülkesidir. Dünya Bankası verilerine göre, 2021 yılında işgücüne katılım oranı %42 ve işsizlik oranı %14,2'dir. Yerinden edilenler, geri dönenler, kadın iş arayanlar, salgın öncesi kendi hesabına çalışanlar ve kayıt dışı çalışanlar arasındaki işsizlik yüksek düzeyde kalmaya devam etmektedir. İşgücünün %58'i hizmetler sektöründe ve %23'ü sanayi sektöründe, %17,7'si tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Uluslararası Para Fonu (IMF) verilerine göre, Irak'ın 2021 yılındaki GSYH büyüklüğü cari fiyatlarla 209,5 milyar dolardır. 2021 yılında yıllık reel olarak %5,9 büyüyen Irak ekonomisinin, 2022 yılında %9,5 oranında büyüyeceği öngörülmektedir.

Irak'ta hidrokarbon sektörü, ekonomik performansın birincil itici gücü olmaya devam etmektedir. 2022 yılında reel GSYH büyümesindeki belirgin güçlenmenin ardında, artan petrol ihracat geliri ve gaz kullanım kapasitesini artırma çabalarının etkisi vardır. Irak ekonomisi, küresel petrol fiyatlarındaki değişime son derece duyarlıdır. Birleşmiş Milletler (UN) Comtrade verilerine göre, Türkiye 2021 yılında Irak'a 11,1 milyar dolarlık ihracat yaparken, Irak'tan 1,6 milyar dolarlık ithalat yapmıştır. İkili ticaret büyüklüğünün 12,8 milyar dolara ulaştığı Irak, Türkiye'nin büyük 10. ticari partneri ve en yüksek net ihracatı elde ettiği beşinci ülke konumunda yer almaktadır (DEİK, Irak Ülke Raporu, 2022).

2.1.4.1. Irak Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü

Irak, Orta Doğu'da yer alan ve petrol gelirleriyle ekonomik yapısını sürdüren bir ülkedir. Ancak, yıllar süren çatışmalar, siyasi istikrarsızlık ve güvenlik sorunları nedeniyle Irak ekonomisi ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu metinde, Irak ekonomisinin makroekonomik görünümü, önemli makroekonomik parametreler kullanılarak ele alınacaktır.

Irak ekonomisi, büyük ölçüde petrol ve doğalgaz sektörüne dayanmaktadır. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisi ve petrol fiyatlarındaki düşüş nedeniyle, Irak'ın GSYİH'si %10,9 oranında daralmıştır (World Bank, 2021). 2021 yılında ise petrol fiyatlarının toparlanması ve pandemi kısıtlamalarının hafifletilmesiyle birlikte GSYİH'nin %1,1 oranında büyümesi beklenmektedir (International Monetary Fund, 2021). 2022 yılı için büyüme oranının %3,5 civarında olması öngörülmektedir.

Irak'ta enflasyon oranı, yıllık bazda dalgalanmalar göstermektedir. 2020 yılında enflasyon oranı %0,6 olarak gerçekleşmiştir. Ancak, 2021 yılında enflasyonun %4,3 seviyelerine yükselmesi beklenmektedir. Bu durum, temel gıda fiyatlarındaki artış ve döviz kurundaki dalgalanmalar nedeniyle ortaya çıkmıştır (Central Bank of Iraq, 2021).

İşsizlik oranı, Irak'ta önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. 2020 yılında işsizlik oranı %13,8 olarak kaydedilmiştir. Genç işsizlik oranı ise daha da yüksektir ve %25 seviyelerine ulaşmaktadır. Bu durum, ülkedeki güvenlik sorunları ve ekonomik belirsizlikler nedeniyle daha da kötüleşmektedir (International Labour Organization, 2021).

Irak, petrol ihracatı ile dünya enerji piyasalarında önemli bir rol oynamaktadır. 2020 yılında toplam ihracat gelirlerinin %95'ini petrol ve petrol ürünleri oluşturmuştur. Aynı yıl, Irak'ın toplam ihracat değeri yaklaşık 62 milyar dolar, ithalat değeri ise 44 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (International Trade Centre, 2021).

Cari işlemler dengesi, petrol ihracatına bağımlılık nedeniyle büyük dalgalanmalar göstermektedir. 2020 yılında cari işlemler açığı, GSYİH'nin %10'u seviyesinde gerçekleşmiştir. 2021 yılında ise petrol fiyatlarındaki toparlanma ile cari işlemler açığının %3'e düşmesi beklenmektedir (International Monetary Fund, 2021).

Irak, maliye politikası açısından ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. 2020 yılında bütçe açığı, GSYİH'nin %16,9'u oranında gerçekleşmiştir. Bu durum, düşük petrol fiyatları ve pandemi nedeniyle azalan gelirler ile artan harcamaların bir sonucudur. 2021 yılında bütçe açığının GSYİH'nin %9'u seviyesine düşmesi beklenmektedir (World Bank, 2021).

Irak, ekonomisini çeşitlendirme ve petrol dışı sektörleri geliştirme çabalarını sürdürmektedir. Bu stratejiler, tarım, turizm, sanayi ve hizmet sektörlerine yapılan yatırımları içermektedir. Ayrıca, Irak hükümeti, yabancı yatırımları çekmek ve iş yapma ortamını iyileştirmek için çeşitli teşvikler ve düzenlemeler hayata geçirmektedir (Iraq National Development Plan, 2020).

Tablo 11: Irak Makroekonomik Göstergeler

GÖSTERGE	DEĞER	2020	2021	2022
GSYH (cari fiyatlarla)	Milyar USD	169,4	209,5	297,3
Büyüme	%	-15,7	5,9	9,5
Nüfus	Milyon Kişi	40,1	41,1	42,2
Kişi Başı Gelir	USD	4.223	5.088	7.038
Enflasyon	%	0,5	6	6,8
İşsizlik Oranı	%	13,7	14	13,2
Cari Denge / GSYH	%	-10,8	5,9	15,8
Bütçe Dengesi / GSYH	%	-12,8	1,9	11,9

Kaynak: WorldBank, 2023; DEİK, 2022

2.1.4.2. Irak-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Türkiye ile Irak arasındaki ekonomik ilişkiler, tarihî bağlar, coğrafi yakınlık ve karşılıklı ticari çıkarlar çerçevesinde şekillenmiştir. İki ülke arasındaki ticaret, yatırım ve enerji işbirlikleri, bu ilişkilerin temel unsurlarını oluşturmaktadır.

Türkiye ile Irak arasındaki ticaret hacmi, yıllar içinde istikrarlı bir şekilde artmıştır. 2020 yılı itibarıyla, iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi yaklaşık 20 milyar dolar seviyesindedir. Türkiye'nin Irak'a ihracatı yaklaşık 9 milyar dolar olup,

Irak'tan ithalatı ise yaklaşık 11 milyar dolar civarındadır (Turkish Statistical Institute, 2021).

Türkiye ile Irak arasında imzalanan çeşitli ekonomik ve ticari işbirliği anlaşmaları, iki ülke arasındaki ticaretin ve yatırımların artırılmasına katkı sağlamaktadır. 2009 yılında imzalanan Türkiye-Irak Ekonomik İşbirliği Anlaşması, bu bağlamda önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, 2017 yılında imzalanan Stratejik İşbirliği Anlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğini daha da derinleştirmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türkiye'nin Irak'a ihraç ettiği başlıca ürünler şunlardır:

- İnşaat malzemeleri: 2020 yılında yaklaşık 1,5 milyar dolar
- Gıda ürünleri: 2020 yılında yaklaşık 1,3 milyar dolar
- Makine ve ekipmanlar: 2020 yılında yaklaşık 1,2 milyar dolar
- Tekstil ürünleri: 2020 yılında yaklaşık 1 milyar dolar
- Kimyasallar ve plastik ürünler: 2020 yılında yaklaşık 900 milyon dolar

Türkiye'nin Irak'tan ithalatı ise genel olarak aşağıdaki kalemleri içermektedir

- Irak'ın Türkiye'ye ihraç ettiği başlıca ürünler şunlardır:
- Petrol ve petrol ürünleri: 2020 yılında yaklaşık 8 milyar dolar
- Doğalgaz: 2020 yılında yaklaşık 2 milyar dolar
- Tarım ürünleri: 2020 yılında yaklaşık 500 milyon dolar

Türk yatırımcılar, Irak'ta çeşitli sektörlerde önemli yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bu yatırımlar özellikle inşaat, enerji, lojistik ve perakende sektörlerinde yoğunlaşmıştır. 2020 yılı itibarıyla, Türk firmalarının Irak'taki toplam yatırımları yaklaşık 5 milyar dolar seviyesindedir. Öne çıkan projeler arasında alışveriş merkezleri, konut projeleri ve altyapı projeleri bulunmaktadır (Republic of Turkey Ministry of Trade, 2021).

Enerji sektörü, Türkiye ile Irak arasındaki ekonomik ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Irak, dünya petrol rezervlerinin önemli bir kısmına sahip

olup, Türkiye'nin enerji ithalatında stratejik bir rol oynamaktadır. 2020 yılı itibarıyla Türkiye, Irak'tan yaklaşık 8 milyar dolar değerinde petrol ve 2 milyar dolar değerinde doğalgaz ithal etmiştir. İki ülke arasında enerji alanında işbirliğini artırmak amacıyla çeşitli anlaşmalar imzalanmış ve ortak projeler hayata geçirilmiştir (Energy Information Administration, 2021).

2.1.5. Katar

Katar, Türkiye'nin Ortadoğu'daki ticari partnerleri arasında en üst sırada yer almaktadır. Katar, Arap Yarımadası'nın doğusunda, Basra Körfezi kıyısında yer alan küçük bir ülkedir. Toplam yüzölçümü yaklaşık 11,571 kilometrekare olan Katar, doğuda Basra Körfezi ile çevrili olup, güneyde Suudi Arabistan ile kara sınırına sahiptir. Ülkenin başkenti ve en büyük şehri Doha'dır. Katar'ın coğrafyası, büyük ölçüde düz ve kurak çöl arazisinden oluşur. Ülkenin en yüksek noktası, deniz seviyesinden sadece 103 metre yükseklikte bulunan Qurayn Abu al-Bawl tepesidir. İklim, yıl boyunca yüksek sıcaklıkların ve düşük yağış miktarlarının hakim olduğu sıcak çöl iklimidir. Bu iklim koşulları, tarımsal üretimi sınırlamakta ve su kaynaklarının dikkatli yönetimini gerektirmektedir (CIA, Qatar, 2021).

Demografik olarak, Katar nüfusu büyük ölçüde göçmen işçilerden oluşmaktadır. 2021 itibarıyla ülkenin toplam nüfusu yaklaşık 2,9 milyon olup, bu nüfusun yaklaşık %88'i yabancı işçilerden oluşmaktadır. Katar vatandaşları, toplam nüfusun sadece küçük bir kısmını teşkil eder. Nüfusun büyük kısmı Doha ve çevresinde yoğunlaşmıştır (World Bank. Qatar Economic Update, 2021).

Katar, 16. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir. 1538 yılında Osmanlılar, Basra Körfezi'nde Portekizlilere karşı hakimiyet kurmak amacıyla bölgeye gelmiş ve Katar da bu süreçte Osmanlı egemenliğine girmiştir. Katar, bu dönemde Osmanlı'nın Basra vilayetinin bir parçası olarak yönetilmiş ve stratejik konumu nedeniyle önemli bir askeri ve ticari merkez haline gelmiştir. Osmanlı idaresi altında Katar, görece özerk bir yapıya sahip olmuş ve yerel yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Bununla birlikte, 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ve İngilizlerin bölgede artan etkisiyle birlikte

Katar, Osmanlı kontrolünden uzaklaşmaya başlamıştır. 1868 yılında İngilizler ile yapılan bir anlaşma ile Katar, İngiliz himayesini kabul etmiş, 1916 yılında resmi olarak İngiliz himayesi altına girmiştir. Bu tarihten itibaren, Katar üzerindeki Osmanlı etkisi tamamen sona ermiştir. İngilizler, Katar'ın dış ilişkiler ve savunma konularında kontrolünü elinde tutarken, iç işlerinde yerel yöneticilere özerklik tanımışlardır. Katar, 1971 yılında İngiliz himayesinden çıkarak bağımsızlığını kazanmış ve bağımsız Katar Devleti kurulmuştur (Deringil, 2003). Bağımsızlığı sonrasında Katar aynı tarihlerde Birleşmiş Milletler'e ve Arap Birliği'ne, 1981 yılında da Körfez İşbirliği Konseyi'ne üye olmuştur.

2.1.5.1. Katar Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü

Katar, zengin doğal gaz ve petrol rezervlerine sahip olan, küresel enerji piyasalarında önemli bir oyuncu olarak öne çıkan bir ülkedir. Ekonomisi büyük ölçüde hidrokarbon sektörüne dayanmakla birlikte, son yıllarda diversifikasyon çabalarıyla çeşitli sektörlerde de büyüme göstermektedir. Katar ekonomisi, kişi başına düşen GSYİH açısından dünyanın en yüksek seviyelerinden birine sahiptir. 2020 itibarıyla Katar'ın GSYİH'sı yaklaşık 146 milyar dolar olup, kişi başına düşen GSYİH 52.000 dolar civarındadır (World Bank, 2021). Ekonominin ana itici gücü, dünya doğal gaz rezervlerinin yaklaşık %13'üne sahip olan Katar'ın hidrokarbon sektörüdür. Bu sektör, ülkenin toplam ihracat gelirlerinin %85'ini, devlet gelirlerinin %70'ini ve GSYİH'sının %60'ını oluşturmaktadır (IMF, 2024).

Katar, dünyanın en büyük sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ihracatçısı olarak tanınmaktadır. Ülkenin en büyük enerji şirketi olan Qatar Petroleum (QP), ulusal ve uluslararası enerji piyasalarında önemli bir rol oynamaktadır. 2021 yılında Katar, günlük yaklaşık 77 milyon ton LNG üretme kapasitesine sahip olmuştur ve bu kapasiteyi artırmak için yatırımlar devam etmektedir. Son yıllarda Katar, ekonomisini diversifiye etmek ve hidrokarbon dışı sektörleri geliştirmek amacıyla çeşitli reformlar ve yatırımlar gerçekleştirmiştir. Katar Ulusal Vizyon 2030 (Qatar National Vision 2030) programı kapsamında, finansal hizmetler, turizm, inşaat ve bilgi teknolojileri gibi sektörlerde yatırımlar yapılmaktadır. Bu çabalar, ülkenin ekonomik

istikrarını artırmayı ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlamayı hedeflemektedir (Qatar National Vision 2030).

Katar, küresel ticarete önemli bir oyuncu olup, başlıca ticaret ortakları arasında Japonya, Güney Kore, Hindistan ve Çin bulunmaktadır. 2020 yılında Katar'ın toplam ihracat değeri yaklaşık 79 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. İthalatın büyük kısmını ise makine ve ekipmanlar, taşıt araçları, elektrikli cihazlar ve gıda ürünleri oluşturmaktadır. Yabancı yatırımlar, Katar ekonomisinin diversifikasyonu için kritik öneme sahiptir. Ülke, iş yapma kolaylığını artırmak ve yabancı yatırımları çekmek amacıyla çeşitli düzenlemeler ve teşvikler sunmaktadır. Bu kapsamda, serbest bölgeler ve özel ekonomik bölgeler oluşturulmuş ve yabancı yatırımcıların mülkiyet hakları genişletilmiştir (Qatar Ministry of Commerce and Industry, 2021).

Tablo 12: Katar Makro Ekonomik Göstergeler

	2020	2021	2022	2023	2024*	2025*
GSYİH (Cari Fiyatlar - milyar \$)	144,41	179,68	221,37	234,03	232,82	236,44
GSYİH Büyüme (Sabit Fiyatlar -%)	-3,6	1,6	3,4	2,4	1,7	2,8
Kişi Başına Düşen Milli Gelir (Cari Fiyatlar - \$)	52.798	68.622	82.887	89.416	89.850	92.172
Tüketici Fiyat Enflasyonu (Ort., %)	-2,7	2,3	4,5	3,3	2,1	1,8
Cari İşlemler Dengesinin GSYİH'ya Oranı (%)	-2	14,7	21,2	22,1	15,2	9,7
İşsizliğin Toplam İşgücüne Oranı (%)	-	-	-	-	-	-
Nüfus (milyon)	2,68	2,62	2,67	2,62	2,59	2,57
Devletin Genel Toplam Borçlanmasının GSYİH'ya Oranı (%)	72,6	58,4	46,9	43,4	42,4	41,2

Kaynak: IMF, 2023

2.1.5.2. Katar-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Türkiye ve Katar arasındaki ekonomik ilişkiler, son yıllarda önemli ölçüde gelişmiş ve çeşitlenmiştir. İki ülke arasındaki güçlü diplomatik bağlar, ekonomik ve ticari işbirliklerinin artmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, ticaret, yatırım, enerji ve inşaat gibi çeşitli alanlarda önemli işbirlikleri kurulmuştur. Türkiye ile Katar arasındaki ticaret hacmi, sürekli artış gösteren bir grafik sergilemiştir. 2020 yılı itibarıyla Türkiye'nin Katar'a ihracatı yaklaşık 1,2 milyar dolar seviyesindeyken,

Katar'ın Türkiye'ye ihracatı 900 milyon dolar civarındadır. Türkiye'nin Katar'a ihraç ettiği başlıca ürünler arasında inşaat malzemeleri, mobilya, elektrikli makineler ve gıda ürünleri yer almaktadır. Katar'ın Türkiye'ye ihraç ettiği başlıca ürünler ise sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG), petrokimya ürünleri ve plastiklerdir. (T.C. Ticaret ve Ekonomi Bakanlığı, 2021).

Katar, Türkiye'de önemli yatırımlar gerçekleştirmiştir. Katar Yatırım Otoritesi (QIA), Türkiye'deki çeşitli sektörlerle, özellikle finans, gayrimenkul, turizm ve medya alanlarına yatırımlar yapmıştır. Örneğin, Katar Yatırım Otoritesi, Borsa İstanbul'un %10'luk hissesini satın alarak finans sektöründe stratejik bir yatırım gerçekleştirmiştir (Reuters, 2020).

Türkiye de Katar'da çeşitli yatırımlar yapmaktadır. Türk inşaat firmaları, Katar'da büyük altyapı projelerine imza atmış olup, 2022 FIFA Dünya Kupası için yapılan stadyumlar ve diğer tesislerin inşasında önemli rol oynamışlardır. Ayrıca, Türk şirketleri Katar'da enerji, sağlık ve eğitim gibi çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir. Enerji sektörü, Türkiye ile Katar arasındaki ekonomik ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Katar, dünya doğal gaz rezervlerinin önemli bir kısmına sahip olup, Türkiye'nin enerji ithalatında önemli bir rol oynamaktadır. 2019 yılında Türkiye ile Katar arasında imzalanan enerji işbirliği anlaşması, iki ülke arasında uzun vadeli doğal gaz ticaretini ve enerji alanında ortak projeleri desteklemektedir (EIA, Qatar, 2021).

Türk inşaat firmaları, Katar'da büyük projelerde aktif rol almaktadır. Özellikle 2022 FIFA Dünya Kupası hazırlıkları kapsamında, Türk firmaları stadyumlar, yollar, metro hatları ve diğer altyapı projelerini üstlenmiştir. Bu projeler, Türkiye'nin Katar'daki inşaat sektöründeki varlığını güçlendirmiştir. Eğitim ve kültürel işbirliği de Türkiye ve Katar arasındaki ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Katar'da Türk okulları ve eğitim kurumları faaliyet göstermekte olup, bu kurumlar iki ülke arasındaki kültürel ve akademik bağları güçlendirmektedir. Ayrıca, çeşitli kültürel etkinlikler ve organizasyonlar aracılığıyla iki ülke arasındaki halklar arasındaki etkileşim artırılmaktadır. (TC Ticaret ve Ekonomi Bakanlığı, 2022).

2.1.6. Suudi Arabistan

Suudi Arabistan, Orta Doğu'da, Arap Yarımadası'nın büyük bir kısmını kaplayan ve Basra Körfezi ile Kızıldeniz'e kıyısı olan stratejik bir ülkedir. Hem coğrafi özellikleri hem de politik etkisi bakımından bölgenin en önemli ülkelerinden biridir. Suudi Arabistan, yaklaşık 2.15 milyon kilometrekarelik yüzölçümü ile Orta Doğu'nun en büyük ülkesi olup, dünyanın 13. en büyük ülkesidir. Ülkenin büyük bir kısmı çöl ve yarı çöl bölgelerden oluşur. Başlıca coğrafi özellikleri arasında Rub' al Khali (Boş Çeyrek) olarak bilinen dünyanın en büyük kum çölü, Hicaz Dağları ve Necran Yaylası bulunmaktadır. Suudi Arabistan'ın iklimi genellikle sıcak ve kurak olup, yaz aylarında sıcaklıklar 50°C'ye kadar çıkabilmektedir (CIA, 2021).

Suudi Arabistan'ın nüfusu 2021 itibarıyla yaklaşık 35 milyondur. Nüfusun büyük bir kısmı şehirlerde yaşamaktadır; Riyad, Cidde ve Mekke en kalabalık şehirlerdir. Ülkede önemli bir göçmen işçi nüfusu bulunmaktadır. Toplam nüfusun yaklaşık %30'u yabancı işçilerden oluşmaktadır ve bu işçiler genellikle inşaat, hizmet ve enerji sektörlerinde çalışmaktadır. Suudi Arabistan'da nüfusun büyük çoğunluğu Müslümandır. Mekke ve Medine, her yıl milyonlarca hacı tarafından ziyaret edilmekte ve bu da ülkenin kültürel ve dini önemini ortaya koymaktadır (Pew Research Center, 2021).

Suudi Arabistan, mutlak monarşi ile yönetilen bir devlettir. Ülkenin kralı, aynı zamanda başbakan olup, hükümetin başıdır. Kral, tüm yürütme, yasama ve yargı yetkilerini elinde tutar. Suudi Arabistan'ın mevcut kralı Salman bin Abdulaziz'dir. Veliaht Prens Muhammed bin Salman, ülkenin gelecekteki lideri olarak görülmekte ve aynı zamanda çeşitli reform hareketlerinin öncüsüdür. Veliaht Prens Muhammed bin Salman tarafından başlatılan Vizyon 2030 (Vision 2030) programı, Suudi Arabistan'ın ekonomik ve sosyal yapısında kapsamlı reformlar öngörmektedir. Bu program, petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi, özel sektör yatırımlarının artırılması ve toplumsal modernizasyon gibi hedefler içermektedir. Reformlar arasında kadınların toplumsal hayata daha fazla katılımı, eğlence sektörünün geliştirilmesi ve turizmin teşvik edilmesi gibi önemli adımlar bulunmaktadır (Saudi Arabia Vision 2030).

2.1.6.1. Suudi Arabistan Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü

Suudi Arabistan, Orta Doğu'daki en büyük ekonomilerden biri olup, dünyanın en büyük petrol üreticilerinden ve ihracatçılarından biridir. Ekonomisi büyük ölçüde petrol gelirlerine dayanmakla birlikte, son yıllarda ekonomik çeşitliliği artırmak amacıyla çeşitli reformlar hayata geçirilmiştir. Suudi Arabistan ekonomisi, büyük ölçüde hidrokarbon sektörüne bağımlıdır. Petrol ve doğalgaz sektörü, ülkenin GSYİH'sının yaklaşık %50'sini, ihracat gelirlerinin %70'ini ve devlet gelirlerinin %80'ini oluşturmaktadır. Suudi Arabistan, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %16'sına sahip olup, bu alandaki liderliğini sürdürmektedir (Mati ve Rehman, 2023).

Suudi Arabistan'ın ekonomik büyümesi, petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. 2010'lu yılların başında yüksek petrol fiyatları nedeniyle güçlü bir ekonomik büyüme yaşanmış, ancak 2014'te petrol fiyatlarının düşmesiyle birlikte ekonomik büyüme yavaşlamıştır. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisi ve düşük petrol fiyatları nedeniyle Suudi Arabistan ekonomisi %4,1 küçülmüştür. Ancak, 2021 yılında petrol fiyatlarının toparlanması ve hükümetin uyguladığı mali teşvikler sayesinde ekonomi %2,8 büyüme kaydetmiştir (World Bank, 2022).

Veliaht Prens Muhammed bin Salman tarafından 2016 yılında başlatılan Vizyon 2030 (Vision 2030) programı, Suudi Arabistan ekonomisini petrol dışı sektörlere diversifiye etmeyi ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlamayı hedeflemektedir. Bu program kapsamında, özel sektörün ekonomideki rolü artırılmakta, yabancı yatırımlar teşvik edilmekte ve çeşitli sosyal ve ekonomik reformlar gerçekleştirilmektedir (Saudi Arabia Vision 2030).

Vizyon 2030 kapsamında atılan önemli adımlar arasında, kadınların iş gücüne katılımının artırılması, eğlence ve turizm sektörlerinin geliştirilmesi ve Suudi Arabistan'ın teknoloji ve inovasyon alanında bir merkez haline getirilmesi yer almaktadır. Ayrıca, devletin sahip olduğu varlıkların özelleştirilmesi ve yeni sanayi bölgelerinin oluşturulması da bu programın önemli bileşenlerindendir. Suudi

Arabistan, küresel ticarete önemli bir oyuncu olup, başlıca ticaret ortakları arasında Çin, Japonya, ABD ve Hindistan bulunmaktadır. 2020 yılında Suudi Arabistan'ın toplam ihracat değeri yaklaşık 182 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. İthalatın büyük kısmını ise makine ve ekipmanlar, taşıt araçları, ilaçlar ve gıda ürünleri oluşturmaktadır. Yabancı yatırımlar, Suudi Arabistan'ın ekonomik çeşitliliğini artırmak için kritik öneme sahiptir. Ülke, iş yapma kolaylığını artırmak ve yabancı yatırımcıları çekmek amacıyla çeşitli düzenlemeler ve teşvikler sunmaktadır. Özel ekonomik bölgeler ve yabancı yatırımcıların mülkiyet haklarının genişletilmesi gibi önlemler bu kapsamda alınmaktadır (Ministry of Economy and Planning, 2020).

Tablo 13: Suudi Arabistan Makro Ekonomik Göstergeler

	2020	2021	2022	2023	2024*	2025*
GSYİH (Cari Fiyatlar- milyar \$)	703	834	1.016	998	1.017	1.044
GSYİH Büyüme (Sabit Fiyatlar -%)	-4,1	3,2	7,6	3,7	2,9	2,9
Kişi Başına Düşen Milli Gelir (Cari Fiyatlar- \$)	20.089	23.507	27.941	27.009	27.019	27.206
Tüketici Fiyat Enflasyonu (ort, %)	3,4	3,1	2,7	2,2	2	2
Cari İşlemler Dengesi/GSYİH (%)	-3,2	5,3	16	12,3	10,2	8
İşsizliğin Toplam İşgücüne Oranı (%)	7,4	6,7	-	-	-	-
Kamu borcu/GSYİH (%)	32	30	25	25	25	24

Kaynak: WorldBank, 2023; IMF, 2023

2.1.6.2. Suudi Arabistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri

2021 yılında ülkeye Türkiye'nin ihracatı bir önceki yıla göre % 89 azalışla 265 milyon dolar olmuştur. 2021 yılında ülkenin toplam ihracattaki payı %0,1 olup, 91. sıradadır. 2021 yılında Suudi Arabistan'dan Türkiye'nin ithalatı, bir önceki yıla göre % 101 artışla, 3 milyar dolardır. 2021 yılında Suudi Arabistan'ın Türkiye ithalatındaki payı %1,3 olup, 17. sıradadır. 2021 yılında Suudi Arabistan ile ticarete Türkiye'nin 3,2 milyar dolar açık verdiği görülmektedir (TC Ticaret Bakanlığı, 2022).

Tablo 14: Türkiye'nin Suudi Arabistan'a İhracatında Başlıca Ürünler (1.000 USD)

Sıra	GTİP	ÜRÜNLER (ilk 15)	2019	2020	2021	Pay (%, 2021)	Değişim (%, 2020-2021)
TOPLAM İHRACAT (Diğerleriyle)			3 293 057	2 507 787	265 400	100	-89,4
1.	2710	Petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar	189 832	23 999	80 648	30,4	236
2.	8504	Elektrik transformatörleri, statik konvertörler (örneğin; redresörler) ve endüktörler	69 305	45 138	21.687	8,2	-52
3.	7307	Demir veya çelikten boru bağlantı parçaları (rakorlar, dirsekler ve manşonlar gibi)	7 452	5 760	12.315	4,6	113,8
4.	8419	Isı değişikliği yöntemi ile maddeleri işlemek için cihazlar, elektrikli olmayan şofbenler veya depolu su ısıtıcıları	9 733	10 226	9.467	3,6	-7,4
5.	1509	Zeytinyağı ve fraksiyonları (kimyasal olarak değiştirilmemiş)	19 029	20 772	9.240	3,5	-55,5
6.	7610	Aluminyumdan inşaat ve inşaat aksamı (köprüler, köprü aksamı, kuleler, pylonlar, ayaklar, sütunlar, kapı, pencere vb)	8 732	13 485	8.492	3,2	-37
7.	0802	Diğer kabuklu meyveler (taze/kurutulmuş) (kabuğu çıkarılmış/soyulmuş)	44 192	34 675	7 165	2,7	-79,3
8.	8426	Gemi vinçleri, diğer vinçler, hareketli kaldırma çerçeveleri, lastik tekerlekli taşıyıcılar ve vinçli yük arabaları	1 983	1 902	5.872	2,2	208,7
9.	7308	Demir veya çelikten inşaat ve inşaat aksamı, inşaatla kullanılmak üzere hazırlanmış demir veya çelikten sac, çubuk, vb.	21 956	23 247	4.848	1,8	-79,1
10.	0806	Üzümler (taze/kurutulmuş)	15 044	10 130	4.001	1,5	-60,5
11.	8537	Elektrik kontrol, dağıtım tabloları, panolar, konsollar, kabinler, diğer mesnetler ve sayısal kontrol cihazları	14 381	15 102	3.946	1,5	-73,9
12.	9403	Diğer mobilyalar ve bunların aksam ve parçaları	140 917	135 736	3.563	1,3	-97,4
13.	7216	Demir veya alaşımsız çelikten profiller	35 946	35 170	3.539	1,3	-89,9
14.	6204	Kadınlar ve kız çocuk için takım elbise, takım, ceket, blazer, elbise, etek, pantolon etek, vb.(yüzme kıyafetleri hariç)	67 901	41 572	2.778	1	-93,3
15.	2508	Diğer killer, andaluzit, siyanit ve silimanit, mülit, şamot ve dinas toprakları	5 251	503	2.741	1	444,9

Kaynak: TÜİK

Türkiye ile Suudi Arabistan arasındaki ticaret hacmi, yıllar içinde istikrarlı bir şekilde artmıştır. 2020 itibarıyla, iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi yaklaşık 5

milyar dolar seviyesindedir. Türkiye'nin Suudi Arabistan'a ihracatında öne çıkan ürünler arasında mobilya, makine ve ekipmanlar, elektrikli cihazlar, tekstil ürünleri ve gıda ürünleri yer almaktadır. Suudi Arabistan ise Türkiye'ye özellikle petrol ve petrokimya ürünleri ihraç etmektedir.

Suudi Arabistan, Türkiye'deki çeşitli sektörlerde önemli yatırımlar yapmıştır. Suudi Arabistan Yatırım Fonu (Public Investment Fund), Türkiye'de finans, gayrimenkul, turizm ve enerji gibi alanlarda önemli projelere yatırım yapmaktadır. Özellikle inşaat ve gayrimenkul sektörlerinde Suudi yatırımcılar, Türkiye'deki projelere büyük ilgi göstermektedir. Türkiye'de Suudi Arabistan'da çeşitli yatırımlar gerçekleştirilmektedir. Türk inşaat firmaları, Suudi Arabistan'da büyük altyapı projelerinde aktif rol almaktadır. Ayrıca, Türk şirketleri Suudi Arabistan'da sağlık, enerji, gıda ve perakende gibi çeşitli sektörlerde faaliyet göstermektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023).

Enerji sektörü, Türkiye ile Suudi Arabistan arasındaki ekonomik ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Suudi Arabistan, dünya petrol rezervlerinin önemli bir kısmına sahip olup, Türkiye'nin enerji ithalatında kritik bir rol oynamaktadır. İki ülke arasında enerji işbirliği anlaşmaları ve ortak projeler, bu alandaki işbirliğini derinleştirmektedir. Türkiye ile Suudi Arabistan arasında imzalanan çeşitli ekonomik ve ticari işbirliği anlaşmaları, iki ülke arasındaki ticaretin ve yatırımların artırılmasına katkı sağlamaktadır. Bu anlaşmalar, gümrük vergilerinin düşürülmesi, karşılıklı yatırımların teşvik edilmesi ve ticaretin kolaylaştırılmasını içermektedir. Ayrıca, iki ülke arasındaki iş forumları ve ticaret heyetleri, iş insanları arasında doğrudan bağlantılar kurulmasına olanak tanımaktadır. Türkiye ve Suudi Arabistan arasındaki ekonomik ilişkiler, gelecekte daha da derinleşme potansiyeline sahiptir. Vizyon 2030 çerçevesinde Suudi Arabistan'ın ekonomisini çeşitlendirme çabaları, Türk şirketleri için yeni işbirliği fırsatları yaratmaktadır. Özellikle inşaat, enerji, turizm ve sağlık sektörlerinde iki ülke arasındaki işbirliğinin artması beklenmektedir (Ministry of Economy and Planning, 2020).

2.2. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerle Ticari İlişkileri

Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olan ekonomik, siyasi, kültürel ve askeri ilişkilerinin hemen tamamının temelinde tarihsel ortak geçmiş, ortak kültür ve ortak inanç yatmaktadır. Özellikle millet olarak ortak kökten gelen bu toplumların tamamı ve Türkiye'nin öteden beri ilişkileri iki ulus ilişkilerinden farklı olarak bir anlamda kardeş toplumlar şeklinde ifade edilebilmekte diğer alanlardaki ilişkilerin hemen hepsini bu kardeşlik olgusu şekillendirmektedir. Yönetimlerden ziyade özellikle toplumlar nezdinde bu kardeşlik olgusu her geçen gün güçlenmekte ve örnek olarak Azerbaycan-Türkiye arasında toplumun neredeyse tamamında kabul gören bir “iki devlet, tek millet” algısı her geçen gün daha da pekişmektedir.

Bu sebeple tarihten bu yana Türkiye ve Türk Cumhuriyetler arasındaki ilişkilerde ekonomik, askeri ve siyasi gerekçelerin yanı sıra bir destek mekanizmasının işletildiğini de söylemek mümkün olabilmektedir. Bu savı destekleyecek nitelikte ilişkiler için Bakü-Ceyhan boru hattı önemli bir örnek teşkil etmekte ve Akdeniz'e sınırı olmayan Azerbaycan'ın petrolünün Rusya'dan bağımsız olarak Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ulaştırmaktadır. Diğer taraftan bu hat Türkiye içinde transit geçiş ülkesi olarak ayrı bir ekonomik kaynak özelliği sergilemektedir.

Bu bağlamda Türk Cumhuriyetlerle olan ekonomik ilişkileri ticari bağlamının yanı sıra Pazar daralması yaşanan dönemlerde bir Pazar açılımı olarak da değerlendirmek mümkün olabilecektir. Nitekim 2017 yılında yaşanan Katar krizi ile Suudi Arabistan güdümündeki Arap ülkelerinin Türkiye'ye ambargo uyguladıkları dönemde Türkiye'nin ihracatı daralmış ve buna karşın ihraç mallarının özellikle de gıda ürünlerinin bu sebeple zayı olmaması için hem Katar hem de Türk Cumhuriyetlerden bu ürünlere yönelik fazla talep gelmek suretiyle bu darboğazın aşılmasında bu cumhuriyetlerle olan tarihsel bağların önemli bir destek mekanizması olduğu açıkça kendini göstermiştir.

2.2.1. Azerbaycan

Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihindeki kritik dönemler ve liderlik geçişleri, ülkenin modern tarihinde önemli dönüm noktalarıdır. 1918 yılında Rusya Çarlığı'ndan ilk bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, bu özgürlüğünü sadece iki yıl sürdürebilmiş ve 1920'de Sovyetler Birliği'nin bir parçası haline gelmiştir. Sovyet hakimiyeti altında 70 yıl geçiren Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin dağılmaya başlaması üzerine, 31 Ağustos 1991'de ikinci kez bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu süreç resmileşerek, 18 Ekim 1991'de Milli Meclis tarafından Bağımsızlık Kanunu kabul edilmiştir. Bağımsızlığının ardından Azerbaycan, 7 Haziran 1992'de demokratik yollardan seçilen ilk cumhurbaşkanını, Ebülfez Elçibey'i, seçmiştir. Ancak Elçibey'in cumhurbaşkanlığı kısa sürmüş, 1993 yılında Haydar Aliyev iktidara gelmiştir. Haydar Aliyev, 1993'ten 2003 yılına kadar ülkeyi yönetmiş ve sağlık sorunları nedeniyle görevi bırakacağını açıkladığında, yerine oğlu İlham Aliyev'i aday göstermiştir. 15 Ekim 2003'teki seçimlerle İlham Aliyev cumhurbaşkanı olarak seçilmiş ve görevi bugüne kadar sürdürmektedir. İlham Aliyev'in yönetimi altında Azerbaycan, hem iç politikada hem de uluslararası alanda önemli adımlar atmıştır, ancak yönetimi sırasında demokratik standartlar ve insan hakları konusunda uluslararası eleştirilere de maruz kalmıştır. Bu tarih serüveni, Azerbaycan'ın modern devlet olarak şekillenmesinde ve bölgesel dinamiklerde etkin bir rol oynamasında kritik rol oynamıştır (Topal, 2016).

Azerbaycan, Güney Kafkasya bölgesinde, Hazar Denizi'nin batı kıyısında yer alan bir ülkedir. Coğrafi konumu, doğu boylamında 44°-52° ve kuzey enleminde 38°-42° arasında bulunmaktadır. Kuzeyde Rusya, kuzeybatıda Gürcistan, batıda Ermenistan, güneyde İran ve doğuda Hazar Denizi ile çevrilidir. Azerbaycan'ın yüzölçümü yaklaşık 86.600 kilometrekaredir ve başkenti Bakü'dür. Ülkenin coğrafi çeşitliliği dikkat çekicidir; kuzeyde Büyük Kafkas Dağları, batıda Küçük Kafkas Dağları ve orta kısımda Hazar Denizi kıyıları bulunmaktadır (Özey, 2010).

Bu çeşitlilik, Azerbaycan'ın iklimini ve biyolojik çeşitliliğini de etkilemektedir. Büyük Kafkas Dağları, ülkenin kuzey sınırını oluşturur ve en yüksek zirvesi Bazardüzü Dağı'dır. Bu dağlık alan, karasal iklimin hakim olduğu bir

bölgedir. Kışlar sert ve kar yağışlı, yazlar ise serin geçer. Güneydoğu kesiminde yer alan Talış Dağları ise subtropikal iklim özellikleri taşımaktadır. Bu bölgede, kışlar ılıman, yazlar sıcak ve nemlidir.

Hazar Denizi kıyıları, Azerbaycan'ın doğu sınırını oluşturur ve bu bölge, deniz ikliminin etkisi altındadır. Kıyı boyunca sıcaklık farkları düşüktür ve nem oranı yüksektir. Hazar Denizi, aynı zamanda Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının da büyük bir kısmını barındırır. Ülke, dünya enerji piyasasında önemli bir petrol ve doğal gaz üreticisi olarak bilinmektedir. Azerbaycan'ın iç kesimleri ise genellikle düzlük ve ovalık alanlardan oluşur. Kura-Aras Ovası, ülkenin en önemli tarım bölgelerinden biridir ve burada pamuk, tahıl ve meyve yetiştiriciliği yapılır. Kura Nehri ve Aras Nehri, ülkenin en önemli su kaynaklarıdır ve tarımda sulama amacıyla yoğun olarak kullanılır. Azerbaycan'ın coğrafi konumu, tarih boyunca stratejik önemini artırmış ve çeşitli kültürlerin geçiş noktası olmasını sağlamıştır. Bu durum, ülkenin kültürel ve etnik çeşitliliğini de zenginleştirmiştir. Ayrıca, coğrafi konumu nedeniyle enerji nakil hatları ve uluslararası ticaret yolları açısından da önemli bir noktada yer almaktadır (Özey, 2011).

2.2.1.1. Azerbaycan Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılı, ekonomik çöküş ve belirsizlikle karakterize bir dönem olarak kendini göstermektedir. Sovyetler Birliği'nin merkezi planlama sisteminden ayrılan Azerbaycan, büyük bir ekonomik daralma yaşamış ve hiperenflasyon ile karşı karşıya kalmıştır. 1994 yılına gelindiğinde, ülkenin ekonomik durumu kötüleşmiş, ancak aynı yıl Azerbaycan, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı için uluslararası enerji şirketleriyle "Yüzyılın Anlaşması" olarak bilinen büyük bir anlaşma imzalamıştır (Dikkaya, 2017). Bu anlaşma, Azerbaycan'ın enerji sektöründe önemli bir dönüm noktası olmuş ve ülkenin ekonomik geleceği için temel bir yapı taşını oluşturmuştur (Dikkaya ve Çaylak, 2008).

2000'li yılların başında, enerji sektöründeki yatırımların artmasıyla birlikte Azerbaycan ekonomisi hızlı bir büyüme sürecine girmiştir (Oğan, 2001). 2000-2010 yılları arasında ülkenin Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYİH) yılda ortalama %10'un üzerinde büyümüştür. 2000 sonrası dönemde, petrol ve doğal gaz üretimi ve ihracatı, Azerbaycan ekonomisinin temel motoru haline gelmiştir (Aras, 2003).

Bu büyüme, Azerbaycan'ın dış ticaret dengesini olumlu yönde etkilemiş ve ülke, önemli bir dış ticaret fazlası vermeye başlamıştır. Ancak, ekonominin büyük ölçüde enerji sektörüne bağımlı olması, makroekonomik istikrarı tehdit eden bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Enerji dışı sektörlerin geliştirilmesi ve ekonominin çeşitlendirilmesi gerekliliği, bu dönemde giderek daha fazla vurgulanmıştır (DEİK, Azerbaycan, 2022).

2010'lu yılların başından itibaren, Azerbaycan hükümeti ekonomik çeşitlenmeyi teşvik eden politikalar uygulamaya başlamıştır. Tarım, turizm, bilgi teknolojileri ve finans sektörlerinde yapılan yatırımlar, ekonominin enerji dışı sektörlerde de büyümesini sağlamıştır. 2015 yılında petrol fiyatlarındaki düşüş, Azerbaycan ekonomisinin kırılganlıklarını ortaya koymuş ve hükümeti ekonomik reformları hızlandırmaya zorlamıştır. Bu dönemde, mali disiplin sağlanmış ve enflasyon kontrol altına alınmıştır. 2016 yılında kabul edilen Stratejik Yol Haritası, ekonomik reformların ve çeşitlenme çabalarının bir parçası olarak öne çıkmıştır. Ayrıca, altyapı projeleri ve insan sermayesine yapılan yatırımlar, uzun vadeli sürdürülebilir büyüme hedeflerini desteklemiştir. 2020 yılında COVID-19 pandemisi, Azerbaycan ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Küresel ekonomik durgunluk ve enerji talebindeki düşüş, ülkenin GSYİH'sinde daralmaya yol açmıştır. Ancak, hükümetin uyguladığı mali ve parasal teşvikler, ekonomik toparlanmayı desteklemiştir (ADB, 2021). 2021 ve sonrasında, enerji fiyatlarının yeniden yükselmesi ve ekonomik faaliyetlerin normalleşmesiyle birlikte, Azerbaycan ekonomisi toparlanma sürecine girmiştir.

Tablo 15'de bağımsızlıktan 2021 yılına kadarki dönemi için Azerbaycan'ın makroekonomik göstergelerine yer verilmiştir.

Azerbaycan'ın 1991-2021 yılları arasındaki makroekonomik gelişimi, ülkenin bağımsızlık süreciyle başlayan ekonomik zorluklar, enerji sektöründeki büyüme ve ekonomik çeşitlenme çabaları ile şekillenmiştir. Bu dönemde GSYİH, enflasyon, işsizlik ve kişi başı milli gelir gibi makroekonomik göstergeler, uygulanan ekonomi politikalarının ve küresel ekonomik koşulların etkilerini yansıtmaktadır. Öte yandan Ermenistan işgaliyle birlikte yaklaşık bir milyon insanın göç etmek zorunda kalması da Azerbaycan için istihdam problemlerinden bir diğeri olarak kendini göstermektedir (Aras, 2003).

Bağımsızlığın ilk yıllarında Azerbaycan, ciddi ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. 1991 yılında GSYİH 8.793 milyon dolar iken, 1992 yılında %22,6 oranında daralarak 4.992 milyon dolara düşmüştür. Kişi başı milli gelir de 1991 yılında 1.209 dolar iken, 1993 yılında 530 dolara gerilemiştir. Bu dönemde yüksek enflasyon oranları dikkat çekmektedir; 1992 yılında %106 olan enflasyon, 1994 yılında %1662 ile zirve yapmıştır. Bu ekonomik çöküş, 1994 yılında imzalanan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı anlaşması ile hafifletilmeye başlanmıştır(Bağırzade, 2011).

2000'li yılların başında Azerbaycan ekonomisi, petrol ve doğal gaz sektöründeki yatırımların artmasıyla hızla büyümüştür. 2000 yılında GSYİH 5.274 milyon dolar iken, 2006 yılında 20.983 milyon dolara, 2008 yılında ise 48.853 milyon dolara yükselmiştir. Bu dönemde kişi başı milli gelir de önemli ölçüde artmıştır; 2000 yılında 655 dolar olan kişi başı milli gelir, 2008 yılında 5.574 dolara ulaşmıştır. Enflasyon oranları ise dalgalı bir seyir izlemiş, 2007 yılında %16,6'ya yükselmiş ancak 2009 yılında %1,4'e gerilemiştir (Süleymanov ve Hasanov, 2013).

2010'lu yılların başından itibaren Azerbaycan, ekonomik çeşitlenmeyi teşvik eden politikalar uygulamaya başlamıştır. 2010 yılında GSYİH 52.903 milyon dolar iken, 2014 yılında 75.199 milyon dolara ulaşmıştır. Ancak, 2015 yılında petrol fiyatlarındaki düşüş, Azerbaycan ekonomisini olumsuz etkilemiş ve GSYİH 53.074 milyon dolara gerilemiştir. Bu dönemde kişi başı milli gelir de azalmış, 2014 yılında 7.886 dolar iken, 2016 yılında 4.790 dolara düşmüştür.

2016 yılındaki ekonomik daralma (%-3.1 GSYİH büyümesi) ve yüksek enflasyon (%12.4) oranları, hükümeti ekonomik reformları hızlandırmaya yönlendirmiştir. Stratejik Yol Haritası, ekonomik çeşitlenme ve sürdürülebilir büyüme hedefleri doğrultusunda uygulanmaya başlanmıştır.

2020 yılında COVID-19 pandemisi, küresel ekonomik durgunluk ve enerji talebindeki düşüşle birlikte Azerbaycan ekonomisinde daralmaya yol açmıştır. 2020 yılında GSYİH %4.3 oranında küçülmüş ve 42.693 milyon dolara gerilemiştir. Enflasyon %2.8 oranında artarken, işsizlik oranı %6.5'e yükselmiştir. 2021 yılında ekonomik toparlanma başlamış ve GSYİH %5.6 oranında büyüyerek 54.622 milyon dolara ulaşmıştır. Kişi başı milli gelirse 4.880 dolar olarak kaydedilmiştir.

Tablo 15: Azerbaycan Makro Ekonomik Profili (1991-2021/Milyon \$)

YIL	GSYİH (\$)	GYSİH BÜYÜME (%)	KİŞİ BAŞI GELİR (\$)	ENFLASYON (%)	İŞSİZLİK (%)
1991	8,793	-0,70	1.209	-	5,0
1992	4,992	-22,60	676	106	8.1
1993	3,974	-23,10	530	1128	8.1
1994	3,315	-19,70	436	1662	7.5
1995	3,054	-11,80	397	411	6.5
1996	3,178	1,30	409	19.7	4.7
1997	3,964	5,80	505	3.7	6.6
1998	4,447	10,00	561	-0.8	10.4
1999	4,582	7,40	573	-8.5	5.2
2000	5,274	11,10	655	1.8	11.8
2001	5,709	9,90	703	1.5	10.9
2002	6,237	10,60	763	2.8	10,0
2003	7,277	11,20	883	2.2	9.2
2004	8,681	10,20	1.045	6.7	8
2005	13,246	26,40	1.578	9.7	7.3
2006	20,983	34,50	2.473	8.4	6.6
2007	33,051	25,00	3.851	16.6	6.3
2008	48,853	10,80	5.574	20.8	5.9
2009	44,292	9,40	4.950	1.4	5.7
2010	52,903	4,80	5.842	5.7	5.6
2011	65,952	0,10	7.189	7.8	5.4
2012	68,732	2,20	7.393	1.0	5.2
2013	73,561	5,80	7.811	2.4	5.0
2014	75,199	2,00	7.886	1.4	5.2
2015	53.074	1,10	6.610	4.0	5.0

2016	37.867	-3,10	4.790	12.4	5.0
2017	40.865	0,20	4.110	12.9	5.0
2018	47.112	1,50	4.080	2.3	4.9
2019	48.174	2,50	4.510	2.6	4.8
2020	42.693	-4,30	4.480	2.8	6.5
2021	54.622	5,60	4.880	6.7	6.6

Kaynak: WorldBank

Tablo 16’da Azerbaycan’ın 1996-2023 yılları arasındaki dış ticaretinin gelişimi gösterilmiştir. Azerbaycan’ın 1996-2023 yılları arasındaki dış ticaret performansı, ülkenin ekonomik politikalarının, enerji sektörü gelişmelerinin ve küresel ekonomik koşulların etkilerini yansıtan veriler sunmaktadır. Bu dönemde ihracat ve ithalat rakamları, dış ticaret dengesi ve ticaret hacmi, Azerbaycan ekonomisinin çeşitli aşamalarını ve değişimlerini göstermektedir (DEİK, Azerbaycan, 2021).

Tablo 16: Azerbaycan’ın Dış Ticaretinin Gelişimi(1996-2023 Milyon \$)

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	DENGE	HACİM
1996	632,4	961,8	-329,4	1.594,2
1997	782,5	795,5	-13,0	1.578,0
1998	607,3	1.077,6	-470,3	1.684,9
1999	930,4	1.036,8	-106,4	1.967,2
2000	1.746,4	1.173,2	573,2	2.919,6
2001	2.315,4	1.432,0	883,4	3.747,4
2002	2.168,7	1.666,7	502,0	3.835,4
2003	2.592,9	2.627,6	-34,7	5.220,5
2004	3.616,6	3.517,0	99,6	7.133,6
2005	4.348,3	4.212,4	135,9	8.560,7
2006	6.373,3	5.267,9	1.105,4	11.641,2
2007	6.059,5	5.713,3	346,2	11.772,8
2008	47.757,4	7.163,0	40.594,4	54.920,4
2009	14.689,9	6.120,2	8.569,7	20.810,1
2010	21.279,6	6.597,9	14.681,7	27.877,5
2011	26.481,3	9.734,0	16.747,3	36.215,3
2012	23.828,3	9.642,9	14.185,4	33.471,2
2013	23.905,4	10.764,5	13.140,9	34.669,9
2014	21.753,0	9.179,7	12.573,3	30.932,7
2015	23.429,6	11.617,9	11.811,7	35.047,5
2016	27.351,3	10.535,0	16.816,3	37.886,3
2017	24.688,3	9.373,9	15.314,4	34.062,2
2018	29.864,1	11.463,3	18.400,8	41.327,4
2019	23.561,7	10.288,5	13.273,2	33.850,2
2020	19.634,2	13.712,4	5.921,8	33.346,6
2021	22.206,7	11.705,8	10.500,9	33.912,5

2022	38.146,6	14.539,9	23.606,7	52.686,5
2023	33.898,5	17.285,4	16.613,1	51.183,9

Kaynak:WorldBank;2024 Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı, 2024

Tablo 16 verilerinden hareketle, 1996 yılında Azerbaycan'ın ihracatı 632,4 milyon dolar, ithalatı ise 961,8 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Dış ticaret dengesi -329,4 milyon dolar ile açık vermiştir. Bu dönemde, ülkenin dış ticaret hacmi 1.594,2 milyon dolar seviyesindedir. Bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik çöküş ve yüksek enflasyon gibi sorunlarla mücadele eden Azerbaycan, dış ticaret açığını kapatmak için gerekli adımları atmaya başlamıştır.

2000 yılına gelindiğinde, ihracat 1.746,4 milyon dolara, ithalat ise 1.173,2 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret dengesi 573,2 milyon dolar fazla vermiştir. Bu dönemde dış ticaret hacmi 2.919,6 milyon dolara ulaşmıştır. 1994 yılında imzalanan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı anlaşmasının etkileri, bu dönemde ekonomik büyümeyi desteklemiştir.

2000'li yılların başında, enerji sektöründeki yatırımların artmasıyla Azerbaycan ekonomisi hızla büyümeye başlamıştır. 2001 yılında ihracat 2.315,4 milyon dolar iken, ithalat 1.432,0 milyon dolar seviyesindedir ve dış ticaret fazlası 883,4 milyon dolar olmuştur. 2008 yılında ihracat 47.757,4 milyon dolara, ithalat ise 7.163,0 milyon dolara ulaşarak, dış ticaret fazlası 40.594,4 milyon dolar ile zirve yapmıştır. Bu büyüme, enerji sektöründeki gelişmelerin etkisiyle gerçekleşmiştir.

2008 küresel finansal krizi, Azerbaycan'ın dış ticaretini de etkilemiş, ancak ülke bu krizden hızlı bir şekilde toparlanmıştır. 2009 yılında ihracat 14.689,9 milyon dolar, ithalat ise 6.120,2 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Dış ticaret fazlası ise 8.569,7 milyon dolar olmuştur.

2010'lu yılların başından itibaren Azerbaycan, ekonomik çeşitlenmeyi teşvik eden politikalar uygulamaya başlamıştır. 2011 yılında ihracat 26.481,3 milyon dolar, ithalat ise 9.734,0 milyon dolar olmuştur ve dış ticaret fazlası 16.747,3 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde dış ticaret hacmi 36.215,3 milyon dolara ulaşmıştır.2015 yılında petrol fiyatlarındaki düşüş, Azerbaycan ekonomisini olumsuz etkilemiş ve 2016 yılında ihracat 27.351,3 milyon dolar, ithalat ise 10.535,0 milyon dolar

seviyesinde gerçekleşmiştir. Dış ticaret fazlası 16.816,3 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde ekonomik reformlar ve çeşitlenme çabaları hızlanmıştır.

2020 yılında COVID-19 pandemisi, küresel ekonomik durgunluk ve enerji talebindeki düşüşle birlikte Azerbaycan'ın ihracatını olumsuz etkilemiştir. İhracat 19.634,2 milyon dolar, ithalat ise 13.712,4 milyon dolar olarak kaydedilmiştir ve dış ticaret fazlası 5.921,8 milyon dolara gerilemiştir. Dış ticaret hacmi ise 33.346,6 milyon dolar olmuştur.

2021 yılında Azerbaycan ekonomisi toparlanmaya başlamış ve ihracat 22.206,7 milyon dolar, ithalat ise 11.705,8 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret fazlası 10.500,9 milyon dolar, dış ticaret hacmi ise 33.912,5 milyon dolar olmuştur. 2022 yılında ihracat 38.146,6 milyon dolara, ithalat ise 14.539,9 milyon dolara yükselmiştir ve dış ticaret fazlası 23.606,7 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde, enerji fiyatlarının yeniden yükselmesi ve ekonomik faaliyetlerin normalleşmesi ile birlikte dış ticaret performansı güçlenmiştir.

Netice itibarıyla 1996-2023 yılları arasında Azerbaycan'ın dış ticaret verileri, ülkenin enerji sektöründeki gelişmelerin etkisiyle hızla büyüdüğünü ve ekonomik çeşitlenme çabalarının önem kazandığını göstermektedir. Bu dönemde ihracat ve ithalat rakamları, enerji sektöründeki dalgalanmalar ve küresel ekonomik koşulların etkisiyle değişkenlik göstermiştir. Uygulanan ekonomik politikalar ve reformlar, Azerbaycan'ın dış ticaret dengesini ve genel ekonomik performansını olumlu yönde etkilemiştir.

2.2.1.2. Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Azerbaycan'ın 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilanı ile birlikte ilk tanıyan ülke Türkiye olmuş ve 25 Mayıs 1991 itibarıyla Azerbaycan'da Konsolosluk açıp 14 Ocak 1992 tarihinde Büyükelçilik düzeyinde temsile başlamıştır (Aras, 2003). Bu tarihten itibaren Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinde gözle görülür bir gelişme süreci başlamıştır. Türk girişimciler, Azerbaycan ekonomisinde önemli bir rol oynayarak inşaat-taahhüt, bankacılık ve sigortacılık, finansal kiralama, telekomünikasyon, eğitim, basın-yayın, otomotiv, sağlık, ulaştırma, tekstil ve petrol

gibi çeşitli sektörlerde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Bu girişimler, başlangıçta bireysel girişimler, küçük ve orta ölçekli işletmeler görünümünde hayata geçirilmiş ve zamanla Azerbaycan'ın özel sektöründeki önemli kuruluşlar haline gelmişlerdir (DEİK, Azerbaycan, 2021).

Türkiye ile Azerbaycan arasında tesis edilebilir ilişkiler sürekli olarak gelişmiştir. İki ülke arasındaki ekonomik işbirliği, özellikle enerji ticaretinde yoğunlaşmıştır. Azerbaycan doğalgazı ve petrolünün uluslararası pazarlara erişiminde Türkiye, önemli bir rol oynamıştır. “*Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC)*” petrol boru hattının inşa edilmesi, “*Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) Projesi*” ve “*Bakü-Tiflis-Kars (BTK)*” demiryolu hattı gibi büyük projeler, bu stratejik işbirliğinin örnekleridir. Bu projeler, hem Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının güvenli bir şekilde uluslararası pazarlara taşınmasını sağlamak hem de Türkiye'nin enerji transit merkezi olma konumunu pekiştirmektedir (Üzümcü ve Topal, 2014). Türkiye'nin Azerbaycan ile olan dış ticaret ilişkisi genel itibarıyla artan bir seyir izlemekle birlikte 2000-2021 yılları arası dış ticarete ilişkin veriler Tablo 17 ile verilmiştir.

Tablo 17: Türkiye-Azerbaycan Dış Ticaretinin Gelişimi (Bin \$)

YILLAR	İHRACAT(X)	İTHALAT(M)	HACİM(X+M)	DENGE(X-M)
2000	230.375	95.615	325.990	134,760
2001	225.214	78.075	303.289	147,139
2002	231.431	64.625	296.056	166,806
2003	315.488	122.607	438.095	192,881
2004	403.942	135.537	539.479	268,405
2005	528.076	208.325	736,401	319,751
2006	695.287	296.581	991,868	398,706
2007	1.047.669	185.501	1.233.170	862.168
2008	1.667.468	362.834	2.030.302	1.304.636
2009	1.400.448	140.598	1.541.046	1.259.846
2010	1.550.478	252.526	1.803.004	1.297.953
2011	2.063.997	262.264	2.326.251	1.801.734
2012	2.584.672	339.935	2.924.607	2.244.736
2013	3.174.497	612.678	3.787.175	2.561.819
2014	3.061.218	482.576	3.543.794	2.578.642
2015	2.092.207	357.093	2.449.300	1.735.114
2016	1.387.886	328.044	1.715.930	1.059.842
2017	1.476.522	384.146	1.860.668	1.092.376
2018	1.702.927	408.425	2.111.352	1.294.502
2019	1.788.379	411.022	2.199.401	1.377.357
2020	2.085.340	410.710	2.496.050	1.674.630

2021	2.342.789	751.290	3.094.079	1.591.499
2022	1.810.511	836.288	2.646.799	974.223

Kaynak: TÜİK, 2023

Tablo 17 verilerinden hareketle; Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaret ilişkileri, iki ülkenin ekonomik bağlarının güçlenmesini ve stratejik işbirliklerinin artmasını yansıtan bir profil de sergilemektedir. 2000-2021 yılları arasındaki dönem, bu ticaret ilişkilerinin gelişimini ve dönemsel ekonomik politikaların etkilerini ortaya koymaktadır.

Türkiye’den Azerbaycan’a yapılan ihracat 2000 yılında 230.375 milyon dolar olurken ithalat da 95.615 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. Dış ticaret hacmi 325.990 milyon dolar iken, Türkiye lehine olan dış ticaret dengesi 134.760 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2001 ve 2002 yıllarında Türkiye'nin ihracatı ve ithalatı azalmış, ancak dış ticaret fazlası artarak sırasıyla 147.139 milyon dolar ve 166.806 milyon dolar olmuştur.

2003 yılından itibaren, Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı ve ithalatı artış göstermiştir. 2005 yılında Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ihracat 528.076 milyon dolar, ithalat ise 208.325 milyon dolara olarak gerçekleşmiş ve dış ticaret hacmi 736.401 milyon dolara seviyesine yükselmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin dış ticaret fazlası 319.751 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Bu artış, her iki ülkenin ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine paralel olarak gerçekleşmiştir.

2006 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı 695.287 milyon dolar, ithalatı ise 296.581 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 991.868 milyon dolara ulaşmıştır. 2007 yılında ihracat 1.047.669 milyon dolar, ithalat ise 185.501 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde dış ticaret dengesi Türkiye lehine 862.168 milyon dolar fazla vermiştir.

2008 yılında küresel finansal krize rağmen, Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı önemli ölçüde artarak 1.667.468 milyon dolar, ithalat ise 362.834 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret hacmi 2.030.302 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret fazlası 1.304.636 milyon dolar olmuştur. 2009 yılında ise krizin etkisiyle dış ticaret hacmi biraz düşmüş, ancak 2010 yılında toparlanarak 1.803.004 milyon dolara ulaşmıştır.

2011 yılı, Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ihracat miktarının 2.063.997 milyon ABD, ithalat da 262.264 milyon ABD olduğu bir yıl olarak kaydedilmiştir. Dış ticaret hacmi 2.326.251 milyon dolar iken, dış ticaret fazlası 1.801.734 milyon dolar olmuştur. 2012 ve 2013 yıllarında ihracat artmaya devam etmiş, sırasıyla 2.584.672 milyon dolar ve 2.960 milyon dolar olmuştur. 2013 yılında dış ticaret hacmi 3.787.175 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret fazlası 2.561.819 milyon dolar olmuştur.

2014 yılında ihracat 3.061.218 milyon dolar, ithalat ise 482.576 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret fazlası 3.543.794 milyon dolar olmuştur. Ancak, 2015 yılında petrol fiyatlarındaki düşüş ve küresel ekonomik dalgalanmalar nedeniyle ihracat 2.092.207 milyon dolara, ithalat ise 357.093 milyon dolara gerilemiştir.

2016 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı 1.387.886 milyon dolar, ithalatı ise 328.044 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 1.715.930 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret fazlası ise 1.059.842 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2017 ve 2018 yıllarında ihracat ve ithalat artış göstermiş, dış ticaret hacmi sırasıyla 1.860.668 milyon dolar ve 2.111.352 milyon dolar olmuştur.

2019 yılında ihracat 1.788.379 milyon dolar, ithalat ise 411.022 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 2.19.401 milyon dolara ulaşmıştır. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisiyle küresel ticaret dalgalanmalar yaşasa da, Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı 2.085.340 milyon dolar, ithalatı ise 410.710 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret hacmi 2.496.050 milyon dolar, dış ticaret fazlası ise 1.674.630 milyon dolar olmuştur.

2021 yılı, ekonomik toparlanmanın hız kazandığı bir dönem olmuştur. Türkiye Azerbaycan'a 2.342.789 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirmiş ve bununla birlikte Azerbaycan'dan ithalatı ise 751.290 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Dış ticaret hacmi 3.094.079 milyon dolar ve dış ticaret fazlası 1.591.499 milyon dolar olarak kaydedilmiştir.

2000-2021 yılları arasında Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaret ilişkileri, her iki ülkenin ekonomik büyüme ve stratejik işbirliği çabalarını

yansıtmaktadır. Bu dönemde, ihracat ve ithalat rakamları genel olarak artış göstermiş ve Türkiye'nin dış ticaret fazlası önemli ölçüde büyümüştür. Özellikle enerji sektörü ve altyapı projeleri, iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Uygulanan ekonomik politikalar ve küresel ekonomik koşullar, bu ticaret ilişkilerinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur

2.2.2. Kazakistan

Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 16 Aralık 1991'de bağımsızlığına kavuşmuş olan bir diğer Orta Asya Türk Cumhuriyeti'dir. Bağımsızlık süreci, ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısında büyük değişimlere yol açmıştır. Coğrafi yapısı ise, Kazakistan'ı bölgenin önemli stratejik ve ekonomik merkezlerinden biri haline getirmiştir. Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin çöküşü sırasında bağımsızlığını ilan ederek, kendi devlet yapısını oluşturma sürecine girmiştir. İlk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev liderliğinde, ülke hızlı bir geçiş süreci yaşamıştır. Ekonomik reformlar, piyasa ekonomisine geçiş ve uluslararası ilişkilerin yeniden şekillendirilmesi, bu dönemin önemli özelliklerindendir (Olcot, 2002).

Bağımsızlığın ilan edilmesiyle birlikte, Kazakistan'ın yeni anayasası kabul edilmiş ve siyasi sistemin temelleri atılmıştır. 1995 referandumuyla kabul edilmiş olan anayasa, ülkenin cumhuriyet yapısını ve başkanlık sistemini pekiştirmiştir. Ekonomik olarak, 1990'lı yılların başında uygulanan piyasa ekonomisine geçiş programları, özelleştirme ve yabancı yatırım çekme politikaları, Kazakistan'ın ekonomik altyapısını güçlendirmiştir. Kazakistan, Orta Asya'nın en büyük ülkesi olup, yüzölçümü bakımından dünyanın dokuzuncu en büyük ülkesidir. Yüzölçümü yaklaşık 2.724.900 kilometrekare olan Kazakistan, kuzeyinde Rusya, doğusunda Çin, güneyinde Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile komşu olup batısında ise Hazar Denizi'yle kıyı sınırı bulunmaktadır. Ülkenin coğrafi yapısı oldukça çeşitlidir. Kuzeyde Sibirya'nın geniş bozkırları, güneyde ise Tien Shan Dağları ve geniş çöl alanları yer almaktadır. Bu çeşitlilik, Kazakistan'ın iklimini ve doğal kaynaklarını da etkilemektedir. Ülkenin büyük bir kısmı karasal iklime sahip olup, kışlar sert ve soğuk, yazlar ise sıcak ve kurak geçer. Çöl alanları ve dağlık bölgeler, iklim ve bitki

örtüsü açısından farklılıklar gösterir. Kazakistan'ın önemli nehirleri arasında İrtiş, Ural, Siriderya ve İli nehirleri bulunmaktadır. Hazar Denizi ise ülkenin batı sınırını oluşturur ve zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine ev sahipliği yapar. Bu doğal kaynaklar, ülkenin ekonomik kalkınmasında kritik bir rol oynamaktadır (Pomfret, 2019).

Kazakistan, doğal kaynaklar bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Ülke, dünya uranyum rezervlerinin büyük bir kısmına sahip olup, petrol, doğal gaz, kömür ve çeşitli mineraller açısından da zengindir. Bu kaynaklar, Kazakistan ekonomisinin temelini oluşturur ve bağımsızlık sonrası dönemde ekonomik büyümeyi destekleyen başlıca unsurlardır (Özey, 2011).

Bağımsızlık sonrası dönemde, Kazakistan hükümeti yabancı yatırım çekmek ve doğal kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmak için çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Özellikle enerji sektöründe yapılan yatırımlar, ülkenin ekonomik kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Kazakistan, 2000'li yıllarda petrol üretimini artırarak, dünya enerji piyasasında önemli bir aktör haline gelmiştir (Olcot, 2002).

2.2.2.1. Kazakistan'ın Makro Ekonomik Profili

Kazakistan, Sovyetler Birliği döneminin büyük sanayi ve askeri tesislere sahip bir paçası olarak Sovyet dönemi boyunca, petrol, doğalgaz, kömür ve mineraller gibi doğal kaynakların çıkarılmasında önemli bir rol oynamış, aynı zamanda metalurji ve kimya sanayilerinde büyük tesislere ev sahipliği yapmıştır. Sovyetler Birliği'nin merkezi planlama sistemi, Kazakistan'ın ekonomik yapısının bu sektörlere yoğunlaşmasına neden olmuştur (Olcot, 2002).

Bağımsızlığın ardından, Kazakistan ekonomisi ciddi bir dönüşüm sürecine girmiştir. Sovyetler Birliği'nden kalan ekonomik yapı, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişi zorlaştırmıştır. 1990'lı yılların başında, Kazakistan ciddi ekonomik krizlere maruz kalmış, sanayi üretimi düşmüş ve enflasyon oranları hızla artmıştır. 1993 yılında, enflasyon oranı %2269'a ulaşmış, bu da para biriminin değer kaybetmesine ve ekonomik istikrarsızlığa yol açmıştır (Pomfret ve Pomfret, 2006).

1995 yılında, Kazakistan hükümeti piyasa ekonomisine geçişi hızlandırmak için kapsamlı ekonomik reformlar başlatmıştır. Özelleştirme programları, yabancı yatırımları teşvik etme politikaları ve ekonomik liberalizasyon, bu dönemin temel özellikleridir. Özellikle enerji sektöründe yapılan yatırımlar, Kazakistan ekonomisinin toparlanmasında kritik bir rol oynamıştır. Bu dönemde, Kazakistan'ın Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYİH) yılda ortalama %8 oranında büyüme göstermiştir. 1999 yılında petrol fiyatlarının yükselmesi, Kazakistan'ın ihracat gelirlerini artırmış ve ekonomik büyümeyi desteklemiştir. Aynı zamanda, Rusya ve Çin gibi komşu ülkelerle geliştirilen ticaret ilişkileri, ekonomik iyileşmeyi hızlandırmıştır (TİM, Kazakistan, 2020). 2000'li yılların başında, Kazakistan enerji sektöründe önemli atılımlar yapmıştır. Tengiz, Karachaganak ve Kashagan gibi büyük petrol sahalarının geliştirilmesi, Kazakistan'ı dünya enerji piyasasında önemli bir oyuncu haline getirmiştir (Çarıkçı, 2002). Bu dönemde, enerji ihracatı Kazakistan ekonomisinin temel itici gücü olmuştur. 2000 yılında GSYİH 18.291 milyar dolar iken, 2010 yılı itibarıyla bu rakam 148.048 milyar dolar seviyesine yükselmiştir (Pomfret ve Pomfret, 2019).

Bu hızlı büyüme, Kazakistan'ın altyapı projelerine ve kamu hizmetlerine önemli yatırımlar yapmasını sağlamıştır. Ayrıca, hükümetin uyguladığı ekonomik çeşitlenme politikaları, enerji dışı sektörlerin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Tarım, inşaat ve hizmet sektörlerinde yapılan yatırımlar, ekonominin daha dengeli bir yapıya kavuşmasına yardımcı olmuştur. 2010'lu yılların başından itibaren, Kazakistan hükümeti ekonomik çeşitlenmeyi teşvik eden politikalar uygulamaya başlamıştır. 2014 yılında petrol fiyatlarındaki düşüş, Kazakistan ekonomisinin enerji sektörüne olan bağımlılığının kırılma noktalarını ortaya koymuştur. Bu nedenle, hükümet sanayi, tarım, turizm ve hizmet sektörlerinde çeşitlenmeyi hedefleyen reformlar gerçekleştirmiştir. 2020 yılında COVID-19 pandemisi, Kazakistan ekonomisini olumsuz etkilemiş, ancak hükümetin uyguladığı mali teşvikler ve reformlar, ekonomik toparlanmayı desteklemiştir. 2021 yılında GSYİH yeniden büyüme göstermiş ve Kazakistan, bölgesel ekonomik işbirliklerini güçlendirmeye devam etmiştir (ADB, 2021). Tablo 18'de bağımsızlık sonrasında 2021 yılına kadar Kazakistan'ın makro ekonomik verileri verilmiştir.

Tablo 18: Kazakistan Makro Ekonomik Göstergeleri (1991-2021/Milyon \$)

YILLAR	GSYİH (\$)	BÜYÜME (%)	KİŞİ BAŞI MİLLİ GELİR (\$)	ENFLASYON (%)	İŞSİZLİK (%)
1991	24.882	-11,01	1.513	-	9,5
1992	24.907	-5,21	1.516	-	11,41
1993	23.410	-9,22	1.434	-	10,12
1994	21.251	-12,61	1.322	1878	7,51
1995	20.375	-8,21	1.289	175	11,10
1996	21.036	0,53	1.352	38,0	13,08
1997	22.166	1,61	1.446	17,1	13,08
1998	22.136	-1,82	1.469	7,0	13,12
1999	16.871	2,64	1.132	8,0	13,51
2000	18.291	9,80	1.229	13,0	12,83
2001	22.152	13,50	1.490	8,0	10,44
2002	24.636	9,80	1.658	5,0	9,33
2003	30.833	9,30	2.068	6,0	8,82
2004	43.151	9,50	2.875	6,8	8,41
2005	57.124	9,60	3.772	7,7	8,16
2006	81.004	10,70	5.292	8,7	7,85
2007	104.850	8,90	6.772	10,9	7,36
2008	133.442	3,30	5.814	17,3	6,61
2009	115.309	1,20	7.166	7,4	6,61
2010	148.048	7,30	9.072	7,2	5,83
2011	188.049	7,50	11.358	8,4	5,46
2012	203.518	4,90	12.122	5,0	5,31
2013	231.877	6,00	13.612	5,7	5,21
2014	217.873	4,40	12.602	6,8	4,12
2015	184.388	1,20	11.380	6,67	4,91
2016	137.278	1,10	8.770	14,55	5,10
2017	166.805	4,10	8.040	7,44	4,92
2018	179.339	4,10	8.070	6,02	4,91
2019	181.667	4,50	8.820	5,3	4,86
2020	171.082	-2,50	8.710	6,8	4,93
2021	190.814	4,00	8.720	6,6	4,93

Kaynak: KTO, Kazakistan, 2022

1991-2021 yılları arasındaki dönemde Kazakistan'ın makroekonomik göstergeleri, ülkenin bağımsızlığını kazanmasından itibaren geçirdiği ekonomik dönüşüm ve gelişim süreçlerini yansıtmaktadır. Bu dönemde, Sovyetler Birliği'nden miras kalan sanayi ve askeri tesisler ile merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçiş, Kazakistan'ın ekonomik yapısında önemli değişimlere yol açmıştır. 1991 yılında Kazakistan'ın GSYİH'sı 24.882 milyar dolar olarak kaydedilmiş ve kişi başı milli gelir 1.513 dolar olmuştur. Ancak, bağımsızlığın ilk yıllarında ülke ciddi ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmış, sanayi üretimi düşmüş

ve enflasyon oranları hızla artmıştır. 1993 yılında GSYİH 23.410 milyar dolara düşmüş ve büyüme oranı -%9,22 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde kişi başı milli gelir de 1.434 dolara gerilemiştir.

1994 yılında Kazakistan ekonomisi büyük bir daralma yaşamış, GSYİH %12,61 oranında küçülmüş ve enflasyon oranı %1878 gibi çok yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemdeki ekonomik kriz, para biriminin değer kaybetmesine ve ekonomik istikrarsızlığa yol açmıştır. 1995 yılında ekonomik reformların başlaması ve piyasa ekonomisine geçişin hızlanması ile birlikte, enflasyon %175'ya düşmüş, ancak ekonomik toparlanma yavaş olmuştur.

1996-2000 döneminde ekonomik reformlar devam etmiş, özelleştirme programları ve yabancı yatırımları teşvik politikaları uygulanmıştır. 1996 yılında büyüme %0,53 ile pozitif yönde gerçekleşmiş ve enflasyon %38'a düşmüştür. 2000 yılına gelindiğinde GSYİH 18.291 milyar dolara, kişi başı milli gelirse 1.229 dolara yükselmiştir. Bu dönemde ekonomik büyüme %9,8, enflasyon ise %13 olarak kaydedilmiştir.

2001 yılından itibaren enerji sektöründeki yatırımlar ve petrol fiyatlarındaki yükseliş, Kazakistan ekonomisinin hızla büyümesini sağlamıştır. 2001 yılında GSYİH 22.152 milyar dolar, büyüme oranı ise %13,5 olmuştur. Kişi başı milli gelir 1.490 dolar olarak kaydedilmiştir. 2006 yılında GSYİH 81.004 milyar dolara, kişi başı milli gelirse 5.292 dolara ulaşmıştır. Bu dönemde büyüme %10,70, enflasyon ise %8,7 olmuştur.

2007-2008 yıllarında ekonomik büyüme hızla devam etmiş, GSYİH 2007'de 104.850 milyar dolar, 2008'de ise 133.442 milyar dolara yükselmiştir. Ancak, 2008 küresel finansal krizi, Kazakistan ekonomisini de etkilemiş ve büyüme oranı %3,3'e düşmüştür. Enflasyon bu dönemde %17,3'ye yükselmiş, işsizlik ise %6,61 olarak kaydedilmiştir. Kriz sonrası toparlanma süreci hızlı olmuş ve 2010 yılında GSYİH 148.048 milyar dolara ulaşmıştır (Solak ve Saridoğan, 2011).

2011 yılında GSYİH 188.049 milyar dolar, kişi başı milli gelirse 11.358 dolar olarak kaydedilmiştir. Büyüme oranı %7,5, enflasyon ise %8,4 olmuştur. Ancak,

2014 yılında petrol fiyatlarındaki düşüş, Kazakistan ekonomisinin enerji sektörüne olan bağımlılığını ve kırılganlıklarını ortaya koymuştur. 2015 yılında GSYİH 184.388 milyar dolara gerilemiş ve büyüme %1,2'ye düşmüştür. Enflasyon ise %6,67 olarak kaydedilmiştir.

2016 yılında ekonomideki daralma devam etmiş ve GSYİH %1,1 oranında büyümüştür. Bu dönemde enflasyon %14,55 seviyesine yükselmiş ve kişi başı milli gelir 8.770 dolar olarak kaydedilmiştir. 2017-2019 yıllarında ekonomik büyüme oranı %4.10 civarında seyretmiş, enflasyon %5-7 arasında değişmiştir. 2019 yılında GSYİH 181.667 milyar dolar, kişi başı milli gelirse 8.820 dolar olmuştur.

2020 yılında COVID-19 pandemisi, küresel ekonomik durgunluk ve enerji talebindeki düşüşle birlikte Kazakistan ekonomisini olumsuz etkilemiştir. GSYİH %2,5 oranında küçülmüş ve 171.082 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. Enflasyon %6,8, işsizlik ise %4,93 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2021 yılında ekonomik toparlanma başlamış ve GSYİH %4 oranında büyüyerek 190.814 milyar dolara ulaşmıştır.

Bununla birlikte Kazakistan, kuruluşundan itibaren Rusya dönemi etkisinden arınarak kendi ekonomisini toparlama çabaları sergilemiş ve bu anlamda çeşitli ekonomi politikalarını hayata geçirerek özellikle dış ticarete bir gelişim seyri yakalama çabasına yönelmiştir (Kara ve Yeşilot, 2011). Bu anlamda Tablo 15 verileri Kazakistan'ın 1996-2021 yılları arasındaki Kazakistan'ın dış ticaret verileri, ülkenin ekonomik dönüşüm sürecini, enerji sektöründeki gelişmeleri ve küresel ekonomik dalgalanmaların etkilerini yansıtmaktadır. Bu dönemde ihracat, ithalat, ticaret hacmi ve dış ticaret dengesi gibi makroekonomik göstergeler, Kazakistan'ın ekonomik yapısındaki değişimleri ve uygulanan politikaların sonuçlarını ortaya koymaktadır.

Tablo 19: Kazakistan'ın Dış Ticaretinin Gelişimi 1996-2021 (Milyon \$)

YILLAR	İHRACAT (X)	İTHALAT (M)	HACİM (X+M)	DENGE (X-M)
1996	5.897	4.239	10.136	1.658
1997	6.487	4.299	10.786	2.188
1998	5.207	4.294	9.501	913
1999	5.872	3.640	9.512	2.232
2000	8.653	4.927	13.580	3.726
2001	8.486	6.281	14.767	2.205
2002	9.643	6.582	16.225	3.061
2003	12.916	8.402	21.318	4.514
2004	20.080	12.774	32.854	7.306
2005	27.847	17.334	45.181	10.513
2006	38.245	23.663	61.908	14.582
2007	47.748	32.687	80.435	15.061
2008	71.172	37.816	108.988	33.356
2009	43.196	28.409	71.605	14.787
2010	57.245	24.024	81.269	33.221
2011	88.108	38.011	126.119	50.097
2012	92.282	44.539	136.821	47.743
2013	84.699	48.805	133.504	35.894
2014	79.459	41.296	120.755	38.163
2015	89.852	71.814	161.666	18.038
2016	113.276	76.943	190.219	36.333
2017	85.300	67.536	152.836	17.764
2018	99.349	63.154	162.503	36.195
2019	130.212	77.146	207.358	53.066
2020	134.386	83.666	218.052	50.720
2021	126.803	87.932	214.735	38.871

Kaynak: DEİK, Kazakistan, 2022

Bağımsızlığın ilk yıllarında Kazakistan, Sovyetler Birliği'nden kalan mirasın etkisiyle ekonomik olarak zor bir geçiş süreci yaşamıştır. 1996 yılında ihracat 5.897 milyon dolar, ithalat ise 4.239 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 10.136 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret dengesi 1.658 milyon dolar ile fazla vermiştir. 1997 yılında ihracat 6.487 milyon dolara, ithalat ise 4.299 milyon dolara yükselmiştir ve dış ticaret fazlası 2.188 milyon dolara çıkmıştır.

1998 yılında Asya finansal krizinin etkisiyle ihracat 5.207 milyon dolara gerilerken, ithalat 4.294 milyon dolar seviyesinde kalmıştır. Ticaret hacmi 9.501 milyon dolar, dış ticaret dengesi ise 913 milyon dolar olmuştur. 1999 yılında ise ihracat 5.872 milyon dolar, ithalat ise 3.640 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret fazlası 2.232 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde Kazakistan, enerji sektörü yatırımları ile ekonomik toparlanma sürecine girmiştir (Olcot, 2002).

2000'li yılların başında, Kazakistan'ın enerji sektörü yatırımlarının artmasıyla ihracat önemli ölçüde büyümüştür. 2000 yılında ihracat 8.653 milyon dolar, ithalat ise 4.927 milyon dolar olmuştur ve dış ticaret hacmi 13.580 milyon dolara ulaşmıştır. Dış ticaret fazlası ise 3.726 milyon dolar olmuştur. 2003 yılında ihracat 12.916 milyon dolar, ithalat ise 8.402 milyon dolar olarak kaydedilmiştir ve dış ticaret hacmi 21.318 milyon dolara çıkmıştır. Bu dönemde dış ticaret fazlası 4.514 milyon dolar olmuştur.

2005 yılında ihracat 27.847 milyon dolara, ithalat ise 17.334 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticaret hacmi 45.181 milyon dolar, dış ticaret fazlası ise 10.513 milyon dolar olmuştur. 2006 yılında ise ihracat 38.245 milyon dolar, ithalat 23.663 milyon dolar seviyesine ulaşmış ve dış ticaret fazlası 14.582 milyon dolar olmuştur. 2008 yılında küresel finansal kriz öncesinde ihracat 71.172 milyon dolar, ithalat ise 37.816 milyon dolar olmuştur ve dış ticaret fazlası 33.356 milyon dolar ile zirve yapmıştır.

2010 yılında Kazakistan'ın ihracatı 57.245 milyon dolar, ithalatı ise 24.024 milyon dolar olarak kaydedilmiştir ve dış ticaret hacmi 81.269 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret fazlası ise 33.221 milyon dolar olmuştur. 2011 yılında ihracat 88.108 milyon dolara, ithalat ise 38.011 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticaret hacmi 126.119 milyon dolar, dış ticaret fazlası ise 50.097 milyon dolar olmuştur.

2014 yılında petrol fiyatlarındaki düşüş, Kazakistan'ın ihracatını olumsuz etkilemiştir. İhracat 79.459 milyon dolara gerilerken, ithalat 41.296 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Dış ticaret fazlası 38.163 milyon dolar olmuştur. 2015 yılında ihracat 89.852 milyon dolar, ithalat ise 71.814 milyon dolar seviyesine ulaşmış ve dış ticaret fazlası 18.038 milyon dolar olarak kaydedilmiştir.

2016 yılında ihracat 113.276 milyon dolar, ithalat ise 76.943 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret fazlası 36.333 milyon dolar olmuştur. 2017-2019 yıllarında ihracat ve ithalat rakamları dalgalı seyretmiş, 2019 yılında ihracat 130.212 milyon dolar, ithalat ise 77.146 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Dış ticaret hacmi 207.358 milyon dolar, dış ticaret fazlası ise 53.066 milyon dolar olmuştur.

2020 yılında COVID-19 pandemisi, küresel ticaretin daralmasına ve enerji talebindeki düşüşe rağmen Kazakistan'ın ihracatı 134.386 milyon dolar, ithalatı ise 83.666 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret hacmi 218.052 milyon dolar, dış ticaret fazlası ise 50.720 milyon dolar olmuştur. 2021 yılında ekonomik toparlanma sürecinde ihracat 126.803 milyon dolar, ithalat ise 87.932 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Dış ticaret hacmi 214.735 milyon dolar, dış ticaret fazlası ise 38.871 milyon dolar olmuştur.

2.2.2.2. Kazakistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Kazakistan, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanmış ve o tarihten bu yana, Türkiye ile Kazakistan arasında güçlü ve kapsamlı ekonomik ilişkiler gelişmiştir. İki ülke arasındaki millî, tarihsel ve kültürel ortak geçmişe dayanan dostane ilişkiler, ticaret, yatırım ve enerji gibi çeşitli alanlarda işbirliğini teşvik etmiştir. Kazakistan, bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından itibaren hızlı bir ekonomik dönüşüm sürecine girdi. Bağımsızlık sonrası dönemde, Kazakistan hükümeti, pazar ekonomisine geçişi hızlandırmak için geniş kapsamlı ekonomik reformlar gerçekleştirdi. Bu reformlar, yabancı yatırımların çekilmesi ve enerji kaynaklarının geliştirilmesine odaklandı (Olcot, 2010).

Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticaret hacmi, bağımsızlık sonrası dönemde sürekli olarak artmıştır. 1992 yılında Türkiye, Kazakistan'ı resmen tanıyan ilk ülkelerden biri oldu ve iki ülke arasında diplomatik ilişkiler hızla gelişti. 2020 yılı itibarıyla Türkiye ile Kazakistan arasındaki toplam ticaret hacmi yaklaşık 3 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı, başta makine ve ekipmanlar, tekstil ve gıda ürünleri ile inşaat malzemeleri olmak üzere geniş bir yelpazede gerçekleşmektedir. Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatı ise genellikle petrol, doğal gaz, metal ve tahıl ürünlerinden oluşmaktadır (TUİK, 2021).

Türk yatırımcılar, Kazakistan'da özellikle inşaat, enerji, tarım ve hizmet sektörlerinde önemli yatırımlar gerçekleştirmiştir. 1990'lı yıllardan itibaren Türk inşaat firmaları, Kazakistan'da birçok önemli projeye imza atmış olup, alışveriş merkezleri, konut projeleri ve altyapı projeleri gibi çeşitli alanlarda faaliyet

göstermiştir. Ayrıca, Türk enerji şirketleri, Kazakistan'ın zengin doğal kaynaklarını değerlendirmek üzere petrol ve doğalgaz projelerine yatırım yapmaktadır (TC Ticaret Bakanlığı, 2021).

Kazakistan da Türkiye'de çeşitli yatırımlar yapmaktadır. Kazak yatırımcılar, Türkiye'deki finans, gayrimenkul ve turizm sektörlerinde faaliyet göstermektedir. Bu yatırımlar, iki ülke arasındaki ekonomik bağları güçlendirmekte ve karşılıklı işbirliğini teşvik etmektedir (Kazakhstan Investment Development Fund, 2020).

Enerji sektörü, Türkiye ile Kazakistan arasındaki ekonomik ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Kazakistan, zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olup, Türkiye'nin enerji ithalatında stratejik bir rol oynamaktadır. İki ülke arasında enerji alanında işbirliğini artırmak amacıyla çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. Bu işbirlikleri, enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve taşınmasında ortak projeler yürütülmesini içermektedir (Energy Information Administration, 2021).

Türkiye ile Kazakistan arasında imzalanan çeşitli ekonomik ve ticari işbirliği anlaşmaları, iki ülke arasındaki ticaretin ve yatırımların artırılmasına katkı sağlamaktadır. 1992 yılında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, bu bağlamda önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, 2012 yılında imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğini daha da derinleştirmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türkiye ve Kazakistan arasındaki ekonomik ilişkiler, gelecekte daha da derinleşme potansiyeline sahiptir. Kazakistan'ın 2050 Vizyonu ve Türkiye'nin 2023 Vizyonu çerçevesinde iki ülke, ticaret, yatırım ve enerji gibi çeşitli alanlarda işbirliğini artırmayı hedeflemektedir. Özellikle, altyapı projeleri, yenilenebilir enerji ve teknoloji alanlarında yeni işbirliği fırsatları bulunmaktadır (Kazakhstan 2050 Strategy, 2021).

2.2.3. Kırgızistan

Kırgızistan, 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilanı itibariyle siyasi, ekonomik ve sosyal yapısında köklü değişimlere gitmiştir. Kırgızistan'ın coğrafi yapısı, doğal kaynakları ve stratejik konumu, bu dönüşüm sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Sovyetler Birliği'nin bir parçası olarak merkezi planlama sistemine dayalı bir ekonomik yapıya sahip olan Kırgızistan, bağımsızlıkla birlikte, kendi ekonomik ve siyasi sistemini oluşturma sürecine girmiştir. İlk Cumhurbaşkanı Askar Akayev liderliğinde, ülke demokratik ve piyasa ekonomisine geçişi amaçlayan reformlara başlamıştır (Çorotekin, 2002).

Bağımsızlığın ilk yıllarında, Kırgızistan ciddi ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Sovyetler Birliği'nden kalan sanayi ve tarım altyapısının yetersizliği, dış borçlar ve enflasyon, ekonomik istikrarı tehdit eden başlıca faktörler olmuştur. Ancak, 1990'lı yılların ortalarından itibaren uygulanan yapısal reformlar ve uluslararası yardım programları, ekonominin toparlanmasına yardımcı olmuştur. Kırgızistan, Orta Asya'nın kalbinde yer alan bir ülkedir. Kuzeyde Kazakistan, batıda Özbekistan, güneybatıda Tacikistan ve doğuda Çin ile komşudur. Ülkenin yüzölçümü yaklaşık 199.951 kilometrekaredir ve başkenti Bişkek'tir. Coğrafi yapısı oldukça çeşitlidir ve büyük ölçüde dağlıktır. Tien Shan ve Pamir Dağları, ülkenin büyük bir kısmını kaplar ve en yüksek zirvesi Jengish Chokusu (Pik Pobeda) 7.439 metredir (Pomfret ve Pomfret, 2019).

Kırgızistan'ın coğrafi yapısı, iklimini ve biyolojik çeşitliliğini de etkilemektedir. Ülkenin dağlık bölgeleri, sert kış koşulları ve kısa yazlarla karakterize edilen karasal iklim özelliklerine sahiptir. Dağların arasında kalan vadiler ve düzlükler ise daha ılıman iklim koşullarına sahiptir. Bu çeşitlilik, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin çeşitlenmesini sağlamaktadır.

Ülkenin önemli nehirleri arasında Naryn ve Kara Darya nehirleri bulunmaktadır. Issık Göl, Kırgızistan'ın doğusunda yer alan büyük bir göldür ve ülkenin en önemli doğal su kaynaklarından biridir. Ayrıca, ülkenin su kaynakları hidroelektrik enerji üretimi için de önemli bir potansiyele sahiptir. Kırgızistan, diğer

bölge ülkeleri kadar zengin olmasa da kendi ekonomisi açısından oldukça önemli doğal kaynaklara sahip bir ülkedir. Altın, cıva, uranyum ve diğer değerli mineraller, ülkenin önemli doğal kaynakları arasındadır. Özellikle Kumtor Altın Madeni, Kırgızistan ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biridir. Ancak, doğal kaynakların çıkarılması ve işlenmesi, sosyal, çevresel ve iklimsel bir kısım sorunları da beraberinde getirmektedir. Bağımsızlık sonrası dönemde, Kırgızistan hükümeti ekonomik çeşitlenmeyi teşvik eden politikalar uygulamaya çalışmıştır. Tarım, hayvancılık ve turizm gibi sektörler, ekonomik büyümeye katkı sağlayan diğer alanlar olmuştur. 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) üye olan Kırgızistan, uluslararası ticaret ilişkilerini güçlendirmeye yönelik adımlar atmıştır (Özey, 2011).

2.2.3.1. Kırgızistan Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü

1991-2021 yılları arasında Kırgızistan'ın makroekonomik göstergeleri, ülkenin bağımsızlık sonrası dönemdeki ekonomik dönüşümünü ve gelişimini yansıtmaktadır. Piyasa ekonomisine geçiş sürecinde yaşanan zorluklar, ekonomik krizler ve yapısal reformlar, Kırgızistan'ın ekonomik yapısında belirleyici rol oynamıştır. Enerji, tarım ve hizmet sektörlerinde yapılan yatırımlar ve uygulanan reformlar, Kırgızistan'ın ekonomik büyüme ve istikrarını desteklemiştir. Bağımsızlık sonrasında Kırgızistan için "Orta Asya'nın İsviçresi" olabileceğine yönelik yorumlar yapılmış ancak iç istikrarsızlıklardan ötürü bu beklentiler havada kalmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nden kalan merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ciddi ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. 1991 yılında ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYİH) 2.570 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve kişi başı milli gelir 576 dolar olmuştur. Ancak, 1992 ve 1993 yıllarında ekonomik büyüme negatif seyretmiş, GSYİH sırasıyla %5,2 ve %9,2 oranında daralmıştır. Bu dönemde enflasyon oranları hızla yükselmiş ve ekonomide istikrarsızlık artmıştır (DEİK, Kırgızistan, 2018).

Kırgızistan'ın 1991-2021 yılları arası makroekonomik gelişimine yönelik veriler Tablo 20 ile verilmiştir.

Tablo 20: Kırgızistan'ın Makro Ekonomik Göstergeleri (1991-2021/Milyon)

YILLAR	GSYİH (\$)	GYSİH BÜYÜME (%)	KİŞİ BAŞI MİLLİ GELİR (\$)	ENFLASYON (%)	İŞSİZLİK* (%)
1991	2.570	-7.90	576	-	-
1992	2.316	-13.90	514	-	-
1993	2.028	-15.50	450	1.086,1	-
1994	1.681	-20.10	373	1.80,6	5.7
1995	1.661	-5.40	365	43,4	5.7
1996	1.827	7.10	395	31,9	7.8
1997	1.767	9.90	377	23,4	5.7
1998	1.645	2.10	346	10,4	5.9
1999	1.249	3.70	259	37,0	7.2
2000	1.369	5.40	280	18,7	7,5
2001	1.525	5.30	309	6,9	7,8
2002	1.605	-0.02	322	2,1	12,5
2003	1.919	7.01	381	2,9	9,8
2004	2.211	7.02	434	4,1	8,5
2005	2.459	-0.21	477	4,3	8,1
2006	2.834	3.10	544	5,5	8,3
2007	3.802	8.55	722	10,1	8,1
2008	5.139	8.40	967	24,5	8,1
2009	4.690	2.91	872	6,8	8,3
2010	4.794	-0.50	881	7,9	8,6
2011	6.197	6.01	1.124	16,4	8,5
2012	6.605	-0.11	1.178	2,6	8,4
2013	7.335	10.51	1.283	6,6	8,3
2014	7.404	3.60	1.269	7.5	8.1
2015	6.678	3,91	1.181	6,50	7,56
2016	6.813	4,30	1.111	0,39	7,21
2017	7.702	4,71	1.111	3,18	6,89
2018	8.271	3,80	1.241	1,54	6,89
2019	8.871	4,60	1.234	1,13	6,92
2020	7.780	-8,41	1.234	6,33	8,71
2021	8.543	3,60	1.323	11,91	9,10

Kaynak: DEİK, Kırgızistan Ülke Bülteni, 2022; WITS, 2022

1994 yılında Kırgızistan ekonomisi %12,6 oranında küçülmüş ve enflasyon %1.80.6 gibi çok yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemde, bağımsızlık sonrası yaşanan ekonomik kriz, para biriminin değer kaybetmesine ve ekonomik istikrarsızlığa yol açmıştır. 1995 yılından itibaren hükümet, piyasa ekonomisine geçişi hızlandırmak amacıyla özelleştirme programları ve yapısal reformlar uygulamaya başlamıştır. Bu reformlar, enflasyonun kontrol altına alınmasına ve ekonomik toparlanmanın başlamasına yardımcı olmuştur (Anderson, 1999).

1996-2000 yılları arasında Kırgızistan ekonomisi yavaş yavaş toparlanmaya başlamıştır. 1996 yılında büyüme oranı %7.10 olarak gerçekleşmiş ve enflasyon %31.9'a düşmüştür. 2000 yılında ise GSYİH 1.369 milyon dolara, kişi başı milli gelirse 280 dolara yükselmiştir. Bu dönemde ekonomik büyüme %5,4, enflasyon ise %18.7 olarak kaydedilmiştir (Çetin ve Sevüktekin, 2013).

2000'li yılların başında Kırgızistan, ekonomik reformları sürdürmüş ve ekonomik büyüme hızlanmıştır. 2001 yılında GSYİH %5,3 oranında büyümüş ve kişi başı milli gelir 309 dolara ulaşmıştır. Enflasyon ise %6.9 seviyesine düşmüştür. 2005 yılında GSYİH 2.459 milyon dolar, kişi başı milli gelirse 477 dolar olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde büyüme oranı %0.21, enflasyon ise %4.3 olarak gerçekleşmiştir.

2000'li yılların ortalarında, Kırgızistan ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklarla karşı karşıya kalmıştır. 2005 yılında yaşanan "Lale Devrimi" ile hükümet değişikliği yaşanmış ve bu durum ekonomik reformları ve büyümeyi etkilemiştir. Ancak, 2007 yılında büyüme %8,55 oranında gerçekleşmiş ve kişi başı milli gelir 722 dolara ulaşmıştır.

2008 küresel finansal krizi, Kırgızistan ekonomisini de etkilemiş, ancak ülke krizden hızlı bir şekilde toparlanmayı başarmıştır. 2010 yılında GSYİH %0.50 oranında büyümüş ve kişi başı milli gelir 881 dolar olmuştur. Enflasyon ise %7.9 seviyesinde kalmıştır.

2010'lu yılların başında Kırgızistan, ekonomik istikrarı sağlamak ve büyümeyi sürdürmek amacıyla reformları devam ettirmiştir. 2011 yılında GSYİH %6.01 oranında büyümüş ve kişi başı milli gelir 1.124 dolar olmuştur. Enflasyon ise %16.4 seviyesinde kaydedilmiştir. 2015 yılında GSYİH 6.678 milyon dolar, kişi başı milli gelirse 1.181 dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde büyüme oranı %3,91, enflasyon ise %6,5 olarak kaydedilmiştir.

2016-2020 yılları arasında Kırgızistan ekonomisi büyümeye devam etmiş, ancak büyüme oranları dalgalı seyretmiştir. 2019 yılında GSYİH %4,6 oranında büyümüş ve kişi başı milli gelir 1.234 dolar olmuştur. Enflasyon ise %1.13 olarak

gerçekleşmiştir. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisiyle ekonomik büyüme %8,41 oranında daralmış ve kişi başı milli gelir 1.234 dolara düşmüştür. Enflasyon ise %6,33 olarak kaydedilmiştir. 2021 yılında diğer ülke ekonomilerinde olduğu gibi ekonomik toparlanma başlamış ve GSYİH %3,60 oranında büyüyerek 8.543 milyon dolara ulaşmıştır. Kişi başı milli gelir 1.323 dolar olarak kaydedilmiştir. Enflasyon ise %11,91 seviyesinde gerçekleşmiştir (Çetin ve Sevüktekin, 2013).

Öte yandan Kırgızistan kuruluşu itibarıyla ekonomik yapısı içerisinde dış ticarete de var olma çabası sergilemiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nden beri süre gelen Rusya'ya bağımlılık Kırgızistan'ın ekonomisini hassas dengeler üzerinde tutmuş ve dönemsel sarsıntılardan etkilenebilen kırılgan bir yapının oluşmasına sebebiyet vermiştir (Ertan, 2013).

Tablo 21: Kırgızistan Dış Ticaretinin Gelişimi: 1996-2021 (Milyon USD)

YIL	İHRACAT	İTHALAT	HACİM	DENGE)
1996	508	839	1.347	-331
1997*	677	818	1.495	-141
1998*	601	957	1.558	-356
1999*	528	713	1.241	-185
2000	505	556	1.061	-51
2001	477	469	946	8
2002	461	581	1.042	-120
2003	582	718	1.300	-136
2004	719	942	1.661	-223
2005	673	1.109	1.782	-436
2006	795	1.720	2.515	-925
2007	1.135	2.418	3.553	-1.283
2008	1.618	4.074	5.692	-2.456
2009	1.179	2.975	4.154	-1.796
2010	1.489	3.224	4.713	-1.735
2011	1.979	4.262	6.241	-2.283
2012	1.684	5.375	7.059	-3.691
2013	1.774	5.985	7.759	-4.211
2014	1.887	5.732	7.619	-3.845
2015	1.447	4.074	5.521	-2.627
2016	1.422	3.843	5.265	-2.421
2017	1.744	4.485	6.229	-2.741
2018	1.847	5.293	7.140	-3.446
2019	1.942	5.625	7.567	-3.683
2020	2.022	5.804	7.826	-3.782
2021	2.084	5.842	7.926	-3.758

Kaynak: DEİK, 2022

Kırgızistan'ın 1996-2021 yılları arasındaki dış ticaret performansı, ülkenin ekonomik yapısındaki dönüşümleri ve küresel ekonomik koşulların etkilerini yansıtmaktadır. Bağımsızlığın ilk yıllarında Kırgızistan, diğer Türk Cumhuriyetlerde olduğu gibi Sovyetler Birliği'nden kalan merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. 1996 yılında Kırgızistan'ın ihracatı 508 milyon dolar, ithalatı ise 839 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 1.347 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret dengesi 331 milyon dolar açık vermiştir. 1997 yılında ihracat 677 milyon dolara yükselirken, ithalat 818 milyon dolar olarak kaydedilmiştir ve dış ticaret açığı 141 milyon dolar olmuştur.

1998 yılında Asya finansal krizinin etkisiyle ihracat 601 milyon dolara gerilemiş, ithalat ise 957 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde dış ticaret açığı 356 milyon dolar, ticaret hacmi ise 1.558 milyon dolar olmuştur. 1999 yılında ihracat 528 milyon dolar, ithalat 713 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret açığı 185 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2000'li yılların başında Kırgızistan, ekonomik reformları sürdürmüş ve dış ticaret hacmini artırmaya başlamıştır. 2000 yılında ihracatı 505 milyon dolar seviyesine ulaşırken ithalat da 556 milyon dolar kaydedilmiş ve buna bağlı olarak dış ticaret açığı 51 milyon ABD olmuştur. 2003 yılında ihracat 582 milyon dolara, ithalat ise 718 milyon dolara yükselmiştir ve dış ticaret açığı 136 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde ticaret hacmi 1.300 milyon dolara ulaşmıştır.

2005 yılına gelindiğinde, ihracat 673 milyon dolar, ithalat ise 1.109 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret açığı 436 milyon dolar olmuştur. 2006 yılında ise ihracat 795 milyon dolar, ithalat 1.720 milyon dolar seviyesine yükselmiş ve dış ticaret açığı 925 milyon dolar olmuştur. Ticaret hacmi bu dönemde 2.515 milyon dolara ulaşmıştır. 2008 yılında küresel finansal kriz öncesinde ihracat 1.618 milyon dolar, ithalat ise 4.074 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret açığı 2.456 milyon dolar olmuştur. 2010 yılında Kırgızistan'ın ihracatı 1.489 milyon dolar, ithalatı ise 3.224 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 4.713 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret açığı ise 1.735 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2012 yılında ihracat 1.684 milyon dolar, ithalat 5.375 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret açığı

3.691 milyon dolar olmuştur. Ticaret hacmi bu dönemde 7.059 milyon dolara ulaşmıştır.

2014 yılında ihracat 1.887 milyon dolar, ithalat ise 5.732 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret açığı 3.845 milyon dolar olmuştur. 2015 yılında ise ihracat 1.447 milyon dolar, ithalat 4.074 milyon dolar seviyesine gerilemiş ve dış ticaret açığı 2.627 milyon dolar olmuştur. Ticaret hacmi bu dönemde 5.521 milyon dolar olmuştur. 2020 yılında COVID-19 pandemisi, küresel ticaretin daralmasına ve enerji talebindeki düşüşe rağmen Kırgızistan'ın ihracatı 2.022 milyon dolar, ithalatı ise 5.804 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret hacmi 7.826 milyon dolar, dış ticaret açığı ise 3.782 milyon dolar olmuştur. 2021 yılında ekonomik toparlanma sürecinde ihracat 2.084 milyon dolar, ithalat ise 5.842 milyon dolar olarak kaydedilmiştir(WITS, Kazakistan, 2019).

2.2.3.2. Kırgızistan-Türkiye Ekonomik İlişkiler

Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ekonomik ilişkiler, Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından bu yana sürekli olarak gelişmiştir. İki ülke arasındaki dostane ilişkiler, ticaret, yatırım ve çeşitli ekonomik işbirliği alanlarında artan bağlarla güçlenmiştir. Kırgızistan, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde, Kırgızistan hükümeti, pazar ekonomisine geçişi hızlandırmak için çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Türkiye, Kırgızistan'ı tanıyan ve diplomatik ilişkiler kuran ilk ülkelerden biri olmuştur. Bu erken destek, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin temellerini atmıştır (Olcot, 1996).

Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ticaret hacmi, yıllar içinde istikrarlı bir şekilde artmıştır. 2020 itibarıyla, iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi yaklaşık 500 milyon dolar seviyesindedir. Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı, başta tekstil ürünleri, makine ve ekipmanlar, gıda ürünleri ve inşaat malzemeleri olmak üzere geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Kırgızistan'ın Türkiye'ye ihracatı ise genellikle tarım ürünleri, tekstil hammaddeleri ve doğal kaynaklardan oluşmaktadır (TÜİK, 2021).

Türk yatırımcılar, Kırgızistan'da çeşitli sektörlerde önemli yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bu yatırımlar özellikle inşaat, enerji, turizm ve hizmet sektörlerinde yoğunlaşmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren Türk inşaat firmaları, Kırgızistan'da birçok önemli projeye imza atmış olup, alışveriş merkezleri, konut projeleri ve altyapı projeleri gibi çeşitli alanlarda faaliyet göstermiştir. Ayrıca, Türk enerji şirketleri, Kırgızistan'ın enerji altyapısını geliştirmek üzere çeşitli projelerde yer almaktadır (TC Ticaret Bakanlığı, 2021).

Kırgız yatırımcılar da Türkiye'de çeşitli yatırımlar yapmaktadır. Kırgızistan'dan gelen yatırımcılar, Türkiye'deki turizm, gayrimenkul ve tarım sektörlerinde faaliyet göstermektedir. Bu yatırımlar, iki ülke arasındaki ekonomik bağları güçlendirmekte ve karşılıklı işbirliğini teşvik etmektedir (Kyrgyz Investment Development Agency, 2020).

Eğitim ve kültürel işbirliği, Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Türkiye, Kırgızistan'da eğitim alanında çeşitli projeler yürütmekte ve Kırgız öğrencilere burslar sağlamaktadır. Türkiye Maarif Vakfı ve TİKA gibi kurumlar, Kırgızistan'da eğitim projeleri ve kültürel etkinlikler düzenlemektedir. Bu tür işbirlikleri, iki ülke arasındaki halklar arasındaki bağları güçlendirmekte ve uzun vadeli ilişkileri desteklemektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türkiye ile Kırgızistan arasında imzalanan çeşitli ekonomik ve ticari işbirliği anlaşmaları, iki ülke arasındaki ticaretin ve yatırımların artırılmasına katkı sağlamaktadır. 1997 yılında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, bu bağlamda önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, 2019 yılında imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğini daha da derinleştirmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türkiye ve Kırgızistan arasındaki ekonomik ilişkiler, gelecekte daha da derinleşme potansiyeline sahiptir. Kırgızistan'ın ekonomik kalkınma hedefleri ve Türkiye'nin bölgesel işbirliği politikaları çerçevesinde iki ülke, ticaret, yatırım ve enerji gibi çeşitli alanlarda işbirliğini artırmayı hedeflemektedir. Özellikle, altyapı

projeleri, yenilenebilir enerji ve teknoloji alanlarında yeni işbirliği fırsatları bulunmaktadır (Kyrgyzstan 2040 Development Strategy, 2021).

Türkiye'yle Kırgızistan arasındaki 2000-2021 yıllarını kapsayan dönemde yapılan dış ticarete ilişkin veriler Tablo 22 ile verilmiştir.

Tablo 22: Türkiye-Kırgızistan Dış Ticaretinin Gelişimi: 2000-2021 (Milyon \$)

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	HACİM(X+M)	DENGE(X-M)
2000	20,0	2,1	22,1	17,9
2001	17,1	6,1	23,2	11,0
2002	24,1	17,2	41,3	6,9
2003	40,2	10,3	50,5	29,9
2004	74,0	13,0	87,0	61,0
2005	89,1	14,1	103,2	75,0
2006	132,1	27,0	159,1	105,1
2007	181,0	45,3	226,3	135,7
2008	191,1	47,4	238,5	143,7
2009	140,3	31,1	171,4	109,2
2010	129,2	30,1	159,3	99,1
2011	180,1	52,2	232,3	127,9
2012	257,2	45,0	302,2	212,2
2013	388,0	36,3	424,3	351,7
2014	421,1	65,1	486,2	356,0
2015	294,2	76,0	370,2	218,2
2016	327,0	86,0	413,0	241,0
2017	379,1	155,1	534,2	224,0
2018	391,0	64,2	455,2	326,8
2019	442,1	77,0	519,1	365,1
2020	417,0	91,1	508,1	325,9
2021	749,0	86,0	835,0	663,0

Kaynak: TÜİK

Türkiye'nin 2000 yılında Kırgızistan'a yapmış olduğu toplam ihracat 20.0 milyon dolar, ithalat ise 2.1 milyon dolar seviyelerinde gerçekleşmiştir. Aynı yıl dış ticaret hacmi 22.1 milyon dolar iken, Türkiye lehine olan dış ticaret dengesi 17.9 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2001 ve 2002 yıllarında Türkiye'nin ihracatı ve ithalatı artış göstermiş, 2002 yılında dış ticaret hacmi 41.3 milyon dolara ulaşmıştır. 2003 yılında ihracat 40.2 milyon dolara, ithalat ise 10.3 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 50.5 milyon dolar olmuştur.

2004-2006 yılları arasında Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı hızlı bir artış göstermiştir. 2006 yılında ihracat 132.1 milyon dolar, ithalat ise 27 milyon dolara

ulaşmış ve dış ticaret hacmi 159.1 milyon dolara ulaşmıştır. 2007 yılında ihracat 181 milyon dolara, ithalat ise 45.3 milyon dolara yükselmiştir ve dış ticaret hacmi 226.3 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin Kırgızistan ile olan dış ticaret fazlası sürekli artmış, 2008 yılında dış ticaret fazlası 143.7 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2010 yılında Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı 129.2 milyon dolar, ithalatı ise 30.1 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret hacmi 159.3 milyon dolar, dış ticaret fazlası ise 99.1 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2011 yılında ihracat 180.1 milyon dolara, ithalat ise 52.2 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 232.3 milyon dolara ulaşmıştır. Bu dönemde, Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı sürekli artış göstermiş ve 2012 yılında ihracat 257.2 milyon dolara, ithalat ise 45 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticaret hacmi 302.2 milyon dolar, dış ticaret fazlası ise 212.2 milyon dolar olmuştur.

2013 ve 2014 yıllarında Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı hızla artmaya devam etmiş, 2013 yılında ihracat 388 milyon dolar, ithalat ise 36.3 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Dış ticaret hacmi 486.2. milyon dolar, dış ticaret fazlası ise 356.0 milyon dolar olmuştur. 2014 yılında ihracat 421.1 milyon dolara, ithalat ise 65.1 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 486.2 milyon dolara ulaşmıştır. Bu dönemde dış ticaret fazlası 356.0 milyon dolar olmuştur. 2015-2016 yıllarında ekonomik dalgalanmalar ve küresel piyasalardaki belirsizlikler nedeniyle Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı ve ithalatı dalgalanma göstermiştir. 2015 yılında ihracat 294.2 milyon dolar, ithalat ise 76.0 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret hacmi 370.2 milyon dolar olmuştur. 2016 yılında ise ihracat 327 milyon dolara, ithalat ise 86 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 413.0 milyon dolar olmuştur.

2017 yılında Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı 379.1 milyon dolar, ithalatı ise 155.1 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 534.2 milyon dolar olmuştur. 2018 yılında ihracat 391 milyon dolara, ithalat ise 64.2 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 455.2 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2019 yılında ise ihracat 442.1 milyon dolara, ithalat ise 77.0 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 519.1 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde dış ticaret fazlası 64 milyon dolar olmuştur.

2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkilerine rağmen Türkiye'nin Kırgızistan'a toplam ihracatının 417 milyon dolar olduğu ve Kırgızistan'dan ithalatının ise 91.1 milyon dolara seviyesinde gerçekleştiği ve dış ticaret hacmi 508.1 milyon dolar olmuştur. 2021 yılında ekonomik toparlanma sürecinde Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı 749 milyon dolara, ithalatı ise 86 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 835 milyon dolara ulaşmıştır. Bu dönemde dış ticaret fazlası 663 milyon dolar olarak kaydedilmiştir.

2000-2021 yılları arasında Türkiye ile Kırgızistan arasındaki dış ticaret ilişkileri, iki ülkenin ekonomik bağlarının güçlenmesini ve ticaret hacminin sürekli artmasını sağlamıştır. Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı genel olarak artış göstermiş ve dış ticaret fazlası sürekli olarak Türkiye lehine gerçekleşmiştir. Bu dönemde uygulanan ekonomik politikalar ve küresel ekonomik koşullar, Türkiye'nin Kırgızistan ile olan ticaret ilişkilerinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur (DEİK, Kırgızistan, 2022).

2.2.4. Özbekistan

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Özbekistan, 1 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Diğer ülkelerde olduğu gibi bağımsızlık süreci, ülkede yapısal değişimleri de beraberinde getirmiştir. Özbekistan'ın coğrafi yapısı, doğal kaynakları ve stratejik konumu, bu dönüşüm sürecinin önemli bir aktörü olarak rol üstlenmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan ettikten sonra, ilk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov liderliğinde hızlı bir geçiş süreci yaşamıştır (Özey, 2011). Kerimov, 1991 yılından 2016 yılına kadar ülkeyi yönetmiş ve Özbekistan'ın siyasi ve ekonomik yapısının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Kerimov'un yönetimi altında ülke piyasa ekonomisine geçişte çeşitli zorluklarla karşılaşmış, ancak siyasi istikrarın sağlanması ile birlikte bu zorlukların da aşılması yönünde amaçlar oluşturulmuştur (Somuncuoğlu, 2002).

İslam Kerimov'un 2016 yılında vefat etmesinin ardından, Şevket Mirziyoyev devlet başkanı olarak göreve gelmiştir. Mirziyoyev'in yönetimi, ekonomik reformların hızlandırılması ve dışa açılma politikaları ile karakterize edilmiştir. Bu

dönemde, Özbekistan ekonomisinin çeşitlendirilmesi, yatırım ortamının iyileştirilmesi ve uluslararası işbirliklerinin artırılması hedeflenmiştir.Özbekistan, Orta Asya'nın merkezinde konumlanmış bir ülke olup kuzeyinde Kazakistan, doğusunda Kırgızistan, güneydoğusunda Tacikistan, güneyinde Afganistan ve batısında Türkmenistan ile komşudur. Ülkenin yüzölçümü yaklaşık 448.978 kilometrekaredir ve başkenti Taşkent'tir (KTO, 2018).

Özbekistan'ın coğrafi yapısı çeşitlilik göstermektedir. Ülkenin büyük bir kısmı geniş çöl ve yarı çöl alanları ile kaplıdır. Kızılkum Çölü, ülkenin batısında yer alır ve önemli bir doğal bölgedir. Ayrıca, ülkenin doğusunda Tanrı Dağları uzanır ve bu dağlar, Özbekistan'ın iklimini ve tarımsal faaliyetlerini etkiler. Amu Derya ve Siriderya nehirleri, ülkenin en önemli su kaynaklarıdır ve tarım arazilerinin sulanmasında kritik rol oynar.Özbekistan'ın iklimi karasal özellikler taşıdığı için kışları soğuk ve kuru, yazları ise sıcak ve kurak geçmektedir. Bu iklim yapısı, tarım ve su kaynaklarının yönetiminde doğrudan etkiye sahiptir. Pamuk üretimi, Özbekistan'ın en önemli tarımsal faaliyetlerinden biridir ve ülke dünyanın önde gelen pamuk üreticileri arasındadır (İTO, 2002).

2.2.4.1. Özbekistan Ekonomisi Makro Ekonomik Profili

Özbekistan, doğal kaynaklar bakımından zengin rezervlere sahip bir ülke olup, doğal gaz, petrol, altın, uranyum ve çeşitli mineraller, ülkenin en önemli doğal kaynakları arasındadır. Altın üretimi, özellikle Navoi Madencilik ve Metalurji Kombinatı tarafından gerçekleştirilir ve Özbekistan'ı dünyanın önde gelen altın üreticileri arasına sokar. Ayrıca, doğal gaz üretimi de önemli bir ekonomik faaliyettir ve ülkenin enerji ihtiyacını karşılamada büyük rol oynamaktadır.Bağımsızlık sonrası dönemde, Özbekistan hükümeti ekonomik reformlar ve özelleştirme politikaları uygulamaya çalışmıştır. Ancak, Kerimov döneminde uygulanan merkeziyetçi ekonomi politikaları, piyasa ekonomisine geçişi yavaşlatmıştır. Mirziyoyev döneminde ise ekonomik reformlar hızlanmış ve yabancı yatırımları çekmek için çeşitli teşvikler sunulmuştur. Özellikle tarım, enerji ve madencilik sektörlerinde yapılan yatırımlar, Özbekistan ekonomisinin büyümesini desteklemiştir (Pomfret ve Pomfret, 2019).

Tablo 23'de bağımsızlık sonrası Özbekistan'ın makroekonomik gelişim seyrine ilişkin verilere yer verilmiştir.

Tablo 23: Özbekistan'ın Makro Ekonomik Göstergeleri (1991-2021)

Yıl	GSYİH (Milyar \$)	Büyüme (%)	Kişi Başı Milli Gelir (\$)	Enflasyon (%)	İşsizlik (%)
1991	13.91	-0,50	659	-	10,80
1992	12.80	-11,20	604	-	10,60
1993	13.11	-2,30	598	534,11	10,80
1994	12.82	-5,20	577	1.568,0	10,80
1995	13.30	-0,90	586	304,51	10,80
1996	13.90	1,70	601	53,90	11,00
1997	14.71	5,20	624	70,80	11,10
1998	14.91	4,30	624	28,92	11,10
1999	17.11	4,30	703	29,10	11,00
2000	13.70	3,80	559	25,02	11,00
2001	11.41	4,20	457	27,22	11,00
2002	9.60	4,00	384	27,20	11,00
2003	10.11	4,20	397	11,50	11,00
2004	12.00	7,70	466	6,60	11,00
2005	14.31	7,00	547	10,01	11,00
2006	17.02	7,30	643	14,20	11,00
2007	22.31	9,50	831	12,22	11,10
2008	27.90	9,00	1,024	12,72	11,10
2009	32.80	8,10	1,182	14,01	11,00
2010	39.31	8,50	1,378	9,30	11,00
2011	45.30	8,30	1,545	12,80	11,00
2012	51.11	8,20	1,72	12,02	10,80
2013	56.71	8,00	1,879	11,12	10,60
2014	62.64	8,10	2,037	11,01	10,60
2015	86.20	7,20	2,742	10,01	9,90
2016	86.11	5,90	2,792	12,21	10,10
2017	62.10	4,40	2,472	11,21	9,20
2018	52.60	5,40	2,112	12,01	11,20
2019	59.90	5,70	1,872	11,10	10,80
2020	59.91	1,90	1,742	11,00	9,80
2021	69.21	7,40	1,962	10,72	8,20

Kaynak: WorldBank, 2022

Özbekistan, 1 Eylül 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan ettikten sonra önemli makroekonomik dönüşümler ve gelişmeler yaşamıştır. Bu süreçte ülke, piyasa ekonomisine geçiş, ekonomik krizler ve yapısal reformlarla şekillenen bir ekonomik yapı inşa etmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Özbekistan, Sovyetler Birliği'nden kalan merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. 1991 yılı Gayri Safi

Yurtiçi Hasılası (GSYİH) 13,91 milyar dolar olarak kaydedilmiş ve kişi başı milli gelir 659 dolar seviyesindeydi. İlk yıllarda ekonomik büyüme negatif seyretmiş, enflasyon oranları hızla yükselmiş ve ekonomik istikrarsızlık artmıştır.

1994 yılında enflasyon %1.568 gibi çok yüksek bir seviyeye ulaşmış ve ekonomik daralma yaşanmıştır. Bu dönemde, hükümet piyasa ekonomisine geçişi hızlandırmak için özelleştirme programları ve yapısal reformlar uygulamaya başlamıştır. Ancak, İslam Kerimov yönetimindeki merkeziyetçi ekonomi politikaları, reform sürecini yavaşlatmıştır. 1996 yılına gelindiğinde enflasyon %53.90'e düşmüş, ancak ekonomik büyüme yavaş seyretmiştir.

2000'li yılların başında Özbekistan, ekonomik reformları sürdürmüş ve ekonomik büyüme hızlanmıştır. 2000 yılında GSYİH 13,70 milyar dolar olarak kaydedilmiş ve kişi başı milli gelir 559 dolar seviyesine yükselmiştir. Enflasyon oranı ise %25.02 olarak gerçekleşmiştir. 2005 yılına gelindiğinde GSYİH 14.31 milyar dolara, kişi başı milli gelirse 547 dolara yükselmiştir. Bu dönemde büyüme oranı %7, enflasyon ise %10.01 seviyesinde gerçekleşmiştir.

2000'li yılların ortalarında, hükümet ekonomik ve siyasi istikrarı sağlamak için reformlara devam etmiştir. 2007 yılında GSYİH %9.5 oranında büyümüş ve kişi başı milli gelir 831 dolar seviyesine ulaşmıştır. Bu dönemde, tarım, enerji ve madencilik sektörlerinde yapılan yatırımlar, ekonomik büyümeyi desteklemiştir. 2008 küresel finansal krizi Özbekistan'ı nispeten daha az etkilemiş, ancak büyüme oranı %9 seviyesine düşmüştür. 2010'lu yılların başında Özbekistan, ekonomik reformları hızlandırmış ve büyümeyi sürdürmek amacıyla çeşitli politikalar uygulamıştır. 2010 yılında GSYİH 39,31 milyar dolar, kişi başı milli gelirse 1.378 dolar olarak gerçekleşmiştir. Enflasyon oranı %9.30 olarak kaydedilmiştir. 2015 yılına gelindiğinde GSYİH 86.20 milyar dolar, kişi başı milli gelirse 2.742 dolar seviyesine yükselmiştir. Bu dönemde büyüme oranı %7.20, enflasyon ise %10.01 seviyesinde gerçekleşmiştir.

İslam Kerimov'un 2016 yılında vefat etmesinin ardından, Şevket Mirziyoyev'in devlet başkanlığına gelmesiyle birlikte, ekonomik reformlar hız

kazanmıştır. Mirziyoyev yönetiminde Özbekistan, yabancı yatırımları çekmek, yatırım ortamını iyileştirmek ve ekonomik çeşitlenmeyi teşvik etmek için kapsamlı reformlar başlatmıştır. 2020 yılında, Özbekistan ekonomisi %1,90 oranında büyümüş ve kişi başı milli gelir 1.742 dolar olarak gerçekleşmiştir. 2021 yılında ekonomik toparlanma süreci hızlanmış ve GSYİH %7.40 oranında büyüyerek 69.21 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Kişi başı milli gelirse 1.962 dolar olarak kaydedilmiştir. Enflasyon oranı ise %10.72 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde, Özbekistan'ın ekonomik reformları ve dışa açılma politikaları, ülkenin ekonomik büyümesini ve istikrarını desteklemiştir.

Tablo 24 Özbekistan'ın 1996-2021arası döneme ilişkin dış ticaret seyrini ortaya koymaktadır.

Tablo 24: Özbekistan'ın Dış Ticaretinin Gelişimi: 1996-2021 (Milyon \$)

YILLAR	IHRACAT(X)	ITHALAT(M)	HACIM(X+M)	DENGE(X-M)
1996	3.863	4.769	8.632	-906
1997	3.988	4.426	8.414	-438
1998	3.373	3.419	6.792	-46
1999	3.100	3.146	6.246	-46
2000	3.384	2.963	6.347	421
2001	3.012	3.154	6.166	-142
2002	2.986	2.845	5.831	141
2003	3.776	3.099	6.875	677
2004	4.838	3.930	8.768	908
2005	5.417	4.103	9.520	1.314
2006	6.327	5.365	11.692	962
2007	8.852	8.153	17.005	699
2008	12.159	11.395	23.554	764
2009	11.680	11.700	23.380	-20
2010	12.453	11.217	23.670	1.236
2011	14.994	14.163	29.157	831
2012	14.166	16.835	31.001	-2.669
2013	15.346	17.823	33.169	-2.477
2014	14.664	17.103	31.767	-2.439
2015	13.032	12.029	25.061	1.003
2016	12.553	12.334	24.887	219
2017	13.326	11.851	25.177	1.475
2018	15.867	14.797	30.664	1.070
2019	15.039	17.469	32.508	-2.430
2020	16.219	18.456	34.675	-2.237
2021	15.537	17.737	33.274	-2.200

Kaynak: DEİK, Özbekistan; KTO, 2022

Özbekistan'ın 1996-2021 yılları arasındaki dış ticaret performansı, ülkenin ekonomik yapısındaki dönüşümleri ve küresel ekonomik koşulların etkilerini yansıtmaktadır. Bu dönemde ihracat, ithalat, dış ticaret dengesi ve ticaret hacmi gibi makroekonomik göstergeler, Özbekistan'ın ekonomik politikalarının ve uygulamalarının bir sonucudur. Bağımsızlığın ilk yıllarında Özbekistan, Sovyetler Birliği'nden kalan merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. 1996 yılında Özbekistan'ın ihracatı 3.863 milyon dolar, ithalatı ise 4.769 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 8.632 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret dengesi 906 milyon dolar açık vermiştir. 1997 yılında ihracat 3.988 milyon dolara yükselirken, ithalat 4.426 milyon dolar olarak kaydedilmiştir ve dış ticaret açığı 438 milyon dolar olmuştur.

1998 yılında Rusya'nın ekonomik krizinin etkisiyle ihracat 3.373 milyon dolara gerilemiş, ithalat ise 3.419 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde dış ticaret açığı 46 milyon dolar, ticaret hacmi ise 6.792 milyon dolar olmuştur. 1999 yılında ihracat 3.100 milyon dolar, ithalat 3.146 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret açığı 46 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2000'li yılların başında Özbekistan, ekonomik reformları sürdürmüş ve dış ticaret hacmini artırmaya başlamıştır. 2000 yılında ihracat 3.384 milyon dolar, ithalat ise 2.963 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret fazlası 421 milyon dolar olmuştur. 2003 yılında ihracat 3.776 milyon dolara, ithalat ise 3.099 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret fazlası 677 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde ticaret hacmi 6.875 milyon dolara ulaşmıştır (Pomfret ve Pomfret, 2019).

2004-2008 yılları arasında, Özbekistan'ın ihracatı hızla artmıştır. 2008 yılında ihracat 12.159 milyon dolar, ithalat ise 11.395 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret fazlası 764 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde ticaret hacmi 23.554 milyon dolara ulaşmıştır. 2009 yılında küresel finansal kriz sonrası toparlanma sürecinde ihracat 11.680 milyon dolar, ithalat ise 11.700 milyon dolar olmuştur ve dış ticaret açığı 20 milyon dolar olmuştur.

2010 yılında Özbekistan'ın ihracatı 12.453 milyon dolar, ithalatı ise 11.217 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 23.670 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret

fazlası ise 1.237 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2011 yılında ihracat 14.994 milyon dolara, ithalat ise 14.163 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 29.157 milyon dolara ulaşmıştır. Bu dönemde dış ticaret fazlası 831 milyon dolar olmuştur.

2012-2014 yılları arasında, Özbekistan'ın dış ticaret dengesi olumsuz seyretmiştir. 2012 yılında ihracat 14.166 milyon dolar, ithalat 16.835 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret açığı 2.669 milyon dolar olmuştur. 2014 yılında ise ihracat 14.664 milyon dolar, ithalat 17.103 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret açığı 2.439 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde ticaret hacmi 31.767 milyon dolar olmuştur.

2015-2016 yıllarında, Özbekistan'ın dış ticaret dengesi toparlanma göstermiştir. 2015 yılında ihracat 13.032 milyon dolar, ithalat ise 12.029 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret fazlası 1.003 milyon dolar olmuştur. 2016 yılında ise ihracat 12.553 milyon dolara, ithalat ise 12.334 milyon dolara gerilemiş ve dış ticaret fazlası 219 milyon dolar olmuştur.

2017 yılında Özbekistan'ın ihracatı 13.326 milyon dolar, ithalatı ise 11.851 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 25.177 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret fazlası 1.475 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2018 yılında ihracat 15.867 milyon dolara, ithalat ise 14.797 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret fazlası 1.070 milyon dolar olmuştur.

2019-2021 yılları arasında, Özbekistan'ın dış ticaret dengesi tekrar açığa dönüşmüştür. 2019 yılında ihracat 15.039 milyon dolar, ithalat ise 17.469 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret açığı 2.430 milyon dolar olmuştur. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkilerine rağmen ihracat 16.219 milyon dolar, ithalat ise 18.456 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret açığı 2.237 milyon dolar olmuştur. 2021 yılında ise ihracat 15.537 milyon dolar, ithalat 17.737 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret açığı 2.200 milyon dolar olmuştur.

2.2.4.2. Özbekistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Diğer Türk Cumhuriyetlerde olduğu gibi Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1991 yılında bağımsızlığını kazanmış olan Özbekistan Cumhuriyeti'ni ilk olarak Türkiye tanımış ve o tarihten bu yana bu iki ülke arasındaki ilişkiler siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda sürekli gelişen bir seyir izlemiştir (KTO, Özbekistan, 2021).

Türkiye ile Özbekistan arasındaki ticaret hacmi, yıllar içinde istikrarlı bir şekilde artmıştır. 2020 itibarıyla, iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi yaklaşık 2 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatı, başta makine ve ekipmanlar, tekstil ürünleri, gıda ürünleri ve kimyasallar olmak üzere geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Özbekistan'ın Türkiye'ye ihracatı ise genellikle pamuk, tekstil hammaddeleri, bakliyat ve mineral ürünlerden oluşmaktadır (TUIK, 2021).

Türk yatırımcılar, Özbekistan'da çeşitli sektörlerde önemli yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bu yatırımlar özellikle inşaat, enerji, tarım ve hizmet sektörlerinde yoğunlaşmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren Türk inşaat firmaları, Özbekistan'da birçok önemli projeye imza atmış olup, alışveriş merkezleri, konut projeleri ve altyapı projeleri gibi çeşitli alanlarda faaliyet göstermiştir. Ayrıca, Türk enerji şirketleri, Özbekistan'ın enerji altyapısını geliştirmek üzere çeşitli projelerde yer almaktadır (TC Ticaret Bakanlığı, 2021).

Özbek yatırımcılar da Türkiye'de çeşitli yatırımlar yapmaktadır. Özbekistan'dan gelen yatırımcılar, Türkiye'deki turizm, gayrimenkul ve tarım sektörlerinde faaliyet göstermektedir. Bu yatırımlar, iki ülke arasındaki ekonomik bağları güçlendirmekte ve karşılıklı işbirliğini teşvik etmektedir (Uzbekistan Investment Development Agency, 2020).

Enerji sektörü, Türkiye ile Özbekistan arasındaki ekonomik ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Özbekistan, zengin doğal gaz ve mineral kaynaklarına sahip olup, Türkiye'nin enerji ithalatında stratejik bir rol oynamaktadır. İki ülke arasında enerji alanında işbirliğini artırmak amacıyla çeşitli anlaşmalar

imzalanmıştır. Bu işbirlikleri, enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve taşınmasında ortak projeler yürütülmesini içermektedir (EIA, 2021).

Türkiye ile Özbekistan arasında imzalanan çeşitli ekonomik ve ticari işbirliği anlaşmaları, iki ülke arasındaki ticaretin ve yatırımların artırılmasına katkı sağlamaktadır. 1996 yılında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, bu bağlamda önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, 2017 yılında imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğini daha da derinleştirmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türkiye ve Özbekistan arasındaki ekonomik ilişkiler, gelecekte daha da derinleşme potansiyeline sahiptir. Özbekistan'ın ekonomik kalkınma hedefleri ve Türkiye'nin bölgesel işbirliği politikaları çerçevesinde iki ülke, ticaret, yatırım ve enerji gibi çeşitli alanlarda işbirliğini artırmayı hedeflemektedir. Özellikle, altyapı projeleri, yenilenebilir enerji ve teknoloji alanlarında yeni işbirliği fırsatları bulunmaktadır (Uzbekistan 2030 Development Strategy, 2021).

Tablo 25: Türkiye-Özbekistan Dış Ticareti (2000-2021/Milyon \$)

YILLAR	IHRACAT	ITHALAT	HACIM	DENGE
2000	83,80	87,01	170,8	-3,2
2001	90,90	37,30	128,2	53,6
2002	94,90	76,52	171,4	18,4
2003	139,60	100,71	240,3	38,9
2004	146,40	179,90	326,3	-33,5
2005	152,30	262,70	415,0	-110,4
2006	177,20	417,01	594,2	-239,8
2007	227,00	615,10	842,1	-388,1
2008	338,41	582,10	920,5	-243,7
2009	281,31	414,41	695,7	-133,1
2010	283,93	862,71	1.146,6	-578,8
2011	355,82	942,20	1.298,0	-586,4
2012	451,34	814,61	1.266,0	-363,3
2013	563,80	816,71	1.380,5	-252,9
2014	604,30	782,00	1.386,3	-177,7
2015	489,91	712,81	1.202,7	-222,9
2016	702,20	812,30	1.514,5	-110,1
2017	704,83	1.260,61	1.965,4	-555,8
2018	776,70	1.339,10	2.115,8	-562,4
2019	872,11	1.212,51	2.084,6	-340,4
2020	984,74	1.214,61	2.199,4	-229,9
2021	1.025,32	1.179,90	2.205,2	-154,6

Kaynak: TÜİK, 2022

Tablo 25 verilerinden hareketle, 2000 yılı için Türkiye'nin Özbekistan'a toplam ihracatı 83,80 milyon dolar olurken ithalatı da 87,01 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. Dış ticaret hacmi 170,8 milyon dolar iken, dış ticaret dengesi 3,2 milyon dolar açık vermiştir. 2001 yılında Türkiye'nin ihracatı 90.90 milyon dolara, ithalatı ise 37.30 milyon dolara düşmüş ve dış ticaret dengesi 53,6 milyon dolar fazla vermiştir. Bu dönemde, ekonomik krizler ve küresel piyasalardaki belirsizlikler ticaret hacminde dalgalanmalara neden olmuştur.

2002-2003 yıllarında Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatı ve ithalatı artış göstermiştir. 2002 yılında ihracat 94.90 milyon dolar, ithalat ise 76,52 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 171.4 milyon dolar olmuştur. 2003 yılında ise ihracat 139,60 milyon dolar, ithalat 100,71 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret dengesi 38,9 milyon dolar fazla vermiştir. Bu dönemde, Türkiye'nin Özbekistan ile ticaret hacmi istikrarlı bir şekilde artmıştır.

2004-2006 yılları arasında, Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatı ve ithalatı hızla artmıştır. 2004 yılında ihracat 146,40 milyon dolar, ithalat ise 179,90 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret açığı 33,5 milyon dolar olmuştur. 2006 yılında ihracat 177.20 milyon dolar, ithalat ise 417,01 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret açığı 239,8 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde, ithalatın ihracattan daha hızlı artması nedeniyle dış ticaret açığı büyümüştür.

2010'da ise Türkiye Özbekistan'a toplam 283,93 milyon dolar tutarında ihracat gerçekleştirmiş ve aynı yıl Özbekistan'dan 862,71 milyon dolara ithalat yapmıştır. Bunlara bağlı olarak dış ticaret hacmi 1.146,6 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret açığı ise 578,8 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2011 yılında ihracat 355,82 milyon dolara, ithalat ise 942,20 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 1.298,0 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde, Türkiye'nin Özbekistan ile olan dış ticaret açığı sürekli olarak artmıştır.

2012-2014 yılları arasında, Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatı ve ithalatı yüksek seviyelerde seyretmiştir. 2013 yılında ihracat 563,80 milyon dolar, ithalat ise 816,71 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 1.380,5 milyon dolar olmuştur.

Dış ticaret açığı ise 252,9 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2014 yılında ise ihracat 604,30 milyon dolar, ithalat 782,0 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret açığı 177,7 milyon dolar olmuştur.

2015 yılında Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatı 489,91 milyon dolar, ithalatı ise 712,81 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 1.202,7 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret açığı 222,9 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2016-2018 yılları arasında, Türkiye'nin Özbekistan ile olan ticaret hacmi sürekli artmış ve 2018 yılında ihracat 776,70 milyon dolar, ithalat ise 1.339,10 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret açığı 562,4 milyon dolar olarak kaydedilmiştir.

2019-2021 yıllarında Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatı ve ithalatı artmaya devam etmiştir. 2019 yılında ihracat 872,11 milyon dolar, ithalat ise 1.212,51 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 2.084,6 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret açığı ise 340,4 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkilerine rağmen ihracat 984,74 milyon dolar, ithalat ise 1.214,61 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret açığı 229,9 milyon dolar olmuştur. 2021 yılında ise ihracat 1.025,32 milyon dolar, ithalat 1.179,90 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret açığı 154,6 milyon dolar olmuştur.

2.2.5. Türkmenistan

Sovyetler Birliği'nin dağılma süreciyle birlikte, Ekim 1991 tarihinde yapılan bağımsızlık referandumunda oy çokluğuyla bağımsızlık kararı onaylanmıştır. Bununla birlikte, 27 Ekim 1991 tarihinde Türkmenistan bağımsızlığını resmi olarak ilan etmiş ve 1985-1991 döneminde Komünist Parti genel sekreterliği görevini yürüten Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşı), 1992 seçimlerinde tek aday olarak devlet başkanlığına seçilmiştir. 1994'te yapılan halk oylamasıyla görev süresi 2002'ye kadar uzatılmış ve bu süreç içerisinde 1999'da Türkmenistan meclisi Türkembaşı'nı "ömür boyut başkan" olarak ilan etmiştir (Turan, 2006). Ancak, Niyazov'un 21 Aralık 2006'da ölmesiyle birlikte 2007 yılında yapılan başkanlık seçimlerinde Gurbanguli Berdimuhammedov devlet başkanı seçilmiştir (DEİK, Türkmenistan, 2021). 19 Mart 2022 itibarıyla da yeni devlet başkanı olarak Serdar

Kurbankuluyevich Berdimuhammedov atanmış olup, halen görevini sürdürmektedir. Toplam 488.100 km² yüzölçümüne sahip olan Türkmenistan'ın kuzeydoğusunda Özbekistan, güneydoğusunda İran, batıda Hazar Denizi ve kuzeybatıda Kazakistan yer almaktadır (Özey, 2011).

2.2.5.1. Türkmenistan Ekonomisinin Makro Ekonomik Görünümü

Türkmenistan, 27 Ekim 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan etmiş olan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden bir diğeri olup Türkmenistan'ın bağımsızlık süreci, siyasi, ekonomik ve sosyal yapısında köklü değişimleri de beraberinde getirmiş, makroekonomik gelişim süreci, yeniden kuruluşa bağlı olarak zaruret arz eden önemli reformlar ve yapısal değişikliklerle şekillenmiştir (Adana Ticaret Odası, Türkmenistan, 2021).

Bağımsızlığın ardından Türkmenistan, ilk Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'un liderliğinde hızlı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Niyazov, Türkmenistan'ın ekonomik ve siyasi yapısının yeniden şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. İlk yıllarda, merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçişte zorluklarla karşılaşmış ve ekonomi ciddi daralmalar yaşamıştır. 1990'lı yıllarda Türkmenistan ekonomisi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra büyük bir belirsizlik dönemi yaşamıştır. 1993 yılında Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) %1,50 daralma sergilemiş, enflasyon ise %1.134 seviyelerine ulaşmıştır (Adana Ticaret Odası, 2021). Bu dönemde temel ekonomik reformlar ve yapısal değişiklikler uygulamaya konulmuştur (Cesar, 2007). 2000'li yılların başında Türkmenistan, enerji sektöründe önemli atılımlar yapmıştır. Doğal gaz ve petrol üretimi, ülke ekonomisinin temel itici gücü haline gelmiştir. 2000 yılında GSYİH 2,90 milyar dolar olarak kaydedilmiş ve kişi başı milli gelir 646 dolar seviyesine ulaşmıştır. Bu dönemde enflasyon %23 seviyelerinde gerçekleşmiştir (Pomfret ve Pomfret, 2019).

2006 yılında Saparmurat Niyazov'un vefatının ardından, Gurbanguly Berdimuhamedow devlet başkanı olarak göreve gelmiş ve ekonomik reformlar hızlanmıştır. 2010 yılında GSYİH 22,10 milyar dolara, kişi başı milli gelirse 4.393

dolara yükselmiştir. Bu dönemde Türkmenistan, doğal gaz ihracatını artırmış ve ekonomisini çeşitlendirme çabalarına ağırlık vermiştir. Enflasyon oranı ise %0,33 seviyelerine düşmüştür. 2010'lu yıllarda Türkmenistan, ekonomik çeşitlenme ve sürdürülebilir büyüme hedefleri doğrultusunda önemli adımlar atmıştır. 2012 yılında GSYİH 35,20 milyar dolar, kişi başı milli gelirse 6.798 dolar olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde yapılan yatırımlar, ekonomik büyümeyi desteklemiştir. Türkmenistan, enerji ihracatına dayalı büyüme modelini sürdürürken, aynı zamanda altyapı projelerine ve sanayi yatırımlarına da ağırlık vermiştir. 2015 yılında GSYİH 435,80 milyar dolara, kişi başı milli gelirse 7.031 dolara ulaşmıştır. Enflasyon oranı ise %6 seviyelerinde gerçekleşmiştir (Asian Development Outlook, 2021).

2016-2020 yılları arasında, Türkmenistan ekonomisi büyümeye devam etmiş, ancak küresel ekonomik dalgalanmalar ve enerji fiyatlarındaki düşüşler nedeniyle büyüme oranları dalgalı seyretmiştir. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisiyle ekonomik büyüme yavaşlamış, ancak hükümetin aldığı önlemler ve mali teşvikler sayesinde toparlanma süreci hızlanmıştır. 2021 yılında GSYİH 50 milyar dolara, kişi başı milli gelirse 7.317 dolara yükselmiştir. Enflasyon oranı ise %8.4 seviyelerinde kalmıştır (World Bank, Turkmenistan, 2021).

Tablo 26: Türkmenistan Makro Ekonomik Profili 1991-2021 (Milyon \$)

YILLAR	GSYİH	BÜYÜME (%)	KİŞİ BAŞI MİLLİ GELİR (\$)	ENFLASYON (%)	İŞSİZLİK (%)
1991	3,20	-4,60	848	103	10,80
1992	3,20	-15,00	825	3,100	10,60
1993	3,20	1,50	797	1,134	10,60
1994	2,60	-17,30	626	952	10,60
1995	2,50	-7,20	593	706	10,60
1996	2,40	6,70	558	1,014	10,80
1997	2,50	-11,40	566	62	10,80
1998	2,60	7,10	593	18	11,00
1999	2,40	16,50	551	23	11,00
2000	2,90	5,50	646	23	11,00
2001	3,50	4,30	777	32	11,00
2002	4,50	0,30	970	25,1	11,00
2003	6,00	3,30	1.287	27,1	11,00
2004	6,80	5,00	1.456	18	11,00
2005	8,10	13,00	1.707	7	11,00
2006	10,20	10,90	2.141	12	11,00

2007	12,70	11,10	2.607	9	11,00
2008	19,30	14,70	3.919	60	11,00
2009	20,20	6,10	4.060	10	10,80
2010	22,10	9,20	4.393	0.33	10,80
2011	29,20	14,70	5.725	15	10,80
2012	35,20	11,10	6.798	8	10,80
2013	41,00	10,20	7.987	6	10,60
2014	47,90	10,30	9.032	5.9	10,50
2015	35.80	6,50	7.031	6.0	4,10
2016	36.20	6,20	6.831	5.8	4,10
2017	37.90	6,50	6.381	6.1	4,10
2018	40.80	6,20	6.741	8.2	4,10
2019	45.20	6,30	7.221	9.7	4,10
2020	48.10	6,50	6.885	8.6	4,10
2021	-	-	7.317	8.4	4,10

Kaynak: WorldBank, 2022

Diğer taraftan Türkmenistan, enerji ihracatçısı olarak önemli bir konumda yer almanın yanı sıra tarımsal ihracatta da özellikle Türkiye'nin pamuk hammadde tedarikçisi olarak önemli bir konumda bulunmaktadır. Ülkenin dış ticaretine ilişkin olarak Tablo 27 ile 1996-2021 yılları arasındaki dış gelişimine yönelik veriler sunulmuştur.

Tablo 27: Türkmenistan Dış Ticaretinin Gelişimi (1996-2021/Milyon \$)

YILLAR	IHRACAT(X)	ITHALAT(M)	DENGE(X-M)	HACIM(X+M)
1996	1.775	1.797	3.571	-21
1997	1.046	1.682	2.727	-635
1998	852	1.848	2.699	-995
1999	1.376	2.049	3.424	-672
2000	2.775	2.354	5.128	422
2001	2.878	2.720	5.597	159
2002	3.082	2.386	5.467	697
2003	3.725	3.387	7.111	339
2004	4.217	4.074	8.290	144
2005	5.272	3.875	9.146	1.398
2006	7.513	3.592	11.104	3.922
2007	9.549	4.904	14.452	4.646
2008	12.346	7.784	20.129	4.563
2009	15.080	9.148	24.227	5.933
2010	17.235	10.046	27.280	7.190
2011	21.837	12.728	34.564	9.110
2012	25.762	15.614	41.375	10.149
2013	21.204	18.410	39.613	2.795
2014	21.696	19.097	40.792	2.600
2015	22.750	18.898	41.647	3.853
2016	24.992	18.615	43.606	6.378
2017	27.028	19.927	46.954	7.102
2018	29.825	22.807	52.631	7.019

2019	32.559	24.171	56.729	8.389
2020	34.714	25.069	59.782	9.646
2021	39.316	27.751	67.066	11.566

Kaynak: WITS, Türkmenistan; DEİK

Türkmenistan, bağımsızlığını kazandıktan sonra dış ticaretinde önemli değişimler ve gelişmeler yaşamıştır. 1996-2021 yılları arasındaki dış ticaret performansı, ülkenin ekonomik yapısındaki dönüşümleri ve küresel ekonomik koşulların etkilerini yansıtmaktadır. Bu dönemde ihracat, ithalat, dış ticaret dengesi ve ticaret hacmi gibi temel göstergeler, Türkmenistan'ın ekonomik politikalarının ve uygulamalarının bir sonucudur. Aşağıdaki analiz, Türkmenistan'ın dış ticaret gelişimini bu göstergeler üzerinden değerlendirirken, dönemsel değişimleri ve etkileyen faktörleri de dikkate almaktadır.

Bağımsızlığının ilk yıllarında piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. 1996 yılında Türkmenistan'ın ihracatı 1.775 milyon dolar, ithalatı ise 1.797 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 3.571 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret dengesi 21 milyon dolar açık vermiştir. 1997 yılında ihracat 1.046 milyon dolara, ithalat ise 1.682 milyon dolara düşmüş ve dış ticaret açığı 635 milyon dolar olmuştur.

1998 yılında Rusya'nın ekonomik krizinin etkisiyle ihracat 852 milyon dolara gerilemiş, ithalat ise 1.848 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde dış ticaret açığı 995 milyon dolar, ticaret hacmi ise 2.699 milyon dolar olmuştur. 1999 yılında ihracat 1.376 milyon dolar, ithalat ise 2.049 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret açığı 672 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde Türkmenistan'ın dış ticaret açığı artarak devam etmiştir.

2000'li yılların başında Türkmenistan, enerji sektöründe önemli atılımlar yapmıştır. 2000 yılında ihracat 2.775 milyon dolar, ithalat ise 2.354 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret fazlası 422 milyon dolar olmuştur. 2003 yılında ihracat 3.725 milyon dolara, ithalat ise 3.387 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret fazlası 339 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde ticaret hacmi 7.111 milyon dolara ulaşmıştır. 2004-2008 yılları arasında, Türkmenistan'ın ihracatı hızla artmıştır. 2008 yılında ihracat 12.346 milyon dolar, ithalat ise 7.784 milyon dolar olarak

kaydedilmiş ve dış ticaret fazlası 4.563 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde ticaret hacmi 20.129 milyon dolara ulaşmıştır. 2009 yılında küresel finansal kriz sonrası toparlanma sürecinde ihracat 15.080 milyon dolar, ithalat ise 9.148 milyon dolar olmuştur ve dış ticaret fazlası 5.933 milyon dolar olmuştur.

2010 yılında Türkmenistan'ın ihracatı 17.235 milyon dolar, ithalatı ise 10.046 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 27.280 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret fazlası ise 7.190 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. 2011 yılında ihracat 21.837 milyon dolara, ithalat ise 12.728 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 34.564 milyon dolara ulaşmıştır. Bu dönemde dış ticaret fazlası 9.110 milyon dolar olmuştur. 2012-2014 yılları arasında, Türkmenistan'ın dış ticaret fazlası olumsuz seyretnmiştir. 2012 yılında ihracat 25.762 milyon dolar, ithalat 15.614 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret fazlası 10.149 milyon dolar olmuştur. 2014 yılında ise ihracat 21.696 milyon dolar, ithalat 19.097 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret fazlası 2.600 milyon dolara ulaşmıştır. Bu dönemde ticaret hacmi 40.792 milyon dolar olmuştur.

2015-2020 yıllarında, Türkmenistan'ın dış ticaret fazlası sürekli olarak artmıştır. 2015 yılında ihracat 22.750 milyon dolar, ithalat ise 18.898 milyon dolar olarak kaydedilmiş ve dış ticaret fazlası 3.853 milyon dolar olmuştur. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkilerine rağmen ihracat 34.714 milyon dolar, ithalat ise 25.069 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret fazlası 9.646 milyon dolar olmuştur. 2021 yılında Türkmenistan'ın ihracatı 39.316 milyon dolar, ithalatı ise 27.751 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret hacmi 67.066 milyon dolar olmuştur. Dış ticaret fazlası ise 11.566 milyon dolar olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde, Türkmenistan'ın enerji ihracatına dayalı büyüme modeli devam etmiş ve ekonomik toparlanma süreci hızlanmıştır.

2.2.5.2. Türkmenistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Türkiye, diğer Türk Cumhuriyetlerde olduğu gibi Sovyetlerin ardından Bağımsızlık sonrası dönemde, Türkmenistan hükümeti, pazar ekonomisine geçiş ve ekonomik reformlar için çeşitli adımlar atmış ve bu süreçte Türkiye, Türkmenistan'ı

tanıyan ve diplomatik ilişkiler kuran ilk ülkelerin başında gelmiş ve bu erken destek, iki ülke arasındaki tarihsel bağların da etkisiyle ekonomik ve ticari ilişkilerin temellerini atmıştır (Olcot, 2002).

Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ticaret hacmi, yıllar içinde istikrarlı bir şekilde artmıştır. 2020 itibarıyla, iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi yaklaşık 2 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Türkiye'nin Türkmenistan'a ihracatı, başta makine ve ekipmanlar, inşaat malzemeleri, gıda ürünleri ve tekstil ürünleri olmak üzere geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Türkmenistan'ın Türkiye'ye ihracatı ise genellikle petrol ve doğalgaz, kimyasallar, tekstil hammaddeleri ve tarım ürünlerinden oluşmaktadır (TUİK, 2021).

Türk yatırımcılar, Türkmenistan'da çeşitli sektörlerde önemli yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bu yatırımlar özellikle inşaat, enerji, tekstil ve hizmet sektörlerinde yoğunlaşmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren Türk inşaat firmaları, Türkmenistan'da birçok önemli projeye imza atmış olup, alışveriş merkezleri, konut projeleri ve altyapı projeleri gibi çeşitli alanlarda faaliyet göstermiştir. Ayrıca, Türk enerji şirketleri, Türkmenistan'ın enerji altyapısını geliştirmek üzere çeşitli projelerde yer almaktadır (T.C. Ticaret ve Ekonomi Bakanlığı, 2021).

Türkmen yatırımcılar da Türkiye'de çeşitli yatırımlar yapmaktadır. Türkmen yatırımcılar, Türkiye'deki turizm, gayrimenkul ve tarım sektörlerinde faaliyet göstermektedir. Bu yatırımlar, iki ülke arasındaki ekonomik bağları güçlendirmekte ve karşılıklı işbirliğini teşvik etmektedir (Turkmenistan Investment Development Agency, 2020).

Enerji sektörü, Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ekonomik ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Türkmenistan, zengin doğalgaz ve petrol rezervlerine sahip olup, Türkiye'nin enerji ithalatında stratejik bir rol oynamaktadır. İki ülke arasında enerji alanında işbirliğini artırmak amacıyla çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. Bu işbirlikleri, enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve taşınmasında ortak projeler yürütülmesini içermektedir (EIA, 2021).

Türkiye ile Türkmenistan arasında imzalanan çeşitli ekonomik ve ticari işbirliği anlaşmaları, iki ülke arasındaki ticaretin ve yatırımların artırılmasına katkı sağlamaktadır. 1996 yılında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, bu bağlamda önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, 2017 yılında imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğini daha da derinleştirmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türkiye ve Türkmenistan arasındaki ekonomik ilişkiler, gelecekte daha da derinleşme potansiyeline sahiptir. Türkmenistan'ın ekonomik kalkınma hedefleri ve Türkiye'nin bölgesel işbirliği politikaları çerçevesinde iki ülke, ticaret, yatırım ve enerji gibi çeşitli alanlarda işbirliğini artırmayı hedeflemektedir. Özellikle, altyapı projeleri, yenilenebilir enerji ve teknoloji alanlarında yeni işbirliği fırsatları bulunmaktadır (Türkmenistan, The Road to 2030, 2021).

Tablo 28: Türkiye-Türkmenistan Dış Ticaretinin Gelişimi: 2000-2021 (Milyon \$)

YILLAR	IHRACAT(X)	ITHALAT(M)	HACIM(X+M)	DENGE(X-M)
2000	122,2	98,9	221,1	23,3
2001	107,3	72,7	180,0	34,6
2002	112	107,3	219,3	4,7
2003	172,3	124,7	297,0	47,6
2004	216,9	176,8	393,7	40,1
2005	182,6	161,7	344,3	20,9
2006	283,3	190,9	474,2	92,4
2007	341,9	397,7	739,6	-55,8
2008	664,9	390,3	1.055,2	274,6
2009	947,7	328,5	1.276,2	619,2
2010	1.141,8	387,3	1.529,1	754,5
2011	1.495,3	393,7	1.889,0	1.101,6
2012	1.482,1	304,5	1.786,6	1.177,6
2013	1.959,5	654,8	2.614,3	1.304,7
2014	2.233,2	624,3	2.857,5	1.608,9
2015	1.859,9	558,3	2.418,2	1.301,6
2016	1.140	386	1.526	754
2017	1.493	393	1.886	1.101
2018	1.480	304	1.784	1.177
2019	1.958	654	2.611	1.304
2020	2.231	623	2.855	1.608
2021	1.858	557	2.415	1.301

Kaynak: TÜİK

Türkiye'nin Türkmenistan'a olan ihracatı 2000 yılında 122.2 milyon dolar iken, 2021 yılında 1.858 milyon dolara ulaşmıştır. Bu süre zarfında ihracat

miktarındaki artış, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin güçlendiğini ve Türkiye'nin Türkmenistan pazarında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. 2009-2014 yılları arasında ihracatın hızlı bir şekilde arttığı ve 2014 yılında en yüksek seviyeye ulaştığı görülmektedir (2.231.2 milyon dolar).

Türkmenistan'dan yapılan ithalat, 2000 yılında 98.9 milyon dolar iken, 2021 yılında 557 milyon dolara yükselmiştir. İthalat rakamlarında da benzer bir artış trendi görülmektedir, ancak ihracata kıyasla daha düşük bir artış hızı gözlenmiştir. 2007 yılında ithalatın yüksek seviyede (397.7 milyon dolar) olduğu ve bu artışın 2008-2009 yıllarında azalarak devam ettiği, ancak 2013 yılında tekrar yükseldiği dikkate değerdir.

Toplam ticaret hacmi, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin genel boyutunu yansıtmaktadır. 2000 yılında toplam ticaret hacmi 221.1 milyon dolar iken, 2021 yılında bu rakam 2.415 milyon dolara ulaşmıştır. 2008 yılından itibaren ticaret hacminde belirgin bir artış gözlemlenmektedir ve 2014 yılında ticaret hacmi en yüksek seviyesine ulaşmıştır (2.857.5 milyon dolar). Bu artış, iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğinin giderek derinleştiğini ve ticari bağların güçlendiğini göstermektedir.

Türkiye'nin Türkmenistan ile olan ticaret dengesi incelendiğinde, genel olarak Türkiye lehine olduğu görülmektedir. 2000 yılında ticaret dengesi 23.3 milyon dolar iken, 2021 yılında 1.301 milyon dolara ulaşmıştır. 2009-2015 yılları arasında Türkiye'nin ticaret dengesinde önemli bir artış olduğu dikkat çekmektedir. 2013 yılında ticaret dengesi en yüksek seviyesine ulaşarak 1.304.7 milyon dolar olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN SEÇİLMİŞ TÜRKİ CUMHURİYETLER VE ARAP ÜLKELERİYLE İHRACATI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN NEDENSELLİK ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

3.1. Literatür Özeti

Türkiye’nin ihracatı üzerine yapılan ampirik çalışmaların ürün ve ülke bağlamlarında ayrıştığı görülmektedir. Yapılan çalışmalarda, ürün veya ülke üzerine yoğunlaşmaları dikkat çekmekle birlikte ihracata yönelik olarak mukayeseli değerlendirmelerin öne çıktığı söylenebilecektir. Bu bağlamda Türkiye’nin ihracatına yönelik çalışmalar ürün ve ülkelere göre incelenmiş ve literatürde ulaşılabilen bu çalışmalar ve yöntemlerine ilişkin incelemelere bu başlık altında yer verilmiştir.

Türkiye’nin Gümrük Birliği’ne girişinden sonra Batı Avrupa’ya olan ihracatındaki yapısal değişikliklerin incelendiği çalışmada sektör bazlı olarak incelemeye gidilmiş ve ithalat yüzdesi, ihracat yüzdesi ve karşılaştırmalı üstünlük değişkenleri kullanılmıştır. Araştırmada, Türkiye ihracatında yapısal bir değişikliğin oluşması için gerekli olan adımların belirlendiği Gümrük Birliği kapsamında rekabet edebilmesi için kalifiye işgücü, ar-ge yatırımları, sanayi-akademi işbirliği, daha az bürokrasi gibi gelişmelere ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır. 1996-2000 dönemini kapsayan çalışmada bu gelişmelere bağlı olarak ihracatın ve ihracat pazarının gelişme gösterebildiğine değinilmiştir (Bilgili, 2007).

Reel döviz kuru ile ihracat ve ithalat ilişkisini inceleyen bir başka çalışmada 1989:I-2008:IV dönemini kapsayan üç aylık veriler VAR modeli kullanılarak analiz edilmiş, analiz neticesinde reel kurdaki değişimin dış ithalat ihracat dengesine etki etmediği ve ithalat kısıtlamalarının ihracatı olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Aktaş, 2010).

Ülke ve ürün grubu ilişkisinde Türkiye-Suriye dış ticaretini inceleyen bir başka araştırmada 1990-2009 dönemi değerlendirilmiştir. Araştırmada, Analizde

“Geniş Ekonomik Kategorilere Sınıflandırması (BEC)” ve “Uluslararası Standart Ticaret Sınıflandırması (SITC)” dikkate alınmak suretiyle dış ticaret karşılaştırılmış ve bunun yanı sıra iki ülke rekabetinin ölçülmesinde “Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ)” endeksi oluşturularak değerlendirmeye gidilmiştir. Yapılan bu çalışmada Türkiye'nin SITC sınıf bazında akaryakıt ve yenilmeyen hammaddeler mal grubu haricinde diğer sınıflardaki malların tümünde Suriye'ye karşı karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Sandalcılar, 2011).

Kırgızistan ile Türkiye arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin dış ticarete etkisinin incelendiği bir diğer çalışmada 1994-2014 verilerinden hareketle SITC, ve BEC'e göre mal gruplarında dış ticaretin gelişimi sektörel ve yapısal bağlamda analiz edilmiştir. BEC sınıflandırmasında Türkiye'nin Kırgızistan'la olan ticaretinde yatırım malları, hammadde ve tüketim mallarında ticaret fazlası sergilediği görülmektedir. SITC-3 sınıflandırmasında Türkiye'nin Kırgızistan'a işlenmiş mamüller, motorlu taşıt ve taşıt araçları, kimya sanayi ürünleri ihracına karşılık tarım ve işlenmiş tarımsal ürünler ithal ettiği tespit edilmiştir (İnançlı, Konak ve Ashimova, 2015).

Kura bağlı olarak Türkiye ihracatını konu edinen bir diğer çalışmada da kur oynaklığının ihracatın en büyük 20 sektörde en büyük 20 ihracat ortağına yapılan ihracatın etkileşimi panel veri ve eşbütünleşme analizleri ile incelenmiştir. Çalışma 1980-2009 dönemlerini kapsayan yıllık verilerle yürütülmüş, GARCH modeli ve FMOLS (fully modified OLS) tahminleme yaklaşımı kullanılmıştır. Araştırmada elde edilen sonuçlar, döviz kurundaki oynaklığın ihraca üzerindeki etkisinin sektörlere bağlı olarak farklılaştığını, TL'deki değer düşüşünün sanayi sektörü bakımından olumlu ihracat etkisi doğurduğu ve yabancı gelirlerin sanayi sektörü bakımından ihracat seviyesinin belirlenmesinde önemli bir role sahip olduğu ifade edilmiştir (Nazlıoğlu, 2011).

Yapılan bir çalışmada, 2005-2012 dönemine ait aylık veriler kullanılarak, Türkiye imalat sanayisinin “Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması (ISIC Rev.3)” Düzey II'ye dahil 22 sektörünün ithalat ve ihracat performansları ile reel efektif döviz kuru (REDK) arasındaki ilişkiler ekonometrik yöntemlerle detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu analizde, REDK ile bu sektörlerin ihracat ve ithalat verileri

arasındaki bağlantı Engle-Granger Eşbütünleşme analizi ve İkili Granger Nedensellik testi kullanılarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, incelenen sektörlerin 10'unda ihracat değişkenleri ve 8'inde ithalat değişkenleri REDK ile eşbütünleşik olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar, reel efektif döviz kurunun Türkiye'nin imalat sanayisi ihracatı ve ithalatı üzerinde uzun vadeli etkileri olduğunu göstermektedir. Ayrıca, analiz sonucunda 22 alt sektörden 8'inde REDK'den ihracata, 6'sında REDK'den ithalata doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir; 3 sektörde ithalattan REDK'ye, 2 sektörde ise ihracattan REDK'ye doğru nedensellik bulgusu elde edilmiştir. Sadece bir sektörde ise REDK ile ithalat arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi gözlemlenmiştir (Yıldız ve Özdamar, 2014).

İmalat sanayisinde farklı üretim teknolojilerine bağlı olarak Türkiye'nin AB pazarındaki rekabet gücünün incelendiği çalışmada gümrük birliği sonrası dönem olarak 1996-2012 yılları arası yıllık ihracat verileri kullanılmıştır. Analizlerde olarak Yoğunlaşma Oranı, İthalat-İthalat Teknoloji Kompozisyonu indeksi, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük indeksi, Marjinal Endüstri İçi Ticaret indeksi, Endüstri İçi Ticaret indeksi Sektörel Bilateral Ticaret Yoğunlaşma endekslerinden yararlanılmıştır. Araştırma sonuçları doğrultusunda, AB'ye imalat ihracatında üretim sanayinin ağırlıklı ortalamasının Orta-Düşük Teknoloji düzeyinde, AB'den yapılan ithalat için ağırlıklı ortalama düzeyinin Orta-İleri Teknoloji düzeyinde olduğu bildirilmiştir (Özdamar, 2014).

Türkiye'nin ithalatı ve ihracatı ile büyüme arasındaki ilişkiyi ülke grupları çerçevesinde ele alan çalışmada 1980-2012 yıllık verilerinden hareketle Johansen Eşbütünleşme testi, LM testi, White testi, Granger Nedensellik testi yaklaşımları kullanılarak yapılan analiz neticesinde katma değeri yüksek olan sanayi mallarının ihracatının ekonomik büyümedeki etkisinin daha büyük olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte çalışmada AB ülkelerine yapılan ihracatın büyümedeki katkısının Yakın Doğu ve Ortadoğu ülkelerine yapılan ihracattan daha büyük olduğu ve ihracatın bu bağlamda ağırlıklandırılması gerektiği de çalışmada elde edilen sonuçlardandır (Kaya ve Hüseyini, 2015).

Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatının iki ülke arasında yapılan Serbest Ticaret Anlaşması sonrası dönem için incelendiği bir diğer çalışmada araştırmacılar STA sonrası dış ticarete rekabet üstünlüğünün ne şekilde farklılaştığını araştırmışlardır. 1998-2017 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmada Uluslararası Standart Ticaret Sınıflandırmasına (SITC-3) ait veriler kullanılmış ve "Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler endeksi (AKÜ)" hesaplamak suretiyle karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Elde edilen sonuçlar STA öncesi dönemde Türkiye'nin Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammaddeler ve Mineral Yakıtlar, Alkali Ürünler ve Yağlar mal grupları haricinde diğer fasıllarda tamamen rekabet üstünlüğüne haizken STA sonrasında bu üstünlüğünü kaybetmiştir (Sandalcılar ve Cihan-Ayran, 2018).

Ülkeler bazında yapılan ihracat karşılaştırmalarına ilişkin bir çalışmada Türkiye'nin Rusya ve Ukrayna ile olan ithalat ve ihracatında avantajlı ve dezavantajlı ürün gruplarına (fasıllara) ilişkin yoğunlaşmanın değişimi incelenmiştir. Çalışmada, Türkiye'nin Ukrayna ve Rusya ile olan dış ticaretinde ithalat, ihracat, avantajlı ve dezavantajlı fasıl yoğunlaşması ve değişimleri incelenmiştir. İhracat ve ithalat payları üzerinden yapılan çalışmada Türkiye'nin ihracatında "*meyveler, kabuklu yemişler, turunçgil ve kavun kabuğu*" şeklindeki tarımsal ürün fasıllarının önemli paya sahip olduğu bunun karşılığında katma değeri yüksek teknolojik ürün ithalatının yoğunlaştığı ifade edilmiştir (Akal, 2005).

1980 yılında dış ticarete serbestleşme dönemine geçilmesi ve akabinde 1996'da Gümrük Birliği'ne girişin ithalat ve ihracatta ürün çeşitliliğine etkisi 1996-2002 yılları arası dönemi kapsar biçimde yıllık veriler üzerinden ele alınmıştır. Ürün çeşitliliğinin ölçülmesinde "Gini Hirschman Yoğunlaşma endeksi" kullanılmıştır. Analizler neticesinde 1980 itibarıyla serbest dış ticaret ortamı ve GB etkisinde Türkiye'nin ihracatta ürün çeşitliliğinin arttığı tespit edilmiştir. Bunun aynı sıra Pazar genişlemesi ve coğrafi anlamda ihracatın dağılımı bağlamlarında aynı dönem için Türkiye'nin gelişme gösteremediği saptanmıştır (Kösekahyaoglu, 2007).

Ülke grupları çerçevesinde Türkiye'nin fındık ihracatının yoğunlaştığı pazarların incelenmesine odaklanan bir diğer araştırmada "Hirschmann-Herfindahl endeksi ve konsantrasyon oranları" kullanılmıştır. Araştırmada 1990-2007 dönemine

ait yıllık veriler kullanılmış ve ihracatın ülkelere göre yoğunluğu incelenmiştir. Araştırma neticesinde elde edilen bulgular, Türkiye'nin fındık ihracatında yoğunluk olan pazarlarda bu yoğunluğun azaldığı ve ihraç edilen ülke sayısının arttığı tespit edilmiştir. Ancak, ana ithalatçıların aynı dönem için farklılaşmadığı, ithal eden ülke sayısında artış olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Seçer, 2008).

Türkiye'nin AB pazarına entegrasyon düzeyine bağlı olarak GB'nin AB ülkeleri ile olan ticaret yoğunlaşmasında bir değiştirici rolü oynayıp oynamadığı analiz edilmiştir. 1969-2008 dönemi için gerçekleştirilen araştırmada “*Bilateral Ticaret Yoğunlaşma endeksi, Entropi endeksi ve Herfindahl-Hirshman Yoğunlaşma endeksi*” gibi farklı endekslerden yararlanılmıştır. Araştırma neticesinde, GB'nin Türkiye-AB arası dış ticarete ülke yoğunlaşmaları üzerinde çok düşük düzeyde bir etki oluşturduğu sonucu bildirilmiştir (Seymen, 2009).

Türkiye'nin ülkeler bağlamında dış ticarete yoğunlaşmasının genel olarak incelendiği bir çalışmada İhracat ve İthalat Yoğunluk endeksleri üzerinden 68 ülkeyi kapsayan 2000-2007 yılları arası veriler değerlendirilmiştir. Araştırma sonuçlarına bağlı olarak Türkiye'nin ihracat ve ithalatta sınır komşuları ile olan ihracatında yoğunlaşma sağlandığı ve bunun yanı sıra İslam Ülkeleri sınıflamasında yer alan ülkelerle de bu yoğunlaşmayı gerçekleştirebildiği sonucuna ulaşılmıştır. Coğrafi uzaklıklara bağlı olarak ise uzaklığın artmasıyla ihracat gücünün azaldığı sonucuna ulaşılmıştır (Altay, 2009).

2002-2009 yılları arası döneme ilişkin olarak Türkiye'nin ihracatta sergilediği büyüme ve 2009 kriz döneminde ihraç ülkeleri bakımından gerçekleştirdiği çeşitlendirme ve ihracat istikrarının analiz edildiği çalışmada bölgesel çeşitlendirmenin ölçülmesi için Entropi ölçütü kullanılmıştır. Araştırma sonuçları ilgili dönem için sanayi ihracatının artışıyla birlikte çeşitlendirmenin de arttığına işaret etmektedir. Ancak çeşitlendirmenin benzer özellikteki (bölge, sınıf gibi) ülkeler için oluştuğunu farklı özellikteki ülkelere ihracatın geliştirilmediği detay bulgusu da yine araştırmada ifade edilmiştir (Çınar ve Göksel, 2010).

GB sonrası Türkiye ihracatının ülke ve ürün bazında değişimini ele alan bir diğer çalışma 1996-2005 yılları arası dönemi kapsamakla birlikte ölçüm için yoğunlaşma oranı (CRm) ve Herfindahl endeksiyle yapılan yoğunlaşma analizi kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre GB sonrası AB ülkelerine yapılan ihracatta önemli bir artış görülmemekle birlikte ihracat kompozisyonunun farklılaştığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte ihracatta ülkelere bağımlılığın azalmaya başladığı ve ihracatta yoğunlaşmanın yerini çeşitliliğe bıraktığı da yine araştırma bulguları arasında yer almaktadır (Doğan ve Soyyiğit-Kaya, 2011).

Türkiye'nin ihracatında ürün ve pazar çeşitlenmesini ele alan bir diğer çalışmada "Ticaret Yoğunlaşma oranı, Entropi endeksi, GiniHirschman endeksi, Sapma endeksi ve Penetrasyon endeksi" endeksleri kullanılmak suretiyle 1990-2012 dönemi yıllık verilerden hareketle çalışma gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler neticesinde Türkiye'nin ihracatta pazar çeşitlendirmesinde başarılı olduğu ancak ürün çeşitliliğini artırmada başarısız kaldığı sonucuna ulaşılmıştır (Erkan, 2014).

Türkiye dış ticaretine ilişkin yapılan bir diğer çalışmada 2003-2010 yılları arasını kapsayan dönem için ihracat ve ithalatın ürün ve ülke çeşitlendirmesi bakımından gelişimine firma performansının etkisi araştırılmıştır. Çalışma, 19 ve üzeri çalışana sahip imalat firmalarıyla yürütülmüştür. Çalışma sonuçlarına göre firmaların ürün ve ülke çeşitliliği bakımından gelişimi aynı zamanda ihracattaki artışı da beraberinde getirmektedir. Firmaların sermaye yoğun mallarda çeşitlilik sergilemesi ülke çeşitlemesiyle korelasyon sergilemektedir. Sermaye yoğun malların çeşitlenmesi aynı zamanda ülke çeşitlenmesine de pozitif yönlü etki sağlamaktadır (Dalgıç ve Fazlıoğlu, 2015).

Türkiye'de ithalatın ihracatta üçün çeşitlendirmesi bakımından etkisinin araştırıldığı 1980-2010 yılları arası dönemi kapsayan bir diğer çalışmada iki değişken arasındaki nedensellik Toda-Yamamoto ve Granger nedensellik testleri kullanılmak suretiyle analiz edilmiştir. Ürün çeşitlendirmenin gelişimine ilişkin olarak kullanılmıştır. Theil endeksi kullanılmış ve yapılan analizler neticesinde ilgili dönemde ihracatta ürün çeşitliliğinde artış kaydedildiği ve Granger nedenselliğine bağlı olarak ithalattan ihracata tek yönlü bir nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir.

Bununla birlikte Toda- Yamamoto test sonuçlarına göre de %5 anlamlılık düzeyinde ithalattan ihracata doğru tek yönlü bir nedenselliğin varlığı teyit edilmiştir (Can ve Doğan, 2015).

Türkiye ihracatını konu alan bir diğer çalışmada Gümrük Birliği'ne katılımdan sonra Türkiye-BRICS arasında ürün ve ülke için yoğunlaşma durumu analiz edilmiştir. Çalışma 1996-2013 yılları arası dönemi kapsamakla birlikte kullanılan veriler SITC Rev3 sınıflandırmasına göre düzenlenmiş; elde edilen araştırma sonuçları ise GB'nin BRICS ülkelerine doğru olan ihracatı kısıtlamadığı bunun aksine BRICS ülkeleriyle yapılan dış ticaretin AB ülkelerine nazaran GB sonrası artış sergilediği bildirilmiştir. Türkiye dış ticaretinde ülke bazlı yoğunluğun, Rusya'dan Hindistan ve Çin'e doğru kaydığı tespit edilmiştir. İhracatta ürün bazlı yoğunlaşmanın ise "Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammadde" fasıllarında yüksek yoğunlaşma sergilediği ifade edilmiştir (Kuşat, 2015).

Türkiye'nin ihracatta ürün ve ülke yoğunlaşma düzeyini inceledikleri araştırmalarında 2000-2014 dönemine ait yıllık verilerden hareketle analizlerini Ticaret yoğunlaşma oranı ve Gini-Hirschman endeksi aracılığı ile analiz etmişler ve araştırma sonuçlarına göre ürün ve pazar bazında yoğunlaşmanın azaldığı sonucuna ulaşmışlardır (Erkan ve Sunay, 2016).

İhracatta ürün ve ülke çeşitlenmesini 1996-2013 yılları arası dönem için Türkiye ekonomisi ilişkili olarak inceleyen bir diğer çalışmada yoğunlaşma oranının hesaplanmasında CRm (yoğunlaşma oranı) yaklaşımı kullanılmıştır. Araştırma sonuçları, Türkiye'nin ihracatında ilk beşi oluşturan ülkeler için yoğunlaşmanın azaldığı ve ülke çeşitlenmesinde artış sergilendiği tespit edilmiş, ülkelere göre ürün yoğunlaşmasının ise sektörel yoğunlaşmaya nazaran daha yüksek düzeyde arttığı bildirilmiştir. Öte yandan Türkiye'nin ihracatta ürün çeşitlendirmesine yöneldiği ve bunun artışının temini için de katma değeri yüksek ürünlerin üretimine yönelimin gerekli olduğu da yine araştırmada dile getirilen sonuçlardandır (Akar ve Ay, 2019).

Bölgesel anlamda dış ticaretin yoğunlaşmasını inceleyen bir başka çalışmada ise 2012-2016 dönemi için Denizli, Güney Ege (TR32) Bölgesi ve Türkiye bazında

ihracat ve ithalat yoğunlaşma oranlarını hesaplanarak il ve bölge bazında pazar ve sektör kapsamında yoğunlaşma durumu incelenmiştir. İthalat ve ihracat verilerinin karşılaştırılması yöntemiyle yapılan il, bölge ve ülke bazında ki değerlendirme neticesinde Denizli’de ihracatta ve ithalatla öne çıkan sektörler belirlenmiştir. Araştırma neticesinde elde edilen sonuçlar, Denizli’de ihracatta sektörel yoğunlaşmanın sektörler kapsamında piyasa yoğunlaşmasının daha üzerinde olduğu ve bu ilimizdeki ihracatta öne çıkan ürün grubunun “Elektrik Makineleri ve Cihazları, Diğer Metalik Olmayan Mineral Ürünler, Metal Eşya Sanayi, Taşocakçılığı ve Diğer Madencilik, Giyim ve Ana Metal Sanayi” olduğu ifade edilmiştir (Karadayı, 2019).

Türkiye’nin taraf olduğu STA’ların karşı tarafı olan ülkelerle yaptığı dış ticaretin 1980-2017 dönemi için incelendiği bir diğer çalışmada ihracat ve ithalat büyüme hızları, açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi, ihracat ve ithalat büyüme hızları, sektörel-bilateral ticaret yoğunlaşma endeksi ve bilateral yoğunlaşma endeksi kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre Türkiye’nin STA imzaladığı ülkelerle ticari hacminin arttığı, ihracatta yeni pazarlar oluşturmak suretiyle ülke bazında yoğunlaşmadan çeşitlenmeye doğru bir yapısal değişim meydana geldiği ve artan ihracatla ithalat bağımlılığının da artış sergilediği ifade edilmiştir (Ateş ve Seymen, 2019).

Yaşar (2019) kapsamlı bir çalışmada, 121 ülkeyi mal ve piyasa çeşitlendirme performanslarına göre kategorize etmiştir. Bu analizde, 1990’lar, 2000’ler ve 2015 sonrası dönemlere ait veriler kullanılmıştır. Çalışmada Hiyerarşik Kümeleme Yöntemi ile ülkeler gruplandırılmış, bu grupların istatistiksel anlamlılığı Ayırma (Diskriminant) analizi ile test edilmiştir. MANOVA kullanılarak, hangi değişkenlerin küme ayrımlarında belirleyici olduğu saptanmış, ANOVA testi ile ise kümelenmiş ülkelerin kişi başına GSYİH açısından farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar, ülkelerin mal ve piyasa çeşitlendirmesi açısından belirgin farklı gruplara ayrıldığını ortaya koymuştur. Ayrıca, zaman içinde ülkelerin ticaret çeşitlendirme performansına göre küme değiştirebileceği ve mal ile piyasa

çeşitlendirilmesi daha iyi olan ülkelerin daha yüksek kişi başına GSYİH'ye sahip olduğu belirlenmiştir.

Ünlü ve Yıldız (2019) ise, Türkiye'deki teknoloji yoğun ürünlerin dış ticaretini fasıl bazında yoğunlaşma analizi ile ele almışlardır. Çalışmada, 1996-2017 yılları arasındaki verilerle Yoğunlaşma Oranı (CR), Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) ve Entropi Endeksi (ENT) kullanılarak analiz yapılmıştır. Türkiye'de teknoloji yoğun ürünlerin hem ihracatında hem de ithalatında orta derecede yoğunlaşma tespit edilmiş, ancak ithalattaki yoğunlaşma daha yüksek bulunmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin dış ticaret yapısının düşük ve orta teknoloji yoğunlukta yoğunlaştığı sonucuna ulaşılmıştır.

Akar ve Ay (2019) tarafından yapılan bir diğer çalışmada ise, 1996-2013 dönemi incelenerek, Türkiye'nin ihracatındaki ürün ve ülke çeşitliliği değerlendirilmiştir. Yoğunlaşma Oranı (CRM) yardımıyla yapılan hesaplamalar, Türkiye'nin ihracatında ilk beş ülkeye olan yoğunlaşmanın azaldığını ve ülke çeşitliliğinin arttığını göstermiştir. Ülkeler bazında ürün yoğunlaşmasının, sektörel yoğunlaşmadan daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Türkiye'nin ihracat kompozisyonunda çeşitlendirmenin mevcut olduğu, ancak katma değeri yüksek ürünlerin ihracatını teşvik edici politikaların geliştirilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Karadayı (2019), 2012-2016 yılları arasında Denizli ve Güney Ege (TR32) Bölgesi ile Türkiye genelindeki ihracat ve ithalat yoğunlaşma oranlarını ele almıştır. Çalışmada, bölgesel ve ulusal düzeyde pazar ve sektörel yoğunlaşma incelenmiştir. Denizli için, ihracat ve ithalat yoğunlaşma katsayıları hesaplanarak, dış ticaretinde öne çıkan sektörler belirlenmiştir. Bu analizler sonucunda Denizli'nin dış ticaretindeki sektörel yoğunlaşmanın piyasa yoğunluğunu aştığı görülmüştür.

Argın (2015) çalışmasında, 2012-2016 yılları arasını kapsayan dönemde, Denizli ve Güney Ege (TR32) Bölgesi ile Türkiye genelinde ihracat ve ithalat yoğunlaşma oranlarını incelemiştir. Çalışmada, il ve bölge bazında pazar ve sektörel yoğunlaşma, ihracat ve ithalat verilerinin karşılaştırmalı yöntemlerle analiz

edilmiştir. Denizli özelinde, ihracat ve ithalat yoğunlaşma katsayıları hesaplanarak bölgenin dış ticaretinde öne çıkan sektörler tespit edilmiştir. Bulunan sonuçlara göre, Denizli'nin dış ticaretindeki sektörel yoğunlaşma, piyasa yoğunluğunu aşmıştır. Çalışmada il ihracatında öne çıkan sektörler tespit edilmiştir.

Ateş ve Seymen (2019) ise, 1980-2017 yılları arasını kapsayan çalışmalarında Türkiye'nin imzaladığı Serbest Ticaret Anlaşmalarının etkilerini değerlendirmiştir. Çalışmada, bu anlaşmaların Türkiye'nin ticaret hacmini artırdığını ve yeni ihracat pazarları yarattığını göstermiştir, ancak bazı durumlarda ithalat bağımlılığını artırdığı da belirtilmiştir.

Ağazade (2017) ise, 2006-2015 yılları arasında 19 geçiş ekonomisinin mal piyasası etkinlik endeksini ve ihracatta yoğunlaşma endeksini incelemiştir. Analizler için Herfindahl-Hirschmann endeksi kullanılmış, mal piyasası etkinliği ve ihracat yoğunlaşma endeksi arasındaki ilişki serpilme diyagramı ve korelasyon analizi ile değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonuçları, ihracat yoğunlaşma endeksinin yüksek olduğu ülkelerde mal piyasası etkinliğinin düşük olduğunu göstermiştir.

Erkan ve Sunay (2016), Türkiye'nin 2000-2014 dönemindeki ihracatındaki ürün ve pazar yoğunlaşma düzeylerini incelemişlerdir. Ticaret yoğunlaşma oranı ve Gini-Hirschman endeksi ile yapılan analizler, Türkiye'nin ürün ve pazar bazında yoğunlaşmalarının zaman içinde azaldığını belirtmiştir.

3.2. Ekonometrik Uygulama

Bu çalışmada Türkiye'nin seçilmiş Arap ülkeleri ve Türk Cumhuriyetlere ihracatı arasındaki ilişki ampirik bir yaklaşımla incelenmiştir. Araştırmada kullanılacak olan VAR modeli, herhangi bir iktisat teorisi üzerine temellendirme zorunluluğundan bağımsız olarak hareket etme imkanı sunması itibarıyla zaman serileriyle yapılan çalışmalarda sıklıkla tercih edilmektedir. VAR modelinin sunduğu kolaylık olarak değişkenlerin içsel-dışsal ayrımında ela alınması zarureti ortadan kaldırması olarak ifade edilebileceği gibi VAR yaklaşımlarında değişken ve onu etkileyen değişkenlere ilişkin gecikmeli değerler regresyona tabi tutulmaktadır. Gecikme değerleri oluşturulurken hata terimleri arasında otokorelasyon oluşmaması

gerekmektedir. Bununla birlikte VAR analizde optimal gecikme uzunluğunun tespit edilmesi de önem arz etmektedir. Ayrıca, VAR modelde bağımlı değişkenler için gecikmeli değer varlığı, geleceğe yönelik perspektif oluşturulmasında ve buna bağlı güçlü tahminlerin geliştirilmesinde önemli bir olanak kaynağı olmaktadır. Bunlarla birlikte etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırma araçları da VAR model yaklaşımının bir diğer avantajlı yönünü oluşturmaktadır. VAR modellerde ki değişkenlere yönelik hata terimlerinde meydana çıkacak olan çoklukların diğer değişkenlere etkisi, etki-tepki analizi ile ölçülmekte ve bu ölçümde varyans ayrıştırması ile istatistiksel anlamda değişkenler üzerinde meydana gelen şok etkileri tespit edilebilmektedir (Akbulut ve Terzi, 2013).

Açıklanan bu yaklaşımdan hareketle bu çalışmada, Türkiye'nin seçilmiş Arap ülkeler ve Türk Cumhuriyetlere ihracatı arasındaki ilişki ampirik bir yaklaşımla test edilmeye gayret edilmiştir. Bu doğrultuda araştırma hipotezi "H: Türkiye'nin seçilmiş Arap ülkeleri ve Türk Cumhuriyetlerine ihracatları arasında nedensellik ilişkisi vardır" olarak belirlenmiştir. Yapılan ekonometrik analiz ile bu hipotezin doğrulanıp doğrulanmadığının tespitine gayret edilmiştir.

3.2.1. Ekonometrik Yöntem

3.2.1.1. Serilerde Durağanlık Olgusu ve Durağanlık Testi

Zaman serileri analizinde durağanlık, serinin zaman içinde sabit bir ortalama, sabit bir varyans ve sabit bir kovaryansa sahip olması durumunu ifade etmektedir. Bu özellikler, zaman serisi modellerinin tahmin ve yorumlamasını kolaylaştırmakta ve durağan seriler için geçmiş gözlemler gelecekteki değerler üzerinde güvenilir bilgiler sağlayabilmektedir.

Zaman serilerinde "durağanlık", serinin uzun vadeli istatistiksel özelliklerinin zamanla değişmediği anlamına gelmektedir. Durağan bir zaman serisi, sabit bir ortalama, sabit bir varyans ve otokorelasyon yapısının sabit kalmasıyla karakterizedir. Durağan olmayan serilerde bu özellikler zaman içinde değişiklik gösterebilmekte ve bu da modelleme ve tahmin etme süreçlerini zorlaştırmaktadır.

Zaman serisi durağanlığı "zayıf durağanlık" ve "güçlü durağanlık" olmak üzere genellikle iki ana türde incelenmektedir. Zayıf durağanlık, sadece ortalamanın ve varyansın sabit olmasını ifade ederken, güçlü durağanlık serinin tüm dağılımının zamanla değişmezliğine işaret etmektedir (Enders, 2014).

Zaman serisi verilerini analiz etmeden önce, durağanlık durumunun test edilmesi önem arz etmektedir. Çünkü çoğu zaman serisi tahmin modeli durağan verilerle sağlıklı sonuçlar verebilmektedir. Durağanlık testleri arasında Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi, Phillips-Perron (PP) testi ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) testleri en yaygın olanlarıdır (Hyndman ve Athanasopoulos, 2018).

Eğer bir zaman serisi durağan değilse, durağan hale getirmek için çeşitli yöntemler uygulanabilir. En yaygın yöntemlerden biri fark alma yöntemidir. Bir serinin birinci farkı alındığında, serinin ortalama değişimini hesaplamış oluruz, bu da bazı durumlarda seriyi durağan hale getirebilir (Box vd., 2015).

Durağan olmayan seriler üzerinde yapılan zaman serisi analizleri, yanıltıcı sonuçlara ve geçersiz istatistiksel çıkarımlara yol açabilmekte ve bu da özellikle ekonometrik modelleme ve tahmin yaparken önemli bir konu olup durağan olmayan veriler, model parametrelerinin tutarsız ve yanıltıcı olmasına neden olabilmektedir. Zaman serileri analizinde durağan olmayan verilerle çalışmak, bir dizi sorunu beraberinde getirmektedir. Öncelikle, durağan olmayan seriler genellikle "sahte regresyon" veya "spurious regression" olarak bilinen soruna yol açmaktadır. Bu durum basit bir ifadeyle iki veya daha fazla durağan olmayan seri arasındaki regresyon ilişkisine yönelik regresyon analizi yapıldığında, seriler arasında anlamlı bir ilişki olduğu yanılgısına düşülmesi olarak ifade edilebilecektir. Bu tür regresyonlar yüksek R-kare değerleri ve t değerleri vermekte ve bu ilişkiler genellikle yanıltıcı olup ve ekonometrik analizlerde ciddi hatalara yol açabilmektedir (Granger ve Newbold, 1974).

Ayrıca, durağan olmayan serilerde varyans ve kovaryans zamanla değişiklik göstereceğinden, bu seriler üzerinde yapılan tahminler zaman içinde sabit olmayan

hata terimleri ile sonuçlanabilmekte ve bu durum, tahminlerin güvenilirliğini azaltarak ve modelin tahmin gücünü zayıflatmaktadır (Engle ve Granger, 1987).

Ekonometrik analizlerde sıkça kullanılan bir yöntem olan zamana bağlı serilerde, serilerin durağan olmaması durumunda otokorelasyon problemleri ve hataların homoskedastik* olmaması gibi sorunlar ortaya çıkabilmekte ve bu durumlar, standart hata tahminlerinin yanıltıcı olmasına ve dolayısıyla t istatistiklerinin güvenilir olmamasına yol açmaktadır (Hamilton, 1994).

Zaman serileri analizinde bir serinin durağan olduğunu söylemek için, serinin belirli matematiksel koşulları sağlaması gerekmektedir. Bu koşullar şunlardır:

Sabit Ortalama: Bir zaman serisi (Y_t) için sabit ortalama koşulu, tüm t zamanları için ortalamanın sabit olması gerektiğini ifade etmektedir.

$$E(Y_t) = \mu \text{ (hertiçinsabit ve } \mu \text{ serinin ortalamasıdır).}$$

Sabit Varyans: Zaman serisinin sabit varyansı olması, zaman serisinin herhangi bir zaman noktasında varyansının sabit kalması anlamına gelir:

$$\text{Var}(Y_t) = \sigma^2 \text{ (hertiçinsabit ve } \sigma^2 \text{ serinin varyansıdır)}$$

Zaman Bağımsız Otokorelasyon: Durağan bir serinin otokorelasyon fonksiyonu sadece zaman farkına (τ) bağlı olmalıdır ve zamanın kendisine bağlı olmamalıdır:

$$\text{Cov}(Y_t, Y_{t+\tau}) = \gamma(\tau) \text{ ve } \gamma(\tau) \text{ hertiçinsabit}$$

Bu koşulların sağlanıp sağlanmadığını test etmek için kullanılan istatistiksel testler arasında Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi, Phillips-Perron (PP) testi en yaygın ve kabul görmüş olanlarıdır.

VAR analizinde oluşturulacak olan model tahmininin sağlıklı bir yapıda olması serinin durağanlık şartına yani birim kök ihtiva etmemesine bağlı olmaktadır. Öte yandan VAR analizi için literatürde farklı yaklaşımların varlığı söz konusu olup bu analizin yalnızca parametre tahminine yönelik olmayıp aynı zamanda değişkenler arası

* Hata teriminin değişken koşullarda da sabit kalması.

ilişkilerin tespitinde de kullanılabileceği ifade edilmektedir. Bu ilişkinin tespiti için zaman serilerinde eş bütünleşme (koentegrasyon) analizinden yararlanılabilmektedir.

3.2.1.2. Eş Bütünleşme (Koentegrasyon)

Eş bütünleşme, ekonometri ve zaman serileri analizinde birden fazla durağan olmayan zaman serisinin belli bir doğrusal kombinasyonunun durağan olduğu durumu ifade etmektedir. Bu kavram, uzun vadeli dengeleri incelemek için kullanılır ve zaman serileri arasındaki denge ilişkilerini anlamada kritik bir role sahiptir.

Eş bütünleşme, iki veya daha fazla durağan olmayan zaman serisi arasında sabit bir ilişki olması durumunu ifade etmektedir. Eğer Y_t ve X_t gibi seriler birinci dereceden durağan olmayan seriler ise ve bu serilerin doğrusal bir kombinasyonu $Y_t - \beta X_t$ durağan ise, bu seriler koentegre olarak kabul edilir (Engle & Granger, 1987).

Koentegrasyon analizi, ekonomik zaman serilerinin uzun vadeli denge ilişkilerini incelemek için kullanılan yaklaşımlardandır. Örneğin, makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkilerin veya finansal serilerin birbirleriyle olan uzun vadeli ilişkilerinin analizinde kullanılabilecektir. Koentegrasyon varlığı, seriler arasında zaman içinde sabit kalacak stabil bir ilişkinin olduğunu göstermekte, böylece bu seriler geçici şoklardan etkilense de, uzun vadede dengeye dönerler denilebilmektedir.

Koentegrasyonun tespiti için kullanılan başlıca yöntemlerden biri Engle-Granger iki adımlı yöntemidir. İlk adımda, seriler arasında uzun dönemli bir regresyon modeli tahmin edilir. İkinci adımda ise, regresyonun hata terimlerinin durağanlığı Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi ile test edilmektedir. Eğer hata terimleri durağan ise, bu serilerin koentegre olduğu sonucuna varılabilmektedir (Engle ve Granger, 1987).

Ancak literatürde yaygın eş bütünleşme analizinde olarak kullanılan Johansen Eşbütünleşme yöntemi, birden fazla durağan olmayan zaman serisi arasında eş bütünleşme ilişkilerini saptamak için kullanılan bir yöntem olup özellikle birden

fazla eş bütünleşme vektörü olduğu durumlarda tercih edilmektedir ve vektör hata düzeltme modeli (VECM) çerçevesinde formüle edilmektedir.

Johansen testi, bir Vektör Oto Regresyon (VAR) modelinden türetilen bir Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) kullanır. Model genel olarak şu şekilde ifade edilir:

$$\Delta Y_t = \Pi Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i \Delta Y_t - i + \epsilon_t \quad (1)$$

Burada:

ΔY_t : Serinin t zamanındaki farkları (örneğin $Y_t - Y_{t-1}$)

Y_t : Gözlemlenen zaman serisi vektörü (örneğin ekonomik göstergeler)

Π : Eş bütünleşme ilişkilerini ve hata düzeltme terimlerini içeren matris

Γ_i : Kısa dönem dinamiklerini yakalayan katsayı matrisleri

ϵ_t : Hata terimi vektörü

p : Modelin lag (gecikme) sayısı

Johansen testi, Π matrisinin rankını (derecesini) test etmektedir. Bu matrisin rankı, modeldeki eş bütünleşme sayısını belirler. Rank, matristeki bağımsız satır veya sütun sayısına eşittir. Eğer Π matrisinin rankı r ise, bu r adet eş bütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. Johansen testi iki ana test istatistiği üretir:

1. **Trace Testi:** Modeldeki toplam eş bütünleşme sayısını test etmektedir.
2. **Maximum Eigenvalue Testi:** Her adımda sadece bir eş bütünleşme ilişkisini test etmektedir.

Bu testler, belirlenen kritik değerlerle karşılaştırılarak, var olan eş bütünleşme vektörlerinin sayısı hakkında çıkarımlarda bulunmak için kullanılır.

Johansen testi, ekonomik ilişkilerin uzun vadeli denge dinamiklerini anlamak için özellikle değerlidir ve makroekonomik verilerde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Eş bütünleşme varlığı, değişkenler arasındaki dengenin şoklar sonucu geçici olarak bozulsun bile zaman içinde yeniden sağlanacağını göstermektedir (Johansen, 1991).

3.2.1.3. Sahte Regresyon

Ekonometrik analizlerde sahte regresyon (spurious regression), zaman serileri arasındaki ilişkileri analiz ederken karşılaşılabilecek bir sorundur. Bu sorun, özellikle durağan olmayan zaman serileri arasında yapılan analizlerde ortaya çıkar. Sahte regresyon, analiz sonuçlarının yanıltıcı olmasına neden olur ve gerçekte var olmayan ilişkileri işaret edebilir.

Durağan Olmayan Seriler Arasında Regresyon Analizi: Eğer iki veya daha fazla zaman serisi birinci dereceden entegre ($I(1)$) ise ve aralarında eş bütünleşme ilişkisi yoksa, bu seriler arasında yapılan regresyon analizleri yüksek R-kare değerleri üretebilir. Bu durum, serilerin zamanla gösterdiği trendler nedeniyle ortaya çıkar ve yanıltıcı sonuçlara yol açar. Granger ve Newbold bu tür analizlerde dikkatli olunması gerektiğini vurgulamışlardır (Granger ve Newbold, 1974).

Yüksek R-kare ve Anlamsız t İstatistikleri: Sahte regresyon analizleri genellikle yüksek R-kare değerleri ile karakterize edilir, ancak bu yüksek uyum, seriler arasındaki gerçek ilişkiyi yansıtmaz. Ayrıca, modeldeki bağımsız değişkenlerin katsayılarına ilişkin t-testleri anlamsız olabilir, çünkü bu testler yanlış model tahminleri üzerine kurulmuştur.

Eğer analiz edilen zaman serileri durağan ise (örneğin, seriler $I(0)$), yapılan regresyon analizleri güvenilir sonuçlar üretebilir. Durağan serilerde yapılan regresyon analizleri, sahte regresyon sorunundan etkilenmez çünkü bu serilerde gözlemlenen ilişkiler rastgele varyasyonlardan kaynaklanmaz. İki veya daha fazla durağan olmayan serinin arasında eş bütünleşme ilişkisi tespit edilmişse, bu seriler arasında yapılan regresyon analizleri sahte regresyon olarak değerlendirilmez. Engle ve Granger tarafından geliştirilen koentegrasyon testleri, bu tür durumları tespit etmek için kullanılmaktadır. Eş bütünleşme varlığı, seriler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin olduğunu gösterir ve yapılan regresyon analizleri bu dengeli ilişkiyi yansıtmaktadır (Engle ve Granger, 1987).

3.2.1.4. Nedensellik Analizi

Zaman serileri analizinde nedensellik, bir serinin geçmiş değerlerinin başka bir serinin gelecekteki değerlerini tahmin etmede kullanılabilirliği ile ilgilidir. Bu tür bir ilişkinin analizi, ekonometri ve istatistikte özellikle ekonomik tahminler ve bunlara bağlı politikalar oluşturmak açısından önem arz etmektedir..

Zaman serilerinde nedensellik, genellikle Granger nedenselliği olarak adlandırılır. Granger nedensellik kavramını, bir zaman serisinin (X) başka bir zaman serisi (Y) üzerinde nedensel etkisi olduğu şeklinde tanımlar eğer X'in geçmiş değerleri, Y'nin gelecekteki değerlerini tahmin etmede yararlı ise ve bu tahmin Y'nin kendi geçmişi kullanılarak yapılan tahminden daha iyi ise. Bu durum, X'in Y'yi "Granger nedeni" olduğu anlamına gelmektedir (Granger, 1969).

Nedensellik testleri, serilerin birbiri üzerindeki etkisini belirlemek için kullanılır ve iki ana adımdan oluşur:

Model Seçimi: İlk adımda, her iki serinin de gecikmeli değerleri içeren bir Vektör Oto Regresyon (VAR) modeli kurulur.

Hipotez Testi: İkinci adımda, X serisinin gecikmeli değerlerinin, Y serisinin tahmininde anlamlı bir iyileşme sağlayıp sağlamadığı test edilir. Eğer X'in gecikmeleri modelde anlamlıysa, X, Y için bir Granger nedeni olarak kabul edilmektedir.

Granger nedenselliği testi, ekonomik ilişkilerin anlaşılmasında ve makroekonomik politikaların belirlenmesinde önemli bir araçtır. Örneğin, faiz oranlarının tüketici harcamaları üzerindeki etkisi veya döviz kurlarının enflasyon üzerindeki etkileri bu tür testlerle incelenebilir. Granger nedenselliği, ilişkilerin yalnızca tahmin edilebilirliği ile ilgili olduğu için, gerçek nedensellikten farklıdır. Bu yüzden, elde edilen sonuçlar dikkatli bir şekilde yorumlanmalı ve ekonometrik modelleme çerçevesinde diğer bilgilerle birlikte değerlendirilmelidir.

Nedensellik analizlerinde önemli bir husus ise değişkenler için içsellik ve dışsallık belirlemesidir. Bu kavramlar, modellerin doğruluğunu etkileyebilecek önemli faktörler olup, içsellik, bir ekonometrik modelde, bağımsız değişkenlerin modelin hata terimi ile korele olduğu durumu ifade etmektedir. Bu durum, modelin tahminlerinin yanlı (biased) ve tutarsız olmasına neden olur. Örneğin, bir çalışanın eğitim düzeyi ve geliri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir modelde, eğitim değişkeni, bireyin yetenekleri gibi gözlemlenemeyen faktörlerle ilişkili olabilir. Eğer bu faktörler modelde dikkate alınmazsa, eğitim değişkeni içsel hale gelebilmekte ve bu da eğitimin gelir üzerindeki etkisinin yanlış tahmin edilmesine yol açabilmektedir (Wooldridge, 2015: 66-67).

Dışsallık ise modelin hata terimi ile bağımsız değişkenler arasında bir korelasyon olmadığı durumdur. Dışsal değişkenler, modeldeki diğer değişkenlerden bağımsız olarak hareket eder ve bu nedenle, bu değişkenler üzerinde yapılan nedensellik testleri güvenilir sonuçlar verir. Ekonomik modellerde dışsallığın sağlanması, araçsal değişkenler kullanılarak veya deneysel tasarımlarla mümkün olabilir. Bu yöntemler, içsellik problemlerini gidermek ve doğru nedensel ilişkileri ortaya koymak için kullanılır (Angrist ve Pischke, 2009: 217).

Nedensellik analizlerinde içsellik ve dışsallık, modelin doğruluğu ve güvenilirliği açısından kritik öneme sahiptir. İçsel değişkenlerle yapılan analizler, yanıltıcı sonuçlar üretebilirken, dışsal değişkenlerle yapılan analizler daha tutarlı ve güvenilir sonuçlar sunmaktadır.

Buna bağlı olarak araştırmada değişkenler için yapılan içsellik ve dışsallık tanımlaması, nedenselliğin beklenen yönüne ve gelecekte iki değişken arasındaki oluşabilecek ilişkilerin belirlenmesi amacına göre şekillendirilmiştir.

3.2.1.5. VAR Analizi

Vektör Oto Regresyon (VAR) modelleri, iki veya daha fazla durağan zaman serisi arasındaki dinamik ilişkileri incelemek için kullanılan teorik modellerdir. Bu modeller, ekonomik sistemlerdeki değişkenler arasındaki içsel ilişkileri tahmin etmede önemli bir rol oynar.

Vektör Oto Regresyon (VAR) modeli, ekonometrik analizlerde sıkça kullanılan ve değişkenler arasındaki etkileşimleri modelleyen bir yaklaşımdır. VAR modelleri, tüm değişkenlerin birbirini eşit şekilde etkilediği varsayımıyla, her bir değişkenin geçmiş değerlerinin diğer değişkenlerin gelecekteki değerlerini tahmin etmede kullanılmasına olanak tanımaktadır (Sims, 1980).

VAR modelinin temel formülasyonu şu şekildedir:

$$Y_t = A_1 Y_{t-1} + A_2 Y_{t-2} + \dots + A_p Y_{t-p} + ut \quad (2)$$

Burada:

- **Y_t** her bir zaman t için değişkenlerin vektörüdür.
- **$A_1, A_2, \dots, A_p$** değişkenlerin birbirleriyle olan ilişkisini gösteren katsayı matrisleridir.
- **p** modelin lag (gecikme) sayısıdır.
- **ut** hata terimlerinin vektörüdür.

VAR modelleri, her bir değişkenin kendi geçmiş değerlerinin yanı sıra diğer değişkenlerin geçmiş değerlerinin de dikkate alındığı bir yapı sunmaktadır. Bu yaklaşım, ekonomik değişkenler arasındaki karmaşık ilişkilerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca, VAR modelleri impulse-response (etkip-tepki) fonksiyonları ve varyans ayrıştırması gibi araçlarla, şokların ekonomik değişkenler üzerindeki etkilerinin analiz edilmesine olanak tanımaktadır. VAR modelleri özellikle makroekonomik verilerin analizinde yaygın olarak kullanılır çünkü bu modeller, teorik model yapılarına bağlı kalmadan değişkenler arasındaki dinamik etkileşimleri etkili bir şekilde yakalayabilir.

Vektör Oto Regresyon (VAR) modelleri, birden fazla zaman serisinin birbirleriyle olan dinamik etkileşimlerini anlamak için kullanılan çok değişkenli istatistiksel modellerdir. VAR modelinde, modelde yer alan tüm değişkenler teorik olarak birbirlerini etkileyebilir; bu nedenle, genellikle tüm değişkenler modelde içsel olarak kabul edilmektedir. Bu içsellik, VAR modelinin temel bir özelliğidir ve

modelin, ekonomik sistemlerdeki değişkenler arasındaki karşılıklı ilişkileri yakalamasına olanak tanımaktadır (Sims, 1980).

İçsellik: VAR modelinde, modeldeki tüm değişkenler birbirlerinin gelecekteki değerlerini tahmin etmede kullanılır. Bu yaklaşım, tüm değişkenlerin potansiyel olarak birbirini etkileyebileceği varsayımına dayanır. İçsel değişkenler, modelin dinamik yapısını oluşturur ve bu değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri belirlemek için genellikle nedensellik testleri kullanılır. İçsel değişkenler, modelde birbirleriyle doğrudan etkileşim içindedir ve bu etkileşim, değişkenlerin geçmiş değerlerinin yanı sıra diğer değişkenlerin geçmiş değerleri üzerinden de gerçekleşir.

Bir VAR modelinde dışsal değişkenler nadiren bulunur çünkü model genellikle tüm değişkenleri içsel olarak ele alır. Ancak, bazı durumlarda, dışsal değişkenler veya dışsal şoklar modellemeye dahil edilebilir. Bu dışsal değişkenler, modelin dışından gelen ve modeldeki değişkenler üzerinde etkisi olan, ancak modeldeki diğer değişkenler tarafından etkilenmeyen faktörlerdir. Dışsal şoklar, ekonomik sistemlerde beklenmedik olaylar veya politika değişiklikleri şeklinde olabilir ve bu şokların VAR modelindeki değişkenler üzerindeki etkileri, impulse-response (etkip-tepki) analizi ile incelenebilir.

VAR modellerinde gecikme sayısının belirlenmesi, modelin tahmin gücünü ve yorumlanabilirliğini doğrudan etkiler. Gecikme sayısının belirlenmesinde kullanılan başlıca yöntemler bilgi kriterleri ve çapraz doğrulama olarak ifade edilmektedir (Lütkepohl, 2005: 163-165).

Bilgi Kriterleri: En yaygın kullanılan bilgi kriterleri Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Bayesian Bilgi Kriteri (BIC) ve Hannan-Quinn Kriteri (HQ)'dir. Bu kriterler, modelin uyumunu ve karmaşıklığını dengeler. Düşük bir AIC veya BIC değeri, daha az gecikme sayısı ile daha iyi bir model uyumu sağlandığını gösterir, bu da model seçiminde önemli bir göstergedir.

Çapraz Doğrulama: Özellikle büyük veri kümelerinde kullanılan çapraz doğrulama yöntemi, modelin dışsal veri setleri üzerindeki performansını test eder. Bu

yöntem, farklı gecikme değerleri için modelin tahmin hatalarını karşılaştırır ve en düşük hata oranını veren gecikme sayısını seçer.

Modelin Kısıtlı veya Kısıtsız Olarak Tercihi: VAR modelleri, tahmin edilecek değişkenlerin sayısına bağlı olarak kısıtlı veya kısıtsız olarak formüle edilebilmektedir (Hsiao, 1986: 204-207).

Kısıtsız VAR modeli, modeldeki tüm değişkenler arasındaki ilişkileri serbestçe tahmin eder. Bu model türü, değişkenler arasındaki tüm potansiyel etkileşimleri ve dinamikleri yakalamayı amaçlar. Ancak, değişken sayısı arttıkça, modelin tahmin edeceği parametre sayısı da katlanarak artar, bu da modelin aşırı uyum (overfitting) problemi yaşamasına neden olabilmektedir.

Kısıtlı VAR modeli, bazı katsayıların sıfır veya sabit olduğu varsayımı altında kurulur. Bu kısıtlamalar, genellikle teorik bilgilere veya önceki çalışmalara dayanır. Kısıtlı VAR modeli, özellikle değişken sayısı fazla olduğunda ve veri seti göreceli olarak küçük olduğunda tercih edilir, çünkü bu kısıtlamalar modelin derecesini düşürmekte ve tahmin edilecek parametre sayısını azaltmaktadır. Bu, modelin genelleştirme kabiliyetini artırabilmekte ve hesaplama yükünü azaltabilmektedir.

3.2.1.6. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Toda ve Yamamoto nedensellik testi, ekonometrik analizlerde kullanılan önemli bir yöntemdir. Bu test, zaman serileri arasındaki nedensellik ilişkilerini belirlemek için özellikle durağan olmayan veriler üzerinde uygulanan bir metodolojidir. Hiro Y. Toda ve Taku Yamamoto tarafından 1995 yılında geliştirilen nedensellik testi, VAR (Vektör Oto Regresyon) model çerçevesinde, zaman serileri arasındaki Granger nedenselliğini test etmek için kullanılır. Bu yöntem, serilerin entegrasyon derecesinden bağımsız olarak, durağan olmayan serilerle çalışabilme avantajına sahiptir. Temelde, Toda-Yamamoto yaklaşımı, geleneksel Granger nedensellik testlerinin sınırlamalarını aşmayı amaçlamaktadır (Toda ve Yamamoto, 1995).

Entegrasyon Derecesinin Belirlenmesi: İlk olarak, serilerin entegrasyon derecesi ($I(d)$) tespit edilir. Bu, genellikle birim kök testleri (ADF, KPSS vb.) kullanılarak yapılır.

Modifiye VAR Modelinin Kurulması: Toda ve Yamamoto, serilerin maksimum entegrasyon derecesi d_{max} değerine eşit veya daha az olan bir gecikme süresi seçilerek, VAR modeline d_{max} ekstra gecikmeler eklenmesini önerir. Eğer seriler $I(1)$ ise ve en uygun gecikme süresi 2 ise, VAR modeli 3 gecikmeli olarak kurulur ($p+d_{max}$).

Wald Testi: Bu modifiye modelde, serilerin birbirleri üzerindeki etkisi, Wald testi kullanılarak test edilir. Test, eklenen gecikmeli terimlerin katsayılarının sıfır olduğu hipotezini test eder. Eğer bu hipotez reddedilirse, bir seri diğerini Granger anlamında neden olarak kabul edilir.

Bu yöntem, modelin tahmin edilmesi sırasında durağanlığı varsaymaz, böylece durağan olmayan serilerle çalışırken yanlışlığı riskini azaltır. Toda-Yamamoto testi, ekonomi, finans ve sosyal bilimlerdeki zaman serisi verilerinin analizinde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Araştırmada Toda-Yamamoto nedensellik testinin tercih edilmesinin temelinde bu test yaklaşımının sunduğu kolaylıklar ve sağladığı sonuçlar yatmaktadır. Toda-Yamamoto nedensellik testi için serilerin durağanlık şartı aranmadığı gibi öte yandan serilerin durağanlık seviyelerinin farklı olması da önem arz etmemektedir. Granger nedensellik testinde serilerin durağanlığı ve aynı seviyede durağan olmaları gerekliliğine karşın Toda-Yamamoto testinde bu şartın aranmaması bir avantaj sağlamaktadır. Bununla birlikte, Granger nedensellik testinde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olması halinde nedensellik araştırılmamaktadır. Ancak Toda-Yamamoto nedensellik testi serilerin eşbütünleşik olmalarıyla ilgilenmemektedir. Eşbütünleşme sergileyen seriler için de uygulanabilen bir yöntem olması Toda-Yamamoto nedensellik testinin bir diğer avantajı olarak kabul edilmektedir. Ancak Toda-Yamamoto nedensellik testinde değişkenler arası maksimum bütünleşme derecesinin (d_{max}) gecikme sayısından (k) küçük olması

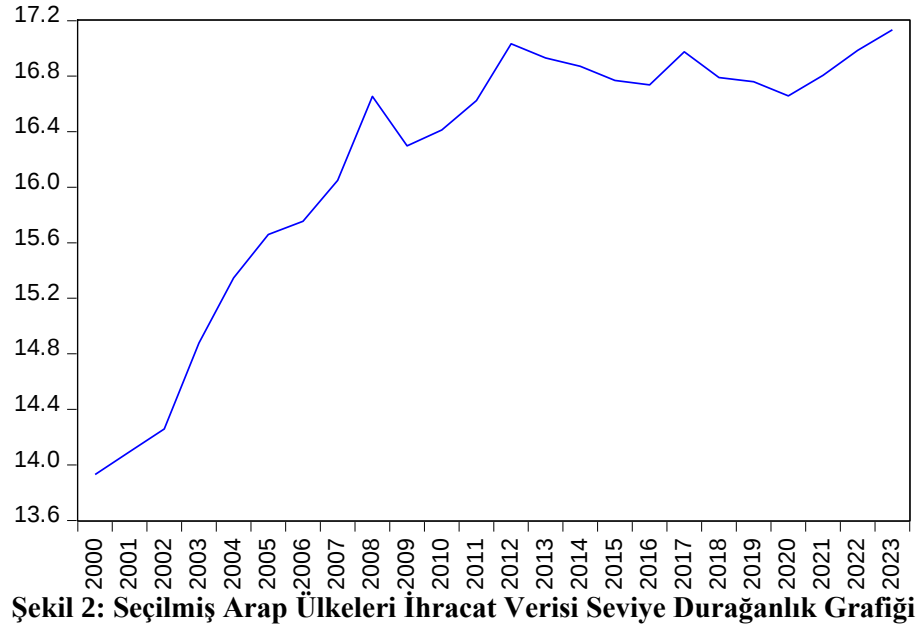
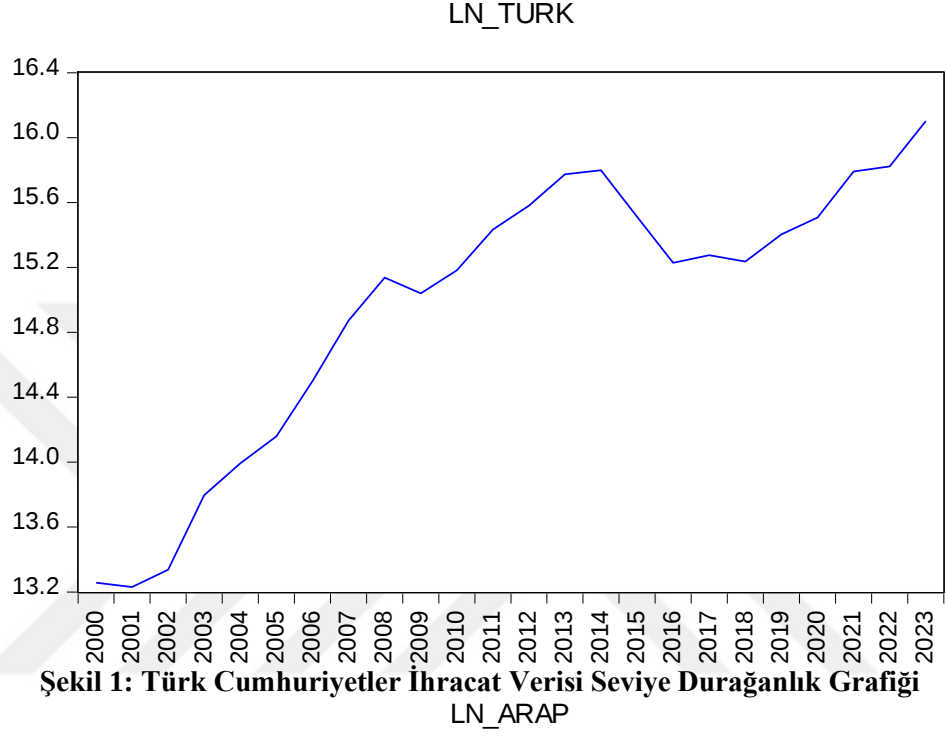
gerekliliği söz konusudur. Aksi halde nedensellik araştırılamayacaktır. Buna bağı olarak Toda-Yamamoto testinde ilk olarak serilerin bütünleşme derecelerini ve gecikme sayılarını tespit edip koşulun sağlanması halinde nedensellik araştırılabilecektir.

3.2.2. Veri Seti ve Model

Araştırma konusuna ilişkin kurulan model doğrultusunda Türkiye'nin seçilmiş Arap ülkeleri ve Türk Cumhuriyetlere olan ihracatları arasında Toda-Yamamoto nedensellik testi uygulanmıştır. Bu noktada yukarıda adımları açıklanan Toda-Yamamoto nedensellik testinin gereklilikleri olan k ve d_{max} değerlerinin tespiti önem arz etmektedir. k değerinin belirlenmesi için serilerin max. Durağanlık seviyesinin belirlenmesi gerekmektedir. Diğer bir ifade de serilerin seviye ya da fark düzeylerinin hangisinde durağan olduğu belirlenmeli ve bu noktada en yüksek fark seviyesi k değeri olarak alınmalıdır. Akabinde, d_{max} değerinin belirlenmesi noktasında gecikme sayısı belirlenerek $k+d_{max}$ derecesinde Toda-Yamamoto denkleminin çözümü ile nedensellik ilişkisi belirlenebilecektir. Bu doğrultuda öncelikle serilerin durağanlık düzeyleri araştırılmış ve akabinde gecikme uzunluğu belirlenerek $k+d_{max}$ derecesi oluşturulup Toda-Yamamoto nedensellik testi gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada kullanılan verileri TÜİK'in yıllar bazındaki Türkiye'nin ülkelere göre ihracat istatistiklerinden oluşturulmuştur. İstatistiklerden, araştırmaya dahil edilen ülkelere yapılan yıllık toplam ihracat miktarları alınmak suretiyle oluşturulan veri setinde her iki ülke grubu için yıllar bazında toplam ihracat hesaplanmış ve değerler arasındaki farklılıkların analizde yüksek varyans farklılıklarına sebep olmaması için serinin $\ln$ değerleri üzerinden hareketle analizler gerçekleştirilmiştir. Bu noktada nedensellik ilişkisinin belirlenmesi öncesinde yukarıda da izah edildiği üzere ilk olarak serilerin durağanlık seviyeleri belirlenmiştir. Bu süreçte seri grafiklerinden durağanlık seviye değerler için incelenmiş (Şekil 1 ve Şekil 2) ve grafik sonuçlarından hareketle birim kök testleri (ADF ve PP) durağanlık seviyeleri belirlenmiştir.

Şekil 1 ile verilen Türk Cumhuriyetlere ihracatın grafiği incelendiğinde serinin durağan olmadığı, artan ve dönemsel olarak düşüş sergileyen dalgalı bir seyrin varlığı görülmektedir.

Şekil 1 ile verilen grafik içeriği doğrultusunda birim kök testlerine başvurulmuş ve Türk Cumhuriyetler yapılan ihracatı içeren ln_TURK değişkeni için

“Geniştirilmiş Dickey-Fuller (ADF)” ve “Phillips-Perron (PP)” birim kök testleri gerçekleştirilmiştir.

Tablo 29: Türk Cumhuriyetler ve Seçilmiş Arap Ülkelerine İhracat Serileri Düzey Değerlerinde Birim Kök Testleri İstatistikleri

Augmented Dickey-Fuller (ADF)		
Değişkenler	Gecikme Uzunluğu	t-istatistiği
LN_TURK	1	1.940975 ^a
LN_ARAP	0	2,884940 ^b
Phillips-Perron (PP)		
Değişkenler	Bant Genişliği	t-istatistiği
LN_TURK	1	-1.433648
LN_ARAP	7	-1.748597

^a-p=0,9844>,05

^b-p=0,0626>,05

Tablo 29 ile verilmiş olan ADF ve PP birim kök testlerine ilişkin sonuçlar, LN_TURK ve LN_ARAP değişkenlerinin düzey değerleri için durağanlığın bulunmadığını göstermektedir. Değişkenlerin durağanlığının sağlanabilmesi için fark seviyelerinde durağanlıkları değerlendirilmiş ve elde edilen analiz çıktıları Tablo 30 ile verilmiştir.

Tablo 30: Türk Cumhuriyetler ve Seçilmiş Arap Ülkelerine İhracat Serileri Fark Değerlerinde Birim Kök Testleri İstatistikleri

Augmented Dickey-Fuller (ADF)		
Değişkenler	Gecikme Uzunluğu	t-istatistiği
Δ LN_TURK	0	-4.843902 ^a
Δ LN_ARAP	0	-5,358843 ^b
Phillips-Perron (PP)		
Değişkenler	Bant Genişliği	t-istatistiği
Δ LN_TURK	2	-4.834912 ^a
Δ LN_ARAP	8	-5,648730 ^b

a-p=0,028<,05; b-p=0,0036<,05 %5 güven aralığında LN_TURK serisi ikinci seviyede I(2) ve LN_ARAP serisi birinci seviyede I(1) durağan olarak belirlenmiştir. Gecikme uzunlukları için Akaike Bilgi Kriteri (AIC) dikkate alınmıştır.

Tablo 30 ile verilen analiz sonuçları incelendiğinde birim kök testlerine bağlı olarak LN_TURK serisinin %5 güven aralığında ikinci fark serisi için durağan hale gelmiştir ve I(2) olarak ifade edilmektedir. Benzer şekilde LN_ARAP değişkeni ise birinci fark serisi için durağanlaşmıştır ve I(1) olarak ifade edilmektedir. Bu

sonuçlara bağlı olarak d_{max} maksimum bütünleşme sayısı 2 olarak belirlenirken k uygun gecikme sayısı da 1 olarak tespit edilmiş ve bu doğrultuda $k+d_{max}=3$ eşitliğine bağlı olarak Toda-Yamamoto nedensellik analizi için düzey değerlerle üçüncü derece bir denklemin kurulması gerektiği görülmüştür. Buna bağlı olarak bu çalışma için kurulacak olan modellerin denklemlerini aşağıdaki şekliyle düzenlemek mümkün olmaktadır.

$$LN_ARAP = \alpha_1 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} LNBE_ARAP_{t-1} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \theta_{1i} LNBE_TURK_{t-2} + \varepsilon_{1t}$$

$$LN_TURK = \alpha_1 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} LNBE_TURK_{t-2} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \theta_{1i} LNBE_ARAP_{t-1} + \varepsilon_{1t}$$

$VAR(k+d_{max})$ modeli tahmini itibariyle iki ülke grubuna yönelik Türkiye'nin ihracatının bir nedensellik taşıyıp taşımadığının tespiti için nedensellik ilişkisinin olmadığına yönelik olarak kurulan $H_0 = \theta_{1i} = 0$ sıfır hipotezi düzeltilmiş (modified) WALD istatistiği aracılığıyla sınanmakta ve buna bağlı olarak hesaplanmış olan MWALD test istatistikleri k serbestlik dereceli X^2 tablo değerinden büyük olması durumunda H_0 hipotezinin reddedildiği söylenebilmektedir.

Buna göre $k+d_{max}$ VAR model yardımıyla "3" olarak tespit edilmiş olup genişletilmiş VAR (3) modeli "Görünüşte İlişkisiz Regresyon (Seemingly Unrelated Regression)" yöntemi kullanılarak tahmin edilmiş ve ulaşılan nedensellik sonuçları Tablo 31 ile verilmiştir.

Tablo 31: Toda-Yamamoto Test İstatistik Sonuçları

Sıfır Hipotezi	Genişletilmiş Gecikme Uzunluğu	MWALD İstatistiği	Olasılık
$LN_ARAP \rightarrow LN_TURK$	2	-7,675426*	0,00246
$LN_TURK \rightarrow LN_ARAP$	2	1,682371	0,42751

* %5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilmiştir.

3.2.3. Bulgular

Araştırmada ulaşılan bulgular, “Türkiye’nin seçilmiş Arap ülkeleri ve Türk Cumhuriyetlerine ihracatı arasında nedensellik ilişkisi yoktur” şeklinde kurulmuş olan H_0 hipotezine bağlı olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, Tablo 37 ile verilen analiz sonuçları incelendiğinde H_0 hipotezinin reddedildiği görülmektedir. Buna bağlı olarak Türkiye’nin seçilmiş Arap ülkeleri ve Türk Cumhuriyetlere yönelik ihracatı arasında Arap ülkelerinden Türk Cumhuriyetlere doğru bir nedenselliği varlığı saptanmış ve bu nedenselliğin ters yönlü olduğu tespit edilmiştir.

Elde edilen bu bulgulara bağlı olarak, Arap ülkelerinden Türk Cumhuriyetlere doğru olan nedenselliğin ters yönlü olduğu yani Arap ülkelere yapılan ihracatın azalması halinde Türk Cumhuriyetlere olan ihracatın arttığı ya da tersi durumun söz konusu olabildiği söylenebilecektir.

Netice itibariyle, Türkiye’nin Avrupa’dan sonra ikinci sırada yer alan ve bu itibarla önemli bir yer tutan Arap ülkeleri ile olan ihracatında dönem dönem konjonktürel dalgalanmalar, siyasi ilişkilerdeki çatışmalar veya farklı ülkelere tedarik gibi çeşitli sebeplere bağlı olarak dalgalanmalar yaşanmaktadır. Bu dalgalanmalar neticesinde bu ülkelerle olan ihracatta düşüş ortaya çıkabilmekte ve yıllık ihracat programı üzerinde bu düşümlere bağlı olarak aksamalar yaşanmaktadır. Nitekim bu durumun belirgin bir örneği olarak Katar krizi döneminde Arap ülkelerinin Türkiye’nin Katar tarafında yer almasından ötürü Türkiye ile olan ticari ilişkilerini askıya almaları ve Türk mallarına boykot uygulamaları sonucu ortaya çıkan durum sunulabilecektir. Bu dönemde Türkiye ihracatında önemli bir sorun yaşanmamıştır ve bu dönemde Katar’ın yanı sıra Türk Cumhuriyetler Türkiye’den olan ithalat miktarlarını artırmışlardır.

Öte yandan Türkiye’nin dış ticaretinde tarihsel bağları itibariyle önemli bir yer tutan Türk Cumhuriyetler ile olan ticari ilişkiler her yıl gelişmekte ve artan bir ivme ile Türkiye ihracatındaki yeri gün geçtikçe önem kazanmaktadır. Türk Cumhuriyetlerin kuruluşu ve gelişimi henüz yeni sayılabileceği gibi gün geçtikçe Türkiye ile olan ticari ilişkileri de bu bağlamda genişlemekte ve ihracat pazarları

arasında bir büyüme sergilemektedir. Elde edilen bu nedensellik ilişkisi ise Türk Cumhuriyetlerin Türkiye ihracatında daha çok ilgi gösterilebilecek ve ihracatın genişletilebileceği bir pazar olarak değerlendirilebilecektir.

SONUÇ

Türkiye ekonomisinde ihracatın büyük bir önemi olmakla birlikte 2023'te 2022'ye göre yüzde 0,6 artarak 255 milyar 777 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. İhracatın önemli bir kısmı Avrupa ülkelerine yapılmakla birlikte Arap ülkeleri ve Türk Cumhuriyetler de dış ticarete hem ihracat hem de ithalatta önemli yer tutmaktadır. Özellikle yakın komşu ülkelerle olan ihracatta önemli partnerlere sahip olan Türkiye'nin Arap ülkeleri içerisinde sayılabilecek olan en önemli ihracat ülkesi Irak olup son yıllarda 10 milyar dolar üzerinde ihracat hacminin varlığı gözlemlenmektedir. Öte yandan Türk Cumhuriyetlerle olan ilişkisinde bu ülkelerden Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan ile enerji ve hammadde alanında önemli ortaklıklara sahip olup bu ülkelerden yaptığı ithalat da yine Türkiye ithalatı içerisinde önemli bir paya sahiptir.

Türkiye'nin üretim yapısı ithal ikamet ürünlere dayalı bir profil sergilemekte ve her geçen gün ithalat hacmi hammadde, mamul ve yarı mamullerde giderek artmaktadır. Bu sebeple ihracatın dış ticaret açığı itibariyle Türkiye ekonomisindeki önemi de açıkça kendini göstermektedir. Bu bağlamda, Arap ülkeleri ile çok daha eski olan ticaret ilişkileri, Türk Cumhuriyetlerle görece daha yeni sayılabileceği gibi 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte özgürlüklerine kavuşmuşlar ve Türkiye bu süreçte Türk Cumhuriyetleri ilk tanıyan ülke olarak ilişkilerini başlatmış, tarihi, kültürel, sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkiler de bu dönem itibariyle başlamıştır. Dolayısıyla yaklaşık 33 yıllık geçmişe sahip olan bu ülkeler, sovyet döneminin üretim ve ekonomi politikalarından ötürü birbirlerine olan bağımlılıkları ve yeniden yapılanma ihtiyaçlarını karşılama sürecinde Türkiye ile sürekli işbirliği içerisinde olmuşlar, Rusya'nın bölgedeki yeniden canlanma politikalarına bağlı olarak da bu işbirlikleri daha geç olgunlaşmıştır.

Arap ülkeleri ile olan ilişkiler ise 1940'lar itibariyle Arap ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmaları ile birlikte tarihlendirilebilecektir. Bu süreçle birlikte dinsel ve tarihsel bağların getirisi olarak Arap ülkeleri ile ticari ilişkiler de gelişmeye başlamış ve zaman içerisinde bugünkü seviyelerine ulaşmıştır. Ancak Arap

lkelerinde geçmiş itibariyle Osmanlı'nın yıkılışından sonra oluşan boşluk batılı ülkeler özellikle İngiltere tarafından doldurulmuş ve Arap ülkelerin batı ile ilişkileri daha önce başlamış ve şekillenmiştir. Diğer taraftan İngiliz sömürgeciliğinin bu ülkelerde uzun yıllar devam etmesi ve yönetimlerinin de yine batı yanlısı olarak şekillenmesi de Türkiye ile olan ilişkilerin gelişimini geciktirmiştir. Bu ülkelerle olan ithalat ilişkileri incelendiğinde ise özellikle petrol ve doğalgaz bakımından Türkiye'nin önemli tedarikçileri olarak da kendini göstermektedir.

Türkiye'nin ithalattaki özellikle enerji ve hammadde bağımlılığının bir karşılayıcısı olarak ihracatta gelişmesi ve bu yönde politikalar geliştirmesi bir gereklilik olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda ihraç pazarlarının çeşitlendirilmesi ve birbirine alternatif olabilecek pazar yapılanmasının oluşturulması ihracatın devamlılığı ve gelişmesi açısından da önem arz etmektedir. Buna bağlı olarak Türkiye geniş bir pazar yelpazesine sahip olmakla birlikte bu pazarlarda ki ürün yelpazesini sınırlı olarak değerlendirmek de mümkün olacaktır.

Dönem dönem ihracatta yaşanan daralmalar, bu pazar çeşitliliği ile aşılabileceği gibi üretimin artırılması desteklenmesinde de yine bu çeşitliliğin büyük etkilerinden bahsetmek mümkün olabilecektir. Literatürdeki pek çok alışma Pazar çeşitliliğinin ülke ekonomileri açısından teknoloji, ekonomik büyüme, istihdam, cari açık azalması gibi hususlarda önemli etken olduğuna işaret etmektedirler. Bu doğrultuda Türkiye'nin tarihsel, kültürel ve dini bağlarının olduğu her iki coğrafya ile ihracatını geliştirmesi önem arz etmekle birlikte bir gereklilik görünümü de taşımaktadır. Arap lkelerinin fazlalığı ve Türkiye ile olan ithalat ilişkilerinin daha gelişmiş olması Türk Cumhuriyetleri bu noktada daha alt sıralamaymış gibi gösterse de bu cumhuriyetlerle olan kayıtlı ihracat dışında bavul ticareti ve sınır ticareti gibi faaliyetler de dikkate değer düzeydedir.

Yapılan bu araştırmada, Türkiye'nin seçilmiş Arap lkeleri ve Türk Cumhuriyetlerle olan ihracat ilişkisinin nedensellik içerip içermediğinin tespiti amaçlanmıştır. Bu noktada, Arap ülkelerine yapılan ihracatın daralması durumunda mevcut ihraç rnlerinin Türk Cumhuriyetlere veya bunun tersi durumda Arap

ülkelerine ihraç edildiği düşüncesinden hareketle bu iki ülke grubuna yönelik ihracat verileri için nedenselliğin olup olmadığı araştırılmıştır.

Yapılan analizler neticesinde, Arap ülkelerine yapılan ihracat ile Türk Cumhuriyetler yapılan ihracat yönüne bir nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda elde edilen analiz sonuçlarına bağlı olarak, Arap ülkelerine yapılan ihracattaki bir daralma neticesinde ihraç ürünlerinin Türk Cumhuriyetlere yönlendirilebileceği şeklinde bir durumun varlığı saptanmıştır. Buna bağlı olarak Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerle olan ihracat politikalarında yapılacak olan gelişmelerle birlikte Türk Cumhuriyetler gelişen bir pazar olmanın yanı sıra ihracattaki darboğazların aşılması dönemlerinde de önemli bir alternatif olarak şekillendirilebilecektir.

Diğer taraftan Türkiye'nin dış ticareti bütüncül bir perspektifte değerlendirildiğinde gerek üretimindeki ithal ikameci anlayış olsun gerekse enerji ithalatçısı konumundaki gereksinimleri olsun dış ticaret açığının büyümesinde ilgili özelliklerinin önemli etkileri olmaktadır. Enerji ve hammadde ithal eden Türkiye, buna karşın dış ticaret açığını kontrol edebilmek için ihracatta katma değerli ürünlere yönelmek ve bunun için de imalat sanayini bu yönde şekillendirmek gerekliliğiyle karşı karşıya görünmektedir. Nitekim yapılan ithalatın iç pazara veya görece daha düşük kıymette ihraç ürünlerine yönelik olması Türkiye'nin bugüne kadar ki dış ticaret açığının en önemli nedenlerindendir.

Araştırmada tespit edildiği itibariyle Türkiye'nin Arap ülkeleri ile olan ihracatında yıllar bazında bir artış söz konusu olsa da bu artış yeterli görülmemiştir. Nitekim Irak ile olan dış ticarete ihracat miktarı dikkat alındığında diğer Arap ülkelerine yapılan ihracatın daha da artırılabilirliği söylenebilecektir. Bu kapsamda Türkiye'nin ihracat yelpazesini ülke ve ürün bazında geliştirmesi ve bu ülkelere yönelik daha katma değerli ürünler ihraç etmesi Türkiye ihracatı açısından önem arz etmektedir. Bu kapsamda Türkiye'nin ihracatta tarım ürünleri, tekstil, makine ve askeri sanayi alanlarında güçlü olan yapısının ihracata dayalı olarak şekillendirilmesi ve ihracat politikalarının bu sektörleri destekleyici nitelikte düzenlenmesi önem arz etmektedir. Türkiye, tarım bakımından verimli topraklara ve geniş tarım arazilerine

sahip bir ülke olmasına karşın bu potansiyelini yaklaşık olarak %10'un altında bir oranda kullanabilmektedir. Bu noktada girdi maliyetlerinin yüksek olması ve ihracatta tüm üreticilerin desteklenmemesi de bu hususta önemli role sahiptir. Tarımsal  r nlerin ihracatına yönelik olarak özellikle enerji girdisi noktasında Arap ülkelerinden ithal edilen petrol ürünlerine karşın tarımsal üretim ve işlenmiş tarım ürünlerinin ihracatı önemli bir karşılık olabilecektir. Ayrıca Arap  lkeleri ile olan dış ticarete dış ticaret açığını azaltma noktasında önemli katkılar sağlayabilecektir. Bunun sağlanması için tarımsal üretim maliyetlerinin düşürülmesi ve teşvikler önem arz etmektedir.

Ayrıca, Türkiye son yıllarda teknoloji alanında da önemli ilerlemeler kaydetmiş, bu ilerleme askeri sanayi ve makine sanayinde karşılık bulmuştur. Gelişmekte olan askeri ve ağır sanayi alanları da ihracatta Türkiye'nin önemli kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Arap  lkeleri ile olan ilişkilerde makine sanayi, askeri sanayi ürünlerinin ihracatında daha geniş bir yelpaze oluşturarak ihracat miktarının artırılmalı ve sonraki yıllarda yedek parça, sarf malzemeleri, bakım hizmetleri gibi süreklilik arz eden alanlarda da ihracatın devamlılığı sa lanabilmelidir. Böylelikle petrol ithalatına karşılık olarak daha katma değerli ürünlerle birlikte devamlılık arz eden bir ihracat politikasıyla hem ekonomik büyümeye katkı sağlanacak hem de dış ticaret açığı kontrol edilebilecektir.

Türk Cumhuriyetlerle olan ilişkiler askeri, siyasi ve kültürel alanlarla da desteklenir niteliktedir. Özellikle günümüzde Türk Birliği düşüncesi, bu toplumlarla Türkiye arasında daha gelişmiş ba ların kurulmasına katkı sağlamakta ve toplumsal etkileşimi gün geçtikçe artırmaktadır. Buna karşın Türkiye'nin Türki Cumhuriyetlere olan ihracatı bu ilişkiler dairesinde değerlendirildiğinde çok yetersiz kalmaktadır. Türkiye'nin bu ülkelere sınırlı ürün gruplarındaki ithalatı, kümülatif olarak değerlendirildiğinde ise Irak'a olan ihracatın Türki Cumhuriyetlerin toplamından daha yüksek olduğu gibi çarpıcı bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç da üzerinde düşünülmesi gereken bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Türki Cumhuriyetlerin Türkiye'ye ihracat ürün grupları incelendiğinde petrol ve doğalgaz ürünlerinin yanı sıra bazı tarımsal hammaddelerin ( rn.

Türkmenistan'dan pamuk ithal edilmesi) ön planda olduğu görülmektedir. Ancak bu ülkeler, Çin ve Avrupalı üreticiler açısından da önemli bir Pazar olarak değerlendirilmekte ve bu ülkelere yapılan ithalat Türkiye'den yapılan ithalattan daha yüksek miktarlarda gerçekleşmektedir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerle olan dış ticaret ilişkisinde tarafların üretim imkanları değerlendirildiğinde İspanya-Cezayir örneğindeki gibi bir modelin faydalı olacağı değerlendirilmektedir. İspanya'nın petrol ithalatında en büyük tedarikçisi konumundaki Cezayir, ham petrolünün önemli bir kısmını İspanya'ya ihraç etmekte ve bunun karşılığında İspanya, petrol ürünleri, petrol hammaddeleri gibi ürünlerini daha yüksek fiyatlarla Cezayir'e ihraç etmektedir. Özetle, aldığı ham petrolü işlemek suretiyle katma değerli ürünler üretmekte ve bunları Cezayir'e satmaktadır.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle olan ilişkisinde de benzer bir modelin taraflar için son derece faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu duruma örnek olarak Azerbaycan-Türkiye dış ticareti değerlendirildiğinde, iki ülke arasındaki enerji alanındaki ilişkiler, Azerbaycan petrol ve doğalgazının Avrupa'ya ulaştırılması noktasındaki taşıma hatları gibi gelişmeler bu yönde de desteklenmelidir. Türkiye Azerbaycan'dan aldığı ham petrole karşın petrolün işlenmesi ile elde edilen ürünleri hem daha uygun maliyetlerle iç pazarına arz edebilecek hem de Azerbaycan'a katma değerli ürün olarak yeniden ihraç edebilecektir. Bu durum iki ülke arasındaki dış ticarete Türkiye'nin ürün yelpazesini de geliştireceği gibi dış ticaret açığını da kapatma yönünde etki sağlayacaktır.

Bir diğer örnek olarak Türkmenistan'dan pamuk ithalatını verebiliriz. Türkmenistan ile olan ilişkide Türkmenistan pamuk üretiminin çok büyük bir kısmının Türkiye tarafından ithal edildiği görülmektedir. Ancak Türkmenistan'ın tekstil ve tekstil ürünleri kapsamında Türkiye'den ithalatı aynı oranda gelişmemiştir. Buna bağlı olarak Türk tekstil sektörünün gelişimi ve büyümesi açısından da Türkmenistan'dan tarım ve hayvancılık kaynaklı tekstil hammaddelerinin ithal edilmesiyle birlikte ülkeye işlenmiş ürünlerin ihracatı da önem arz etmektedir. Bununla birlikte Türkmenistan'ın sağladığı hammaddeler ile üretim girdileri maliyetlerinde iyileştirme imkanı olduğu gibi, diğer pazarlarda da bu ürünlerin

ihracatı söz konusu olabilecek ve ihracatın gelişmesinde önemli bir kaynak olarak kullanılabilecektir.

Benzer durum Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan için de geçerli olmakla birlikte Türkiye'nin bu ülkelerle olan dış ticaret ilişkilerinde ülkeler arası iletişimin yüksek olmasına bağlı olarak farklı projeler geliştirilmesi önemlidir. Hali hazırda devam eden üst ve alt yapı alanlarındaki yatırımlar tüketim ürünleri açısından da benzer şekilde geliştirilebilmeli ve Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir Pazar konumunda olan Türk Cumhuriyetlerinin sunduğu potansiyelin daha da artırılması ile çeşitli alanlara yayılması noktasında ilgili politikalar hayata geçirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Acaravcı, A. ve Kargı, G. (2015): Türkiye’de İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme”, **Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi**, 1(1), 1-16;
- Acemoğlu, D. ve Zilibotti, F. (1997): "Was Prometheus Unbound by Chance? Risk Diversification and Growth". **Journal of Political Economy**, 105, 745-746.
- Adana Ticaret Odası (AdTO), (2021) **2020 Türkmenistan Ülke Raporu**, 2021.
- Ahmed, Z. ve Uğurel, İ. (1998). “The Islamic Common Market: Is It Economically And Politically Justifiable?", **Humanomics**, 14(4), 1998, s.180
- Akal, M. (2005): Türkiye-Rusya ve Ukrayna Dış Ticaretinde Fasil Yoğunlaşması Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Yapısal Değişimler, **Akademik Bakış**, (16), 1-15.
- Aktaş, C. (2010): Türkiye'de Reel Döviz Kuru İle İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin VAR Tekniğiyle Analizi, **ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 6(11), 123-140.
- Akyıldız, H. ve Eroğlu, Ö. (2004): “Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları”. **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi**, 9(1), 49.
- Altay H., Çelebioğlu F. ve Şen A(2009): Ticari Yoğunlaşma Kapsamında Türkiye'nin Küresel Ölçekli Dış Ticaret Analizi, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (26).

- Altıparmak, A. (2002): Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiın Gelişimi, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (13), 35-59.
- Amin, R. M. ve Hamid, Z (2009): “Towards an Islamic Common Market:Are OIC Countries Heading the Right Direction? “; **IIUM Journal of Economics and Management** 17(1), 133-176.
- Amurgo-Pacheco, A. ve Pierola,M. D. (2007): **A primer on Export Diversification: Key Concepts, Theoretical Underpinnings and Empirical Evidence**, Growth and Crisis Unit World Bank Institute.
- Angrist J. ve Pischke, J. S. (2009): **Mostly Harmless Econometrics: An Empiricist’s Companion**, Princeton University Press.
- Aras, O. N. (2003): Azerbaycan Ekonomisi Makro Ekonomik, Sektörel ve Bölgesel Analiz. Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bakü.
- Ateş, E. ve Seymen, A. D. (2019): “Türkiye'nin İmzaladığı Serbest Ticaret Anlaşmaları: İki Yanlı Sektörel Bir Analiz ve Dış Ticaret Politikası Açısından Bir Değerlendirme”, **Sosyoekonomi**, 27(42), 255-282
- Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı, “Xarici Ticaret İnvestiyaları”, <https://www.economy.gov.az/az/page/beynelxalq-elaqeler/xarici-ticaret/2020>, Erişim Tarihi: 13.04.2024

- Bağırzade, E. R. (2011): "Bağımsızlığının 20. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomisi". Hacettepe Üniversitesi, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 15, 2011, s.282277-312
- Bilgili, E.(2007): "Gümrük Birliği Sonrası Türkiye'nin Batı Avrupa'ya Olan İhracatının Sektörel Analizi", **Ege Akademik Bakış**, 7(1), 239-250.
- Biol, E. (2014): "Product and Market Diversification in Turkey's Foreign Trade", **International Journal of Advances in Management and Economics**, 3(1), 1-15.
- Box, G. E. P., Jenkins, G M., Reinsel, G. C. ve Ljung, G M. (2015): **Time Series Analysis: Forecasting and Control** (5th ed.). Wiley.
- Cesar, M. (2007): "Türkmenistan'ın Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde On Beş Yıl", içinde Orhan Kavuncu ve Alaadin Korkmaz. (Eds). **Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetleri**. (107-143). TOBB Yayınları, Ankara.
- Chandra, A. M. (2013): **Foreign Direct Investment and the Stages of Sector Diversification**, (Ph.D. Thesis). School of Accounting, Economics & Finance, Deakin University, Deakin.
- Çarıkçı, E. (2002): "Bağımsızlığından Bugüne Kazakistan'daki Ekonomik Gelişmeler". **Türkler**

- Ansiklopedisi**, (XIX, 388-397). Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Çetin, I. ve Sevüktekin, M. (2013): "Bir Geçiş Ekonomisi Olan Kırgızistan Ekonomisinin Analizi: Gelecekte Beklentiler". **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı: 38, 4-13
- Çorotekin, T. (2002): "Kırgızistan Cumhuriyeti". **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Dalgıç B. ve Fazlıoğlu B. (2015): "Dış Ticarete Ürün/Ülke Çeşitliliği ve Firma Performansı: Türkiye Örneği", **Sosyoekonomi**, 23(26), 7-23.
- DEİK, (2012) Türkmenistan Ülke Bilgi Notu, Ankara.
- DEİK, (2013): Azerbaycan Ülke Bülteni, 2013, <https://www.deik.org.tr/uploads/azerbaycan-nisan-2013.pdf>, Erişim Tarihi: 12.03.2022
- DEİK, (2018): Kırgızistan Ülke Bülteni, Ankara.
- Dikkaya, M ve Çaylak, A. (2008): "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar". **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, 3(5), 127-141.
- Dikkaya, M. (2017) **Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik**. Beta Yayınları, İstanbul.
- Dilek, S. (2009). "Gümrük Birliği, Türkiye'nin Avrupa Birliği İle Ticaretinde Ülke Yoğunlaşmasını

- Değiştirdi Mi?”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 14(1), 199-220.
- Doğan, A (2016): “Türkiye-Kuzey Afrika Ticaretinin Temel Karakteristikleri”, **Sakarya İktisat Dergisi** 5(4), 65-85.
- Doğan, M. (2013): “Türkiye Sanayileşme Sürecine Genel Bir Bakış”. **Marmara Coğrafya Dergisi**, (28), 2013, s227.
- Dornbusch, R., Fischer, S., & Samuelson, P. A. (1977). Comparative Advantage, Trade, and Payments in a Ricardian Model with a Continuum of Goods. **The American Economic Review**, 67(5), 823-839.
- Durmuş, S. ve Aydemir, N. K. (2016) Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923 - 1938). **KAÜİİBF Dergisi**, 7(12), 153-165.
- Ekelund, R. B., & Tollison, R. D. (1981). **Mercantilism as a Rent-Seeking Society**. Texas A&M University Press.
- Enders, W. (2014): **Applied Econometric Time Series** (4th ed.). Wiley.
- Engle, R. F. ve Granger, C. J. (1987): Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. **Econometrica**, 55(2), 251-276.
- Ergün, N. (1991): **Mal ve Ülke Çeşitliliği Açısından İhracattaki Yapısal Değişim**, (DPT Uzmanlık Tezi). Ankara.

- Erkan, B. (2014): “Product and Market Diversification in Turkey's Foreign Trade”, **International Journal of Advances in Management and Economics**, 3(1), 1-15.
- Erkan, B. ve Sunay, Z. F. (2016): “Türkiye'nin İhracatının Yoğunlaşma Perspektifinde Analizi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 5(7), 1823-1842.
- Ersun, N. ve Arslan, K. (2010): “İslam Ülkeleri Arasındaki Ticaretin Geliştirilmesinde Çok Taraflı Kliring Birliği Projesinin Rolü ve Önemi”, **Journal of Accounting and Finance**, 48: 172-190.
- Ertan, B. (2013): "Kırgızistan-Türkiye Ticari ve Ekonomik İlişkileri" [Bildiri]. **Kırgızistan-Türkiye İlişkilerinin Geleceği Sempozyumu**, Kırgızistan/Bişkek, 26-27.
- Feenstra, R. C. (2004). **Advanced International Trade: Theory and Evidence**. Princeton University Press.
- Gökhan, A. ve Ay A. (2019): Ürün ve Ülke Açısından İhracat Çeşitlendirmesi: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi**, 10(1), 116-127.
- Granger, C. J. (1969): Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. **Econometrica**, 37(3), 424-438.
- Granger, C. J. ve Newbold, P. (1974): Spurious regressions in econometrics. **Journal of Econometrics**, 2(2), 111-120.

- Grossman, G. ve Helpman, E. (1991) **Innovation and growth in the global economy**, Massachusetts: MIT Press Cambridge.
- Hamilton, J. D. (1994): **Time Series Analysis**, Princeton, Princeton University Press.
- Hammouda H. B. ve S. Karingi, A. Njuguna ve M. Sallad Jabni, (2006): Diversification: towards a new paradigm for Africa's development". **MPRA Paper** 13359. University Library of Munich, Germany.
- Heckscher, E. F. (1919). The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income. **Ekonomisk Tidskrift**, 21, 497-512.
- Heckscher, E. F. (1931). **Mercantilism**. London: Allen & Unwin.
- Helpman, E., & Krugman, P. R. (1985): **Market Structure and Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect Competition and the International Economy**. MIT Press.
- Hepaktan, C. E. (2008): **Türkiye'nin Dönüşüm Sürecinde Dış Ticaret Politikaları**. 2. Ulusal İktisat Kongresi.
- Hsiao, C. (1986): **Analysis of Panel Data. Econometric Society Monographs**. Cambridge University Press.
- Hyndman, R. J. & Athanasopoulos, G. (2018): **Forecasting: Principles and Practice**, 3.ed., Melbourne, Australia. OTexts.com/fpp3.

- İnançlı, S., Konak, A. ve Ashimova, Z. (2015): “Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları”, **Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, (8), 112-124.
- İstanbul Ticaret Odası- İTO (2002), **Özbekistan Ülke Etüdü**, İTO Yayınları, İstanbul.
- Johansen, S. (1991) Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models. **Econometrica**, 59, 1551-1580.
- Jones, R. W. (1956). Factor Proportions and the Heckscher-Ohlin Theorem. **The Review of Economic Studies**, 24(1), 1-10.
- Kara A. ve Yeşilot O. (2011): **Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan**, İTO Yayınları, İstanbul.
- Karadayı, A. (2019): “Dış Ticarete Yoğunlaşma: Türkiye'den Denizli İli Örneği”, **Journal of Economics, Finance and Accounting**, 6(4), 236-247.
- Kaya, V. ve Hüseyini, İ. (2015), “İhracatın Sektörel Yapısı ve Ülkelere Dağılımının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye Örneği”, **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 29(4), 749-773.
- Kılınç-Savrul, B., Özel, H. A. ve Kılıç, C. (2013): “Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi”. **Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi**, 8(1), 59-71.

- Koçtürk, O. M. ve Gölalan, M. (2010): 1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi. **Üçüncü Sektör Kooperatifçilik**, 45(2), 46-58.
- Kösekahyaoğlu, L. (2007):, “Türkiye Dış Ticaretinde Ürün ve Ülke Bazında Yoğunlaşma: 1980-2005 Dönemi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”. **I.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (36), 15-34.
- Krugman, P. R. (1979). Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade. **Journal of International Economics**, 9(4), 469-479.
- Krugman, P. R. (1980). Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade. **The American Economic Review**, 70(5), 950-959.
- Krugman, P. R. (1991). **Geography and Trade**. MIT Press.
- Krugman, P. R., & Obstfeld, M. (2009). **International Economics: Theory and Policy**. Pearson Education.
- Kuşat, N. (2015): “Gümrük Birliği Antlaşmasını Takip Eden Süreçte Türkiye-BRICS Dış Ticareti Yoğunlaşma Analizi”, **Yönetim ve Ekonomi**, 22(1), 220-228.
- Kuznets, S. (1971) “Modern Economic Growth: Findings and Reflections. Prize Lecture", **Lecture to the memory of Alfred Nobel**, 1971, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1971/kuznets-lecture.htm, Erişim Tarihi: 10.02.2022

- Lütkepohl, H. (2005): **New Introduction to Multiple Time Series Analysis**. Springer.
- Magnusson, L. (2002). **Mercantilism: The Shaping of an Economic Language**. Routledge.
- Mayer, J. (1996): "Learning Sequences and Structural Diversification in Developing Countries". **Journal of Development Studies**, 33.
- Mızırak, Z. (2014): "Türkiye Dış Ticaretinin Gelişim Serüveni (1980-2004)". **Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi**, 7(1-2), 89-101.
- Nazlıoğlu, Ş. (2011): "Exchange rate volatility and Turkish industry-level export: Panel Co-integration analysis", **The Journal of International Trade & Economic Development**, 1088-1107
- Oğan, S. (2001): "Azerbaycan'ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye İle Ekonomik İlişkileri", **Avrasya Dosyası**, 7(1), 51-66.
- Ohlin, B. (1933). **Interregional and International Trade**. Harvard University Press.
- Osakwe, P. (2007): **Foreign Aid, Resources and Export Diversification in Africa: A New Test of Existing Theories**", United Nations Economic Commission for Africa, **African Trade Policy Centre, Work in Progress** 61, 21-32

- Özdamar, G. (2014): “İmalat Sanayisinde Türkiye'nin AB ile Ticaretinin Yapısı ve Rekabet Gücü: Teknoloji Düzeylerine Göre Bir İnceleme”. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (41), 11-30.
- Özdemir, Ü., Kantürk-Yiğit, G. ve Oral, M. (2016). “Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi”. **Doğu Coğrafya Dergisi**, 21(35), 148-163.
- Özey, R. (2011): **Türk Dünyası Coğrafyası: Ülkeler, İnsanlar ve Sorunlar**, Aktif Yayınevi, İstanbul.
- Özkaya, H. (2011): "İkili ve Çok Taraflı Anlaşmaların Türkiye'nin İhracatı Üzerindeki Etkisi", **Doğu Üniversitesi Dergisi**, 12 (2).
- Öztürk, E. ve Büşra, M. (2016): **Uluslararası Entegrasyon ve Kuruluşlar**, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Öztürk, S. ve Özyakışır, D. (2005) “Türkiye Ekonomisinde 1980 Sonrası Yaşanan Yapısal Dönüşümlerin GSMH, Dış Ticaret ve Dış Borçlar Bağlamında Teorik Bir Değerlendirmesi”. **Mevzuat Dergisi**, (94), 1-12.
- Pişkin, E. ve Türkcan, K. (2012): Türkiye İhracatının Büyüme Dinamiği: Yoğun ve Yaygın Ticaretin Rolü, **International Conference on Economics**, İzmir, Türkiye, 1(86), 1-31.

- Ramey, G. ve Ramey, V. (1995): "Cross-Country Evidence on the Link Between Volatility and Growth", **American Economic Review**, 85(5), 1138-1151.
- Ref, O. (2015): "The relationship between product and geographic diversification: A fine-grained analysis of its different patterns". *Journal of International Management*, 21(2), 76-88..
- Ricardo, D. (1817). **On the Principles of Political Economy and Taxation**. London: John Murray.
- Sakarya A. (2014): Türkiye'de Ekonomi Politikaları ve Ülke Mekânında Değişim (1980-2012), **Megaron Dergisi**, 9(4), 247
- Samen, S. (2010): **A primer on Export Diversification: Key Concepts, Theoretical Underpinnings and Empirical Evidence**. Growth and Crisis Unit World Bank Institute, 1-23
- Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2009). **Economics**. McGraw-Hill Education.
- Sandalcılar A. R. (2011): Türkiye-Suriye Dış Ticaretinin Sektörel Analizi, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 25(3-4), 213-229.
- Sandalcılar A. R. ve Yalman İ. N.(2012) Türkiye'de Dış Ticaretteki Serbestleşmenin İşgücü Piyasaları Üzerindeki Etkileri". **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBFDergisi**, 7(2), 50.
- Sandalcılar, A. R. ve Cihan-Ayran, K. (2018), "Türkiye İle Gürcistan Arasındaki Dış Ticaretin Sektörel Analizi",

Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 361-378.

Seçer, A. (2008):

An Investigation on Turkish Hazelnut Export Concentration. **Journal of Applied Sciences Research**, 4(11), 1557-1560.

Seyidoğlu, H. (1996):

Uluslararası İktisat, Ekin Yayınevi, Bursa.

Seymen, D. (2009):

“Gümrük Birliği, Türkiye'nin Avrupa Birliği İle Ticaretinde Ülke Yoğunlaşmasını Değiştirdi Mi?”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 14(1), 199-220.

Sims, C. (1980):

Macroeconomics and Reality. **Econometrica**, 48(1), 1-48.

Smith, A. (1776).

An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell.

Solak, F. (2002)

“Kırgızistan'da Dış Ticaretin Gelişimi ve Türkiye İle İlişkiler”. **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: XIX, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Solak, F. ve Sarıdoğan, E.(2011):

"Küresel İktisadi Krizin Türk Cumhuriyetleri'ne Etkileri". **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, 30(1), 98-112.

Somuncuoğlu, A. (2002):

Geçiş Döneminde Özbekistan Ekonomisi. **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: XIX, 683

- Süleymanov ve Hasanov, (2013): "Azerbaycan'ın Türkiye'nin Enerji Sektörüne Yatırımlarının Azerbaycan - Türkiye Ekonomi İlişkilerindeki Rolü", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, 2(2), 98-123.
- Takım A. (2011): Türkiye'de 1960-1980 Yılları Arasında Uygulanan Kalkınma Planlarında Maliye Politikaları, **Maliye Dergisi**, (160), 156.
- TİM, (2020): **Kazakistan Ülke Bilgi Notu**, Türkiye İhracatçılar Meclisi Ekonomik Araştırmalar Şubesi.
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995): Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. **Journal of Econometrics**, 66(1-2), 1995, s.225-250.
- Topal, S. (2016): **Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler ve Doğ Anadolu Bölgesinden Türk Cumhuriyetlerine İhracat Yapan firmaların Sorunları Üzerine Bir Uygulama**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum
- Turan, G. (2006): "Türkiye-Türkmenistan Siyasi ve Ekonomik İlişkileri: "Ekonomik Fırsat Penceresi" Olarak Değerlendirilebilir mi?". **Stratejik Öngörü**, 9, 37-51.

- Uzunkaya, S. Ş. (2020): Türkiye Ekonomisi'nde 1923-1977 Yılları Arasındaki Kalkınma Planlarının Değerlendirilmesi. **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Prof. Dr. Sabri Orman Özel Sayı, 16-31.
- Üzümcü A. ve Topal, S. (2014): ABD-İran Yakınlaşması ve Kırım Gerginliği Ortamında Türkiye'nin Enerji Tedarikinde Azerbaycan, İran ve Irak'ın Artan Önemi: Dış Ticaret ve Enerji İlişkileri Açısından Yeni Fırsatlar (Mı?). **Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi**. 6(9), 95
- Vernon, R. (1966). International Investment and International Trade in the Product Cycle. **The Quarterly Journal of Economics**, 80(2), 190-207.
- Vernon, R. (1979). The Product Cycle Hypothesis in a New International Environment. **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 41(4), 255-267.
- Wells, L. T. (1968). A Product Life Cycle for International Trade? **Journal of Marketing**, 32(3), 1-6.
- WITS, (2019) Uzbekistan, https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/UZB/Year/2019/Trade_Flow/EXPIMP, Erişim Tarihi: 22.12.2021
- Wilhelms, C. (1967): "Export Diversification in Latin America". **Intereconomics**, 2(2), 46-48
- Wooldridge, J. M. (2015): **Introductory Econometrics: A Modern Approach** (6th ed.). Cengage Learning.

- Yay, T. (2019): “Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Devralınan Miras”. **Contemporary Research in Economics and Social Sciences**, 3(1), 96-104.
- Yetkin Ç. ve Türkmen G. (2010): “İhracatta Bölgesel Çeşitlendirme ve İstikrar”. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 66(2), 2010, ss.30-58.
- Yıldız H. ve Özdamar, G. (2014): “Reel Döviz Kuru - Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye İmalat Sanayisi Sektörleri Üzerine Bir İnceleme (2005-2012)”. **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5(2), 187-204.
- Yükseler, Z. (2019): 1985-2012 Döneminde Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim ve İthalat Bağımlılığı. **Teknik Rapor**.
- Zeinelabdin, A. ve Uğurel İ. (1998): The Islamic Common Market: Is It Economically And Politically Justifiable?", **Humanomics**, 14(4), 180

ÖZGEÇMİŞ

SAMİRA YILMAZEL(GASIMOVA)

Eğitim Bilgileri:

Lisans: Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi, İktisat ,2003-2007

Yüksek Lisans: Samara Enstitüsü –Özelleştirme ve Girişimcilik Yüksek Okulu,
(Yüksek Mesleki Eğitimin Özel Eğitim Kurumu), İktisat, 2014-2016

Doktora: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü, 2018-2024

Yabancı Diller: Rusça (İleri), İngilizce (Orta)

Araştırma Alanları: Uluslararası İktisat, Dış Ticaret, Kadın İstihdamı

Akademik Yayınlar:

Makale

Gasimova, S., Dinçer, M.Z. ve Önür-Aslan, A. (2022). Türkiye’de Kadın İstihdamının Ekonomik Büyümeye Etkisi, **Journal of Business Administration and Social Studies**, 6(1), 28-35.

Kitap Bölümü

Gasimova, S. R. (2015). некоторые аспекты инвестиционного проектирования. Монография (165-168), (Yatırım Tasarımının Bazı Yönleri) içinde Podkopaeva, O. (ed). **Прогнозирование, планирование и моделирование: междисциплинарный подход и конвергенция знаний (Tahmin, Planlama, Modelleme: Disiplinlerarası Yaklaşım Bilgi Yakınsaması)**. Moskova, Samara Üniversitesi Yayınları.

Bildiri

Gasimova, S. R. (2015). К вопросы о корректности определения коэффициента дисконтирования (İndirim Faktörünün Belirlenmesinde Doğruluk Sorunsalı) içinde **Актуальные вопросы экономики и финансов в условиях современных вызовов российского и мирового хозяйства.** (Rusya ve Dünya ekonomisinin Modern Dönem Zorlukları Bağlamında Ekonomi ve Finansın Güncel Sorunları Konferans Kitabı) (материалы III -й Международной научно -практической конференции) 25 ноября Ст-23

Eynivey, T. T., Edibniya, X. Ş., Eyniyev, M. T. Ve Gasimova, S. R. (2013). Tikinti investisiya prosesinde riskin yaranması ve onun azaldılması yolları. İçinde İnşaat kompleksinde riskin qiymetlendirilmesi ve təhlükəsizlik problemləri, **Umummilli lider Heyder Eliyev'in 90 illik yubileyina hasır olunmuş Beynəlxalq elmi-praktik konfransı**, 25-26 Nisan 2013.(402-405).